

ДУРМИТОРСКИ НОП ОДРЕД

ОБРАЗЛОЖЕНИЕ

ИЗ РАТНЕ ПРОШЛОСТИ НАШИХ НАРОДА

КЊИГА СЕДАМДЕСЕТ ПРВА

РЕДОВНА ИЗДАЊА

КЊИГА ТРИДЕСЕТ ОСМА

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР

Петар БРАЈОВИЋ, Ахмет ЂОНЛАГИЋ, Бошко ЂУРИЧКОВИЋ,
Вељко КОВАЧЕВИЋ, Виктор КУЧАН, Никола ЉУБИЧИЋ,
Бранко ПЕРОВИЋ, Франц СОТЛАР, Светислав
САВКОВИЋ, — одговорни уредник

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

ОБРАД ЦИЦМИЛ

**ДУРМИТОРСКИ НОП ОДРЕД
И ЊЕГОВО ПОДРУЧЈЕ
1941 — 1945.**

БЕОГРАД 1966.

*Графичко решење насловне
странице Мирослав Вајић (пре-
ма споменику на Жабљаку —
рад архитекте Бранка Бона).*

ПРЕДГОВОР

Дурмиторски НОП одред је, као војнотериторијална јединица, за све време народноослободилачког рата окупљао у својим четама, батаљонима, војнопозадинским командама и партизанским стражама становништво овога подручја. А његово подручје, стицајем околности, било је у току највећег дела народноослободилачког рата слободна територија. На њој су вођене многобројне борбе, како против окупаторских јединица, тако и против четника — њихових сарадника.

Поред крвавих борби на својој територији, чете и батаљони Одрета борили су се и на суседним подручјима. Његови батаљони улазили су или као готове оформљене јединице у састав појединих пролетерских и ударних бригада, или су групе бораца попуњавале проређене бригаде. Исто тако, борци територијалних батаљона, посадних чета команди места и партизанских стража штитили су слободну територију и обезбеђивали на њој неометано функционисање народне власти која се упоредо с борбом стварала, јачала и развијала.

Масовно учешће целокупног становништва овог краја у народноослободилачкој борби, у току пуне три и по године њеног трајања, једна је од основних одлика тог ратовања. Рат је овде био олуја која није престајала, пламен који је непрестано буктао и сагоревао, али и калио и челичио.

Иако постоји изванредан број написа о појединим догађајима или периодима тога ратовања, историја Дурмиторског НОП одрета и његовог подручја у НОР (1941—1945) није написана. Овим радом сам покушао

да као учесник у догађајима дам макар и мали прилог сведочанству о тим великим и тешким данима, борбама и патњама.

При томе сам имао тешкоћа око прикупљања и провере грађе. Већина докумената уништена је у рату, а уколико су неки и сачувани, њихова садржина, због низа околности својствених рату и револуцији, не одговара увек стварном чињеничном стању. Ни други писани извори о овим веома динамичним, разноврсним и сложеним активностима, догађајима и појавама не ^{у потпуности} ~~потпуно~~ ^{исцрпљивају} ову празнину. Зато сам поред све доступне архивске грађе и објављене литературе, користио и лична сећања других учесника, која су ми у исто време служила и као допуна и као корекција постојећих писаних докумената. У том погледу посебну захвалност за сарадњу дугујем Радивоју Дакићу, Стојану Жугићу, Јанку Тадићу, Мићуну Јауковићу, Мијушку Шибалићу, Давиду Лаушевићу, Аћиму Тадићу, Милуну Гаговићу, Болу Вуковићу, Радосаву Бајагићу, Милораду Зарубици, Славки Илић, Мустафи Биједићу, Славку Гиговићу, Војину Јауковићу и Живку Деденићу.

Овај рад има за циљ да пружи читаоцима бар кратак, општи преглед тока догађаја и збивања у дурмиторском крају за време НОР, не претендујући на то да је он потпуна документарна хроника учешћа становништва дурмиторског краја у народноослободилачком рату и револуцији.

АУТОР

УВОД

Дурмиторски крај, односно подручје Дурмиторског народноослободилачког партизанског одреда, обухвата доста простран и у много чему веома карактеристичан део Црне Горе, односно старе Херцеговине. Географско-топографски то је пространа област високих пошумљених планина и висоравни, богатих ливадама и пашњацима, без одлика љутог крша старе Црне Горе и јужне Херцеговине, али са извесним изразитим теренским карактеристикама каквих нема у другим крајевима Југославије. Од њих су најтипичнији дубоки кањони Таре, Пиве, Комарнице, Буковице, Сушице и других мањих речица, услед којих је овај пространи крај тако разбијен и тешко проходан. Његове границе иду: на северу, током реке Таре од села Добриловине до њеног састава с Пивом код Шћепан Поља; на западу од Шћепан Поља, између села Доњег и Горњег Крушева, преко Вучева до врха Маглића (к 2368), западно од Трновачког језера, преко Волујака (к 2294. до к 2337), планином Власуљом, преко Катина кука на Равно (Ковиоц к 1517), до близу села Казанаца; на југу планинама Голијом, Јаворком и Војником, преко висоравни Крнова, до платоа Јаворја и Семоља; на истоку прелази реку Тушињу између села Сировца и Крње Јеле, ломи се преко планине Сињајевине и затвара круг на Тари код Добриловине.

Цео овај простор личи на неправилан паралелограм, са дужином дијагоналом (Добриловина — Равно) нешто преко 60, а краћом (Крново — Шћепан Поље) око 50 км. Према административној подели старе Југо-

славије ова територија је сачињавала шавнички срез, површине око 1950 квадратних километара.

Према попису становништва од 31. марта 1931. године шавнички срез је имао 21.547 становника.¹ Узимајући у обзир кретање становништва према статистикама старе Југославије, на почетку рата 1941. године могло је бити око 24.000 становника² у око стотину и педесет релативно малих села и заселака, груписаних у шест општина: жупо-пивској (Горанско), планино-пивској (Трса), дробњачкој (Шавник), ускочкој (Боан), дурмиторској (Жабљак) и шаранској (Његовућа). Ова подела на шест општина која је извршена на бази сличне административне и војно-територијалне поделе из времена Црне Горе као самосталне државе, задржана је, углавном и у периоду народноослободилачког рата. На таквој територијалној основи вршена је мобилизација, формирање територијалних батаљона, организовање народноослободилачких одбора и команди места.

Предео око Дурмитора је подручје средњовековних жупа и старих племена. Имена, границе и извесне индивидуалности Пиве, Дробњака, Ускока, Језера и Шаранаца чувани су и одржавани кроз врло дуги период, понегде и у по нечем све до наших дана. Тако су дуго чуване традиције из далеке историјске прошлости (средњег века), а посебно живо предање о догађајима из периода турске владавине — о ослободилачким покретима и бунама у XVII, XVIII и XIX веку — кад се овде и одавде хајдуковало и водила политика, ор-

---

¹ Алманах краљевине Југославије — Бановина зетска, IV јубиларна свеска, Цетиње, 1931.

² У статистикама нема података о броју становника на овој подручју у данима избијања рата, почетком 1941. године. Међутим, из података Статистичког годишњака Краљевине Југославије за 1937. види се да је годишњи прираштај за територију Зетске бановине износио просечно 17,35 на 1.000 становника, што би на 21.547 становника шавничког среза за десет година износило 3.640. Према томе излази да је почетком 1941. овде могло бити укупно 25.187 становника. Но, ако се узме у обзир непрекидан одлив становништва овог подручја (одсељавање, службовање у другим крајевима, мобилисани који се нису вратили и др.) може се приближно реално узети да је у почетку рата овде било око 24.000 становника.

ганизовале завере и дизали устанци против угњетача, правили широки планови о обнови велике државе на словенском југу и др. Посебно су живе традиције из периода борби с Турцима (на Пиви, устанак у Србији и неколико устанака у Херцеговини, нарочито онај из 1875.). Ти устанци и борбе у народним бунима по Херцеговини били су не само уско повезани са овим крајем, него су добрим делом на овом подручју вођени и припремани.

Историјска традиција, самоодбрана, иницијатива за акцију и култ епике, битне су карактеристике у менталитету људи овога краја. У односу на целу нашу етничку територију, ово је типично подручје народних традиција, епике, гусала и тужбалица. Основни мотиви су борба за слободу, мржња према угњетачу и неминовност патњи и жртава: Национална прошлост, свест и национални аманети овде су снажно култивирани, а потом транспоновани у богату народну поезију, одакле су се поново враћали и преко гусала васпитавали генерације. Кроз дуге векове робовања прижељкивана је слобода, за њу се рађало, борило и умирало. Више пута људи су одушевљено „устајали за општу ствар”, а исто тако много пута паљени и робљени.

После устанка од 1875. године и Берлинског конгреса, цело ово подручје први пут улази и формално-правно у састав државе Црне Горе. Али, многа надања и овог пута остала су празна. Владавина књаза Николе убрзо је изазвала реакцију међу људима овог краја, који су се махом нашли у редовима опозиције због књажевог самовлашћа. А кад су почели да воде борбу и оружјем новог времена — политиком — отишли су у „клубаше”.

Идеја о уједињењу са Србијом имала је на овоме подручју поодавно корена и широке основе у добро сачуваној и живој традицији о старим државама, у ономе култу старих националних аманета и дугих борби за ослобођење, у жељи за животом у слободној и великој држави и, уопште, за животом у слободи без сталнога

страха од ножа, угарка и глади. Временом, ове основе попримале су и све конкретније политичке садржаје.³

Ово беспутно планинско подручје, је сиромашно, са високим наталитетом, и здравим и виталним потомством. Због тога је кроз дуги временски период било једно од снажних изворишта миграција у друга, питомија и за живот погоднија подручја, а највише у Босну и Србију. А почетком овога века, нарочито после 1907. године, приличан број је отишао на рад у Америку. Неки од њих, пошто су се сусретали са многим облицима буржоаске демократије, чији је поредак у сваком погледу био напреднији од оног који су оставили у „старом крају“, и пошто су уз то тамо искусили и тешке услове рада и живота, враћали су се као носиоци извесне синдикалне и социјалне борбе за бољи живот. Тако су ови „Американци“ доносили прве азбуке синдикалног покрета из разних синдикалних организација „Јунија“, у које су понеки од њих били укључивани. Они су уједно и први радници из овога краја, наравно неквалификовани.

По завршетку првог светског рата, Дурмигорци су масовно, са малим изузецима, били за уједињење Црне Горе са Србијом, очекујући од тога задовољење старих снова о слободи и животу у великој и богатој држави у којој ће имати и више рада и више хлеба.

Међутим, стање у Црној Гори, после Подгоричке скупштине која је изгласала уједињење, разочарава и људе ових крајева и убрзо их доводи у опозицију према представницима новог режима, који одмах почињу да

---

³ Треба имати на уму да на ово расположење за уједињење са Србијом овде није имала никаквог стварног утицаја она група Црногораца-агената српске владе, као што су Светозар Томић, Јанко Спасојевић, Милосав Раичевић — који су у циљу врбовања људи за став ондашње српске владе у погледу уједињења 1918. и 1919. директно поделили приличне суме новца појединим крајевима и људима — и то по врло субјективном критеријуму. Поред напред наведеног, жеља за уједињењем била је у знатној мери и одраз старог спора с Цетињем, који су ови крајеви водили од раније, а нарочито од „бомбашке афере“ (хапшење и клубаштво војводе Лазара Сочице, тровање на Цетињу Милоша Шаулића, тадашњег министра правде, везе са групом око Марка Даковића и др.).

раде супротно надама и очекивањима народних маса. Ово разочарење, одједи велике октобарске револуције и, уопште, послератна гибања и збивања налазе убрзо и овде свој политички одраз. Огорчени на режим краљевске Југославије, Дурмиторци се врло брзо и с њим разилазе и снажно везују за опозицију, и то у почетку за Комунистичку партију, а после „Обзнане” за Савез земљорадника.

На изборима за Уставотворну скупштину, од 28. новембра 1920. године, Комунистичка партија добија апсолутну већину у два тадашња среза овога подручја. Од укупно 4.620 уписаних гласача на биралишта је изашло 2.670, а од тога за Комунистичку партију гласало 1.341. То је износило 12,35% од свих гласова датих у Црној Гори за Комунистичку партију.⁴ Ако се узме у обзир да је за тзв. неопредељену листу, која је тада у овоме крају такође значила опозицију режиму, гласало 1.035 бирача, онда се види да су се Дурмиторци још од првих избора у старој Југославији сврстали у опозицију.

После „Обзнане” ситуација се компликовала и даља афирмација Партије и њен политички утицај били су отежани. Главне странке старог режима — Радикална и Демократска — нису у овом крају имале ни солидне организације ни значајнији број сталних присталица. Радикална, која је најдуже била на власти, имала је на својој страни само полицијски апарат, жандармерију и нешто пензионера, док се у име Демократске странке појављивао понеки, иначе поштен човек са незнатним бројем присталица, махом интелектуалаца. Међутим, трећа странка из тога периода, Савез земљорадника, имала је после доношења „Обзнане” све до 1929. године, највише присталица, па и нешто утицаја. Но, због политичког става према шестојануарској диктатури и држања неких њених представника, и она је много изгубила. Што се тиче црногорске федералистичке странке, она је овде увек била безначајна, без поли-

---

⁴ Статистички преглед избора за Уставотворну скупштину, одржаних 28. новембра 1920, издање Уставотворне скупштине, Београд, 1921. године.

тичког утицаја. Укратко, Дурмиторци су у старој Југославији били стално туђи владајућим политичким странкама и за све време остали у опозицији режима.

Иако се после „Обзнане” не може говорити о организованој раду Комунистичке партије и њеном сталном и планском утицају, ипак је, преко људи који су у овом крају од раније били носиоци њених идеја и мисли, очуван и после „Обзнане” (све до поновног активирања рада Партије 1935.) извештај континуитет, па и утицај Партије.⁵ С друге стране, неоспорна је чињеница да становништво овога краја није у старој Југославији у ствари добило ништа што би ма и у најскромнијој мери побољшало његово стање. Једино од чега се осетила извесна корист било је довршење раније започетог колског пута Никшић—Шавник—Пљевља, чиме је део овог краја добио скромну везу са осталим деловима земље.

Поред гласања за опозиционе странке, Дурмиторци су своје нерасположење и незадовољство манифестовали и на друге начине, нарочито од 1930. године када се стање све више погоршавало и заоштравало. Тако, на пример, када је краљ Александар, који је 1932. године посетио Жабљак, одлучио да код Црног језера подигне летњиковца и због тога настојао да присвоји комплекс околних шума, народ је одлучно и демонстративно реаговао. На Жабљак су се искупиле масе сељака, не само из околних села већ из готово целог среза, и јавно казале да краљу не дају ни шуму ни земљиште. То је време када почињу све живља политичка гивања и нове оријентације и окупљања маса, које су од „Обзнане”, а нарочито од шестојануарског удара, биле изложене великом притиску диктатуре.

Активирање и политичко окупљање људи овога краја почиње отада, а нарочито од избора 1935, да се све одређеније манифестује. Општи развој догађаја у све-

---

⁵ Међу оне који су на извештај начин такав континуитет одржавали, могу се убројити Драго Обрадовић, Јаков Остојић Магрић, Јеврем Крстајић, Милован Лаушевић и још неки. А касније, после шестојануарског удара, било је и других млађих људи.

ту уочи другог светског рата, нарочито борба у Етиопији и Шпанији, идеја и стварање народног фронта у Француској, чешка криза и др., живо се одражавају и у Југославији. А објашњења о тим збивањима која даје КПЈ, чија реорганизација и обнова пада баш у то време, продиру и у масе овог краја. Њих, у ствари политичку линију Партије, преноси у првом реду напредна омладина — студенти и ђаци, напредни интелектуалци, и покоји радник-комуниста родом са овог подручја. То се врши на најразноврсније начине, почев од личног контакта, преко писама, летака и напредне литературе, до зборова и агитације на излетима, мобама, у читаоницама и на црквеним саборима. Чињеница да су млади људи, већином студенти, главни тумачи ове политике доводи до тога да се у овом крају отада почиње да сматра да је омладина носилац напредних схватања и свега што је прогресивно.

Ова политичка гибања, нарочито од избора 1935. године, све јаче инспирише и усмерава Партија, која се у том крају поново организује. Према неким подацима, на овом терену постојала је још пре 1936. године једна партијска ћелија, која је због провале, која је убрзо уследила, престала да ради. Међутим, полет политичке и револуционарне активности омладине, све живље политичко гибање широких народних маса и све веће испољавање незадовољства према тадашњем режиму више се нису могли зауставити. У таквим условима настављен је, у периоду од 1937. до 1940, организовани рад око оформљења КПЈ у шавничком срезу — почев од првих ћелија до формирања Месног комитета на Жабљаку.⁶

---

⁶ Још није написана историја о првом периоду обнове и рада КПЈ у овоме крају. О томе нема писаних докумената, а највећи број учесника и носилаца те активности изгинуо је у току НОР-а. Нешто материјала и исказа преживелих учесника прикупили су и објавили Батрић Јовановић и Бранко Перовић. (Батрић Јовановић: „КПЈ у Црној Гори 1919 — 1941.“, Војно дело“, Београд, 1959, стр. 111, 121, 204, 281 и 302; Бранко Перовић: „Војноисторијски гласник“, бр. 2, Београд, април, 1952).

Од тих првих политичких гибања па до капитулације бивше југословенске војске и распада државе 1941. године, постојао је готово непрекидан низ активности и манифестација које су несумњиво одраз организованог политичког рада и утицаја КПЈ на овом подручју.

Карактеристично је велико учешће људи, око 600 из шавничког среза у разбијању режимског манифестационо-пропагандног збора, у Никшићу 11. септембра 1938. године, приликом свечаног пуштања у саобраћај новосаграђене железничке пруге Билећа Никшић.⁷

Тих година на овом подручју — у Јаворку, Шаранцима, Сушици и Мратињу — врши се експлоатација шума и извоз дрвета. Капиталистичка предузећа, с једне стране, немилосрдно искоришћавају незаштићену радну снагу, а с друге нерационалном сечом претварају шумске комплексе у голети. Због тога међу сељацима-шумским радницима избијају штрајкови (у Јаворку 1936, у Шаранцима 1938. и 1939), што присиљава послодавце на извесно побољшање надница. Штрајкове, који унеколико значе прва сазнања о снази колективног иступања и представљају на овом терену прва повезивања маса са Партијом у акцији, организују и њима руководе комунисти. Економско стање било је све теже. Јевтини сељачки производи, стални пораст сељачких дугова и каматне стопе зеленаша и банака, притискивали су као мора. Изгледа за побољшање није било.⁸

Сваки моменат коришћен је за политичку мобилизацију маса у борби против режима и за јачање утицаја

---

⁷ Тог дана у Никшић је дошао и председник владе Милан Стојадиновић и његове присталице су намеравале да одрже агитациони збор. Међутим, незадовољне масе из околних срезова — никшићког, даниловградског и шавничког, које су организовали комунисти, претвориле су овај режимски збор у велики антирежимски народни митинг који је, поред низа других акција широм земље, знатно допринео и брзом паду Стојадинове владе.

⁸ Оскудица у новцу духовито је представљана тврдњом да „када би неко понудио да прода хиљадарку за пет стотина динара — нико му је не би могао купити”.

КПЈ (на пример, када би се повела реч о прошлости краја, о потреби организовања задругарства или о општој политичкој ситуацији, најезди фашизма итд.) Зато су коришћени скупови на црквеним саборима, славама и слично. Оваквих зборова било је више. Они су, по правилу, импровизовани међу већ окупљеном масом, без тражења дозволе од власти. Најмасовнији су били: на Жабљаку 19. августа 1935. године (говорили Милош Жугић и Вељко Томић), код Пивског манастира 28. августа 1935. (говорио Обрен Благојевић), на Трси 2. августа 1937. (говорили Михаило Делић и Обрад Цицимил), на Његовући 28. јуна 1938. (говорио Бранко Перовић), код Пивског манастира, 28. августа 1939. (говорио Душан Т. Обрадовић), у Новаковићима 14. октобра 1940. године (говорио Милош Жугић). Иницијатива за ове зборове долазила је од Партије преко комуниста, махом студената, који су их и припремали. Ради бољег обавештења јавности и преношења партијске линије на масе, покушало се и са издавањем и растурањем шапирографисаних билтена. Такав је, на пример, био „Млади Борац”, који су 1939. године у Дробњаку издавали студенти-комунисти.

Негде крајем маја или почетком јуна 1940. године, одржана је у селу Ковачка Долина — у кући Зелена Ковачевића — прва среска конференција КПЈ за шавнички срез. У име ПК Црне Горе конференцији је присуствовао Саво Брковић. Тада је изабран и први Месни комитет, који су сачињавали Давид Лаушевић, секретар, Миливоје Дурковић, организациони секретар, и чланови Војин К. Јауковић, Милован Даниловић, Војин Берковић и Павле Пекић. Тиме је довршено оформљење среске партијске организације.

Посебно значајно на овом подручју било је шире окупљање омладине. Тако је у лето 1940. године на планини Ивици одржана конференција СКОЈ-а, којој је у име ПК присуствовала Бина Врбица. Поред скојеваца и њима блиских омладинаца на конференцију је био позват и већи број остале омладине.

Све ове форме рада представљале су шире повезивање Партије с масама и омогућавале да се све систематскије преносе њени ставови о најважнијим питањима спољне и унутрашње политике. То је допринело да је стварни утицај Партије на масе растао знатно брже него што је ишло с организованим стварањем мреже партијских ћелија на читавом подручју шавничког среза.

ФАШИСТИЧКА ОКУПАЦИЈА ЗЕМЉЕ И ПОЧЕТАК НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ

КАПИТУЛАЦИЈА И РАСПАДАЊЕ СТАРЕ ВЛАСТИ

Многобројни и захуктали догађаји у пролеће 1941. године прохујали су и дурмиторским крајем и на њему оставили видне трагове. Необјављена мобилизација замењена је 1941. године позивима на војне вежбе. Међутим, када се велики број војних обвезника слио у означена места и јавио својим командама, наишао је на неку чудну ситуацију и неубичајено држање, нејасно многим искусним борцима. Наиме, уместо да их организовано прихвате, распореде по јединицама, обуку, наоружају и одмах почну са војничком обуком и вежбама, они су их држали као неорганизовану масу. Неки су добили старе похабане униформе, а неки остајали у својим дотрајалим сељачким оделима. С оружјем је ишло још горе. Оно или није уопште издавано мобилисанима или је то учињено у последњем моменту — пред сам долазак окупаторске војске. У много случајева оружје је давано без бојеве муниције. Магазини су били чврсто затворени а храна шкрто дељена. Укратко, мобилисано људство или је држано по касарнама без јасног циља, или је вршило напорне покрете да би пронашло своје јединице.

У међувремену, настао је брзи развој догађаја који се одразио и на ово подручје. И овде је 27. март обележен народним збором на Жабљаку, на коме је говорио Вук Кнежевић. Образложио је линију Партије. Гесло „Бранићемо земље наше ...” које су још од ра-

није донели комунисти, ширено је песмом. Многи омладинци су тих дана одлазили и без позива у Војни округ у Никшићу и тражили да их као добровољце распореде у војне јединице. Иди ти младићу кући, а када буде требало ми ћемо те позвати”⁹ — гласио је обично одговор официра на служби. Кад их нису хтели у војску, омладинци су самоиницијативно ишли на добровољне радове. Неки су чистили снегом завејани пут преко Крнова да би олакшали саобраћај.

Изузев два пука који су пошли према Албанији и Скадру, остале јединице југословенске војске у којима су се нашли и Дурмиторци нису узеле учешћа у борби у априлском рату. Капитулација и расуло за ове војнике дошли су изненада. Они су после, а неки и пре 17. априла, кренули кућама како су знали — у већим или мањим групама. Неки су понели и оружје и тако делимично наоружани, гладни, лоше одевени и обувени морали су се пробијати до својих кућа. Једни су ишли стазама и стрампутицама преко планина, други уз друмове, већ према томе где је кога затекла капитулација и расуло. Многе војнике-сељаке из дурмиторског краја затекла је успостава усташке власти још у Мостару.

У Никшићу се сазнало да је влада с краљем побегла авионом са импровизованог аеродрома у Капину пољу и да није успела да однесе, па чак ни да потпуно спали новчанице које је довезла до Никшића. Говорило се о великим количинама злата остављеног у манастиру Острогу. Почели су да круже гласови о „милионима из пећине у Требјеси” које развлаче сељаци околних села.

Догађаји су се низали сувише брзо. Војници из шавничког среза, као и други људи широм Југославије, вратили су се као очевици да је земља небрањена предата непријатељу. Рат, који тако рећи није ни почео, завршен је. Земља је била окупирана, али окупаторске војске ни власти на подручју Дурмитора још није било. Управо, није било никакве власти, јер сад ни стара

Вили

⁹ Архива Војноисторијског института (даље: ВИ), рег. бр. 1-1/6, К. 2004 А.

није функционисала. Настало је неко мучно стање: изненађење, разочарење, депресија!

У другој половини априла 1941. године дурмиторским крајем пролазило је у свим правцима много овако напуштених војника из Босне и Херцеговине, из Санцака, из ужичког и других крајева. Исто тако, био је и велики број цивилног становништва, које је пред првим налетом непријатеља побегло из Београда и других центара. Ови људи су редовно прихватани на преноћиште и снабдевани са нешто хране, захваљујући устаљеном горштачком гостопримству као и извесној организованој акцији која је спровођена на иницијативу комуниста и других напредних људи. Овакво стање трајало је око двадесетак дана, све до првих дана маја.

ПРИБИРАЊЕ СНАГА И ПРВЕ АКЦИЈЕ ПРЕ УСТАНКА

Другом половином априла и првих дана маја на овај терен су почели да пристижу, поред сељака који су раније били мобилисани, још и многи домороци који су радили и живели у другим местима и крајевима Југославије. Били су то, у првом реду, интелектуалци, службеници, ђаци, студенти и понеки радник. Сем тога, овде се нашло и више придошлица од породица колонизираних на Косову и Метохији, које су протерали Шиптари након окупације земље. Било је и других избеглица које су се услед вихора догађаја нашле око Дурмитора — бежећи пред налетом окупатора.

Ова избегличка маса била је у сваком погледу прилично разноврсна. Било је ту и чланова КПЈ и СКОЈ-а, као и знатан број напредних и поштених патриота и комуниста по убеђењу, који дотада нису били обухваћени партијском организацијом. Но, поред њих, на терен је дошло и више режимских људи који су у чиновничкој хијерархији старе Југославије имали боље положаје.

Капитулација и распад државе и војске нису изненадили само народ, него се и стара власт потпуно де-

зоријентисала. Прошло је више од месец дана после потписивања капитулације, а фашистички окупатори још нису били запосели шавнички срез. Кад је потписана капитулација, из Среског начелства јавили су општинама да је закључено примирје. Сви председници општина позвани су крајем априла у Шавник, где им је наређено да остану на својим дужностима, да власт и даље функционише по старом. Касније је наређено да се по општинама припреме спискови војних обвезника, као и необезбеђеног становништва, по којима ће се делити храна оним породицама које оскудевају. Кратко после тога, председници општина поново су позвани у Шавник, али овог пута нису се одазвали позиву. Већина се више није интересовала за наређења из Среског начелства, нити је обављала послове у општини.¹⁰

Среско начелство није више представљало никакву власт. Кад се сазнало за капитулацију, у Шавнику се скупило више сељака. Срески начелник се негде сакрио, пошто је претходно наредио да се обезбеде и закључају магацини. Међутим, сељаци су у току исте ноћи обили магацине и почели односити брашно и друге намирнице. Сутрадан су се у Шавнику појавили неки комунисти и упозорили да се из магацина узме и све оружје и склони на сигурна места. Спискови обвезника, матичне књиге и друга документа која би могла послужити непријатељу, скривана су, а негде и спаљивана. Тако је на Његовући група комуниста узела кључеве од општинске зграде, покупила и склонила спискове обвезника и матичне књиге, док је општинска архива на Жабљаку са свим списковима спаљена, Овим су општине још више дезорганизоване и стварно престале да раде.

Овакво стање без ма какве власти трајало је неколико дана, Једино су по станицама још остали жандарми који, чекајући однекуд наређења, у то време нису ништа радили нити су се куда кретали. Сталне посаде окупатора почеле су да запоседају овај срез тек крајем

---

¹⁰ Такви председници били су Милун Крстајић са Жабљака, Боле Вуковић с Пишча и Михаило Војовић с Његовуђе. А ни остали, првих дана нису показивали никакву активност.

маја. Истина, први непријатељски војници и четири тенка стигли су из Пљеваља на дурмиторско подручје још 23. априла 1941. Пошто је код Рамова ждријела, између Његовуће и Жабљака, наишла на сметове и непроходан пут, ова немачка тенковска патрола се поново вратила у Пљевља.¹¹

Прва италијанска патрола — група мотоциклиста — дошла је из Никшића у Шавник негде крајем априла. Дочекали су је само жандарми, а нешто касније појавио се и срески начелник. После краћег времена патрола се истим путем вратила у Никшић.

Италијани су тек крајем маја у Шавник довели сталну војничку посаду од око 70 карабинијера. Убрзо иза тога стигле су сличне, само нешто мање групе, на Жабљак и Горанско. У Брезнима је постављена станица од 15 карабинијера и југословенских жандарма, док је на Трсу стигла слична посада тек 20. јуна. Овим су Италијани завршили посудање шавничког среза. Упореда са довођењем карабинијера задржали су и све затворене жандармеријске станице бивше Југославије и ставили их у своју службу.

У међувремену и странка црногорских федералиста покушава да се активира преко неких својих људи. Тих дана стигао је с Цетиња у Ускоке, одакле је био родом, Томо Кршикапа, припадник федералиста. После неколико дана боравка у Ускоцима, Кршикапа је дошао у Шавник и почео да прикупља присталице и именује председнике општина, односно да успоставља власт. Међутим, његовом позиву одазвао се веома незнатан број присталица, тако да та власт уопште није могла опстати. Наиме, странка федералиста у овом крају никад није имала ни угледа ни утицаја. Чак су се и неке раније присталице повукле и пасивизирале. За председника дурмиторске општине на Жабљаку Кршикапа је именовано Миња Карацића, који је ово наиме-

---

¹¹ У Рамову ждријелу ова немачка тенковска патрола сустрела је повећу колону југословенских војника који су се после капитулације враћали кућама у Санџак и Србију. Чим су приметили тенкове, побацали су пушке и муницију и продужили према Ђурђевића Тари. Немачки војници су изашли из тенкова, поломиле пушке и побацали их око пута.

У шопи јерменској у срезу шавничком било је много
де: „партијска организација“

новање прихватио. Међутим, Јован Мемедовић, који је именован за председника дробњачке општине у Шавнику, одбио је понуду и, премда је раније припадао федералистичкој странци, није се интересовао за успостављање те нове власти. Ни у другим општинама ова наименовања није нико озбиљно прихватио. У међувремену, дробњачка партијска организација је предузела мере да се Кршикапи онемогући рад. Осетивши да му се нешто припрема, брзо је побегао у Никшић. На томе су се и завршили ови покушаји федералиста.

Окупација и присуство непријатељске војске донели су неизвесност и наговештавали тешке дане. Стара искуства и нове слутње налагали су да се оружје чува, а ко га нема да га набавља. Као и у ранијим тешким временима, и сад је било личних иницијатива и разних подухвата да се људи међусобно повежу и штите од окупатора, а нарочито од његових домаћих сарадника. Јер, према искуствима из првог светског рата, оправдано се претпостављало да ће се и сада појавити доушници окупатора и да њихов издајнички рад може бити кобан. Међутим, сва ова настојања напредних појединаца и група била су још увек неповезана, неорганизована и без ефекта. Свим овим расцепканим снагама и настојањима био је потребан организатор, који ће их повезати и усмеравати. А тих дана на овом подручју постојала је једина стварна и организована снага, Комунистичка партија, која је управо почела да делује, да усмеравагибање маса у овој тешкој и неизвесној ситуацији.

Према подацима преживелих учесника и организатора устанка у том крају¹², стање партијских организација од 14 чланова за дурмиторску општину са седиштем на Жабљаку; скојевска организација у Језерима од око 70 чланова, чији је утицај на осталу омладину у томе крају био одлучујући; партијска организација у Шаранцима од 10 чланова и скојевска од око 15 чланова; у Ускоцима је било 5 чланова КПЈ и 20 чланова

¹² ВИИ, рег. бр. 1-1/6, 1-1,2/16, к. 2004 А.

СКОЈ-а;¹³ дробњачка партијска организација од 10 чланова и нешто више од 20 чланова СКОЈ-а.

До капитулације старе Југославије у Пиви није постојала партијска организација, јер до тада на читавом овом терену није било чланова Партије који су ту стално живели и радили. Неколико Пивљана који су се као службеници, студенти, индустријски радници или занатлије налазили у другим местима и тамо постали чланови Партије, повремено су долазили на овај терен и деловали политички. Међу њима су били Радоје Дакић Брко, Вељко Мићановић, Гојко Дурутовић, Радивоје Дакић, Борислав Митић, Марко Кулић, Обрен Благојевић, Милан Мићановић, Н. Баланцић и још неки. После капитулације, неки од ових комуниста нашли су се у Пиви. Сем тога, Месни комитет на Жабљаку је још од 1937. године предузимао извесне мере за рад с омладином у Пиви. Тако је на Планини Пивској била окупљена група омладинаца (Душан П. Вуковић, Петар Кецојевић, Петар Делић, Бетко Батуран, Радован Дакић, Гојко Жарковић, Милан Копривица и други) која је била везана за МК на Жабљаку. И у Жупи Пивској постојале су омладинске групе. Међутим, у Пиви није било оформљене скојевске организације. Поред поменутих омладинских група било је и појединих омладинаца чланова СКОЈ-а, везаних за неку скојевску организацију (на пример, ћаци пикшићке гимназије) који су такође радили међу омладином.

Укратко, у моменту капитулације бивше Југославије партијска организација у срезу шавничком бројала је око 50 чланова КПЈ, преко 100 чланова СКОЈ-а и неколико десетина омладинаца и омладинки, окупљених у више политички активних омладинских група. Томе треба додати да је на овај терен стигао још изван број чланова КПЈ и СКОЈ-а из других места. Партијско руководство сачињавао је Месни комитет на Жабљаку, који дане капитулације није дочекао у пуном саставу. Развој догађаја онемогућио је неким његовим члановима да се врате на овај терен. Такав случај је био и са секретаром МК Давидом Лаушевићем.

¹³ ВИИ, рег. бр. 1-29/8, к. 2002.

Крајем априла у Црну Гору је из Београда стигао Радоје Дакић Брко. Он се у Подгорици повезао с Покрајинским комитетом КПЈ, који га је одредио за свог инструктора. У том својству дошао је већ у мају прво у Пиву, а потом и на Жабљак, где се повезао са партијском организацијом. Тиме у ствари почиње његов рад у шавничком срезу на активирању и јачању партијске организације у периоду припрема за устанак.

Први састанак Месног комитета Жабљак одржан је првом половином маја. Од старих чланова МК на Жабљаку су се тада налазили Миливоје Дурковић, Војин К. Јауковић, Војин Берковић и још неки. На овом састанку комитет је проширен — из Пиве су кооптирани Вељко Мићановић и Радивоје Дакић, а у МК СКОЈ-а Перо Жарковић.

На овом састанку одлучено је да се у Пиви створи партијска организација, а чим буде могуће, формира и Рејонски комитет за Пиву. Као главни општи задатак истакнут је рад на ширењу утицаја Партије и стварању што гушће и шире мреже скојевских организација, при чему треба нарочито користити постојеће организације СКОЈ-а и омладинце који су дотада са овим сарађивали.

Негде у другој половини маја одржан је и други састанак МК на Жабљаку, коме су присуствовали Радоје Дакић и Крсто Попивоца.¹⁴ На овом састанку одлучено је да се партијским организацијама дају директиве да појачају активност и рад, нарочито на прикупљању оружја, сузбијању безвлашћа, окупљању симпатизера и организовању омладине. Као главни задатак било је чување терена од утицаја федералиста и свих оних који су сматрали да треба сарађивати са неприја-

---

¹⁴ Подаци о првим организационим састанцима МК, и уопште о раду Партије, добрим делом су према изјавама Радивоја Дакића, који је на овим састанцима учествовао у својству члана Среског комитета КПЈ за срез шавнички. Према његовим изјавама, на овом састанку МК је преименован у Срески комитет Шавник и тада је одлучено да се у свим општинама оснују општински комитети КПЈ, а у Пиви и Рејонски комитет. Истина, из докумената овог, као и других срезова, види се да се назив МК и касније употребљава.

тељима; затим рад на припремама борбене готовости маса за предстојеће догађаје, чије су контуре и развој тада били још недовољно јасни.

После овог састанка настају дани интензивног рада за учвршћење и проширење партијске организације и јачање њеног утицаја на овом подручју. У Пиви су створене четири основне јединице-ћелије; у Ускоцима, место раније једне створене су сада две ћелије; на Жабљаку, такође две — Жабљак и Новаковићи. Са организацијом су повезани и они чланови КПЈ који су тих дана дошли на овај терен из других места. Укупан број чланова КПЈ повећао се. Тих дана је, на основу директиве ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, одлучено да се образују и почну са радом тзв. припремне групе, у којима ће се млађи људи, а првенствено омладинци који нису служили војску, поучавати руковању оружјем и другим основним војним знањима.

Половином јуна одржано је на Боровој глави у Језерима саветовање секретара бироа и секретара неких ћелија. Поред резимирања дотадашњег рада на учвршћењу и проширењу партијске организације, одлучено је да се 28. јуна одржи среска партијска конференција. Тог дана делегати ће се прикупити на Његовући, где ће им се саопштити место одржавања конференције.¹⁵

Кад су се делегати на Његовући прикупили, прешли су у село Новаковиће, где је одржана ова, друга по реду, а у ратном периоду прва, среска конференција КПЈ за срез шавнички. У име ПК КПЈ присуствовао је Радоје Дакић. Истовремено у Новаковићима је одржана и среска конференција СКОЈ-а.¹⁶

---

¹⁵ На Његовући су и ранијих година, на Видовдан 28. јуна, одржаване коњске трке које су већ постале традиционалне. Због тога је за састанак делегата и изабрано ово место и датум, када је њихово окупљање најмање упадљиво.

¹⁶ По изјави Радивоја Дакића, једног од учесника ове конференције, она је почела 28. јуна после подне у кући Димитрија Жугића. Но, како је кућа била близу цесте, делегати су се ради веће сигурности пребацили ноћу 28/29. јуна у село Баре Жугића, ближе Орујци, и ту, у кући Миће Жугића, наставили рад.

На овој среској партијској конференцији попуњен је и проширен Срески комитет и измењен његов руководећи састав. За ссекретара Комитета изабран је Вук Кнежевић, за организационог ссекретара Милован Даниловић, а за секретара СКОЈ-а Велимир Кнежевић. У Комитет су, поред ранијих чланова, ушли Јован Борковић, Богдан Котлица, Мињац Минић и Војин Поповић Шпанац. Нарочити значај придат је војним припремама тзв. припремних група и њиховом активирању. За овај сектор задужен је Војин Поповић. Поред тога, одлучено је да се оснује народноослободилачки фонд (НОФ), зашто је задужен Богдан Котлица. На састанку је даље одређеније формулисан начин како да се спроводи општи политички рад, како да се народу објашњавају узроци овако брзе и несрећне капитулације, како да се јаче повезује са угледнијим и утицајнијим људима, нарочито онима који су познати као патриоти и демократи, опозиционари бившем режиму. Одлучено је да се раду са женама од сада посвети већа пажња и др.

После ове конференције, у срезу се пришло још интензивнијем и организованијем раду на припремама за устанак. При томе се развио веома широк и свестран политички рад, који је спровођен на разне начине — од личног контакта до опште конференције. Тако су у то време почеле све више да се користе опште конференције као народни скупови за договарање, са све богатијом садржином. Говорено је о узроцима капитулације, неопходности борбе за коју се треба припремати, тешкоћама под фашистичком окупацијом итд.

Нарочита пажња поклањана је обуци бораца у припремним групама. Ове групе, које су првих дана често имале више васпитно-организациони карактер, стваране су на читавом подручју среза. Њихов рад је у почетку био врло неједначен — негде се прешло на обуку у руковању оружјем, а негде се још увек ограничавало на окупљање будућих бораца, разговоре, упозорења да се набавља и чува оружје и слично. Прве групе састојале су се махом од омладинаца, мада је међу

њима било и људи који су служили војни рок у бившој југословенској војсци. Ови стари војници помагали су у неким случајевима руководиоцима група у обуци и увежбавању бораца припремних група.

Припремним групама руководиле су партијске организације преко руководиоца група. Према сачуваним подацима и сећањима учесника, групе су формиране: у *Ускоцима* — у селима: Тимар (12 бораца, са руководиоцем Милутином Минићем Мињашом), Струг — Малинско (16 бораца, са руководиоцем Владом Поповићем), Тушиња — Боан (10 бораца, са руководиоцем Миликом Церовићем Матом), Сировац (6 бораца), Слатина (8 бораца, са руководиоцем Душаном Крсмановићем).¹⁷ У *Шаранцима* су формиране две групе. Једном је руководио Бранко Перовић, а другом Миладин Криваћевић. У *Језерима*: у селу Новаковићима две групе од по 15 чланова (једном је руководио Стојан Жугић, а другом Душан Жугић), у Тепачком Крају једна група (12 бораца, са руководиоцем Душаном Т. Обрадовићем), у Буковици (25 бораца, са руководиоцем Војином Ђоровићем), у Комарском Крају (10 бораца, са руководиоцем Миливојем Радуловићем) и у Пошћењском Крају (15 бораца, са руководиоцем Видојем Крстајићем).¹⁸

На *Планини Пивској* формиране су групе: на Црној Гори (10 бораца, руководиоца Јеврем Дакић), у Пољу (црквичком) (12 бораца, руководиоца Урош Поповић), на Недајном (15 бораца, руководиоца Војин Шарац), на Пишчу (15 бораца, руководиоца Обрад Цицмил), у Боричју (10 бораца, руководиоца Боко Јоковић), на Борковићима (6 бораца, руководиоца Јанко Радовић). У *Жупи Пивској* — у селима: Смријечно — Столац (20 бораца, руководиоца Радоје Тадић), Бајово Поље — Брезна (руководилац Живко Јововић), Горанско (руководилац Лале Бакрач), Сељани — Руднице (руководилац Обрен Вукосављевић). У *Жупи Пивској* неки активисти су већ током јуна били анга-

¹⁷ ВИИ, рег. бр. 1-31/8, к. 2002.

¹⁸ ВИИ, рег. бр. 1-1/16, к. 2004, А.

жовани на граници Херцеговине, где су усташе вршиле покоље Срба. Око ових активиста почеле су се окупљати масе људи, спремних да одмах прихвате борбу ради заштите пограничних српских села око Гацка.

У Дробњаку су биле организоване припремне групе за рејон Дужи — Дубровско (руководилац Чедо Пековић), Комарница — Грабовица — Годијељи (руководилац Милован Јањић), Пошћење — Петњица (руководиоци Војин Д. Јауковић и Чедо Головић), Придворица (руководилац Мићун Јауковић), Мокро — Градац (руководилац Момчило Полексић), Милошевићи (руководилац Вељко Жижич), Доња и Горња Бијела (руководилац Милосав Шћепановић), Добра Села — Мљетичак (руководилац Матије Јакић). Ове припремне групе у Дробњаку неједнаке јачине од 10 до 20 бораца створене су непосредно пред устанак. У њима је било обухваћено укупно око 150 бораца.

Тако је негде пред крај јуна 1941. године било формирано у целом срезу преко тридесет група са преко 420 бораца, у којима су обучавањем борци, различитим интензитетом и методима, руковању оружјем и спремени за борбу чији се почетак још није могао предвидети. Знано се, начелно, да до ње може доћи сваког момента. Међутим, након напада Немачке на СССР, 22. јуна, ситуација се нагло мења и постаје све очигледније да ће скоро доћи до оружаних борби. Од тада се рад са групама, које се све чешће називају ударним, убрзава и своди претежно на војничку обуку. Њихова организација постаје све чвршћа и одређенија, а број учесника стално расте, тако да уочи устанка групе броје укупно око 600 бораца.

Како рад са овим ударним групама није могао више остати тајна, то је и ово утицало на психичку припрему најширих маса за борбу. Свако је осећао као да борба виси у ваздуху, а на ударне групе већ се гледало као на оружану заштиту. Тако су њихово формирање и обучавање, па чак и само постојање, наметали извесну опрезност, будност и општу борбену готовост.

Почетком јула, у Дугом долу иза Орујице одржано је партијско саветовање среског руководства,¹⁹ на коме су прорађени прогласи ЦК КПЈ и ПК за Црну Гору, Боку и Санџак.²⁰ Посебно је дискутовано о променама до којих ће вероватно доћи због напада хитлеровске Немачке на Совјетски Савез и о задацима које ће наметнути даљи развој догађаја. Исто тако, посвећена је пажња и стању у неким суседним срезовима — посебно у Фочи и Гацку — где је због усташких покоља већ долазило до оружаних сукоба у којима су учествовали и борци са подручја шавничког среза. Ово је било последње припремно партијско саветовање пре почетка оружаних акција у шавничком срезу.

У међувремену су усташе око Гацка починиле тешке злочине који су изазвали револт и спонтани покрет за самоодбрану српског живља у тим крајевима. У Пиви се, преко избеглица из околине Гацка, веома брзо сазнало за трагедију која се почетком јуна одиграла у селу Коритима.²¹ Многи су са породицама и стоком пребегли у пивска села која су им пружила уточиште. Опасност која се надвила над сва ова села доводи до заједничких акција, од којих је прва изведена већ 7. јуна. Када је Јанко Тадић, један од активиста из Жупе Пивске, упућен 6. јуна у Автовац са задатком да што више сазна каква је ситуација око Гацка, дознао од Велије Пашића, столарског радника из Автовца, да усташе намеравају наредне ноћи да изврше покољ Срба у селима Липнику, Јасенику и Самобору. Тадић је о овоме одмах обавестио сељаке Липника и оближњих пив-

---

¹⁹ Према сећању Радивоја Дакића, тада члана Среског комитета КПЈ, било је заказано да ће се ово саветовање одржати у Орујици, иза села Новаковића. Међутим, делегати су преко веза били упућени да продуже нешто даље, у Раонића Катун у Дугом Долу, где је састанак и одржан.

²⁰ Зборник III/1, док. 1.

²¹ Око 9. јуна у кућу Ђола Вуковића на Пишче је стигао поп Новак Мاستиловић из Гацка, који је са још крвавим оделом директно побегао испод усташког ножа. Он је детаљно испричао о масакрирању Срба око Гацка које се продужује и после тешких злочина у Коритима. У то време у села око Равног у Пиви почели су да пристижу сељаци из суседних гатачких села, склањајући фамилије и стоку.

ских села. Ови су се, пошто су и раније нешто чули о намерама усташа, почели окупљати, постављати страже и спремати да притекну у помоћ суседним гатачким селима. Тако је рано изјутра 7. јуна дошло до првог оружаног сукоба са усташама на граници Пиве и Гацка, у рејону села Липника, Јасеника и Равног.²² Мада су борбу са усташама које су пошле да хватају Србе отпочеле мање групе Пивљана и Гачана на попришту се истог дана поподне искупило још неколико стотина људи из Пиве. Том приликом убијене су прве усташе у овом крају и ликвидирана њихова жандармеријска станица у Јасенику, а зграда спаљена.

После првих оружаних акција, везе између пограничних села Пиве и Гацка још су више појачане. Пивљане су позвала у помоћ и она гатачка села којима је претила велика опасност од усташа из Борча.²³ У међувремену вршене су припреме и договори за обимније нападе на усташе. Тако је договорено да се 28. јуна (на Видовдан) нападне усташко упориште Автовац, а, после тога и Гацко. При нападу на Автовац требало је да једна већа група Пивљана и Гачана из граничних села — од правца Равнога и Липника — изврши главни удар, а друга од Казанаца да напада комуникацијом Гацко — Билећа и у исто време онемогући евентуални долазак помоћи усташама од Билећа. За ову акцију формиран је један мешовити батаљон од око 400 Пивљана и Гачана. У нападу који је извршен 28. јуна батаљон је заузео Автовац и протерао усташку посаду. У овој борби погинуло је и рањено неколико усташа. Но, у овом нападу учествовала је само прва група, јер се друга, која је требало да напада од Казанаца са попом Перишићем није појавила.

После заузимања Автовца требало је напасти и ослободити Гацко. Али до овога напада није дошло, пошто се мешовити батаљон после заузимања Автовца растурио. Недисциплинованост на брзину скупљеног људства, недораслост задатку једног дела командног

---

²² Јанко Тадић: „О неким борбама јединица Дурмиторског НОП одреда 1941. и 1942. године и североисточној Херцеговини”. Војноисторијски гласник 1960, бр. 3, стр. 45.

²³ Исто, стр. 46.

кадра, а посебно слаба команда батаљоном капетана Душана Бајагића — све је то, поред других момената, онемогућило планирани напад на Гацко. Али, овим борбама и заузимањем Автовца усташе у Гацку осетиле су се толико угрожене и несигурне да су затражиле хитну помоћ од Италијана из Билећа. Међутим италијанску колону која им је пошла у помоћ устаници су напали док је још била у покрету и убили 6 а ранили 18 италијанских војника.

Већ у првој половини јула, кратко време после првих јунских напада на усташке посаде, осетило се у граничној зони према Гацку роварење реакционарних елемената, па је почела и агитација да се изврши освета над свим муслиманима, без обзира да ли су усташе или не, да се преговара и сарађује са италијанским окупаторима и слично. Било је чак и таквих који су агитовали да се преговара и са усташким властима. Радило се и на стварању организације која би спроводила ову линију, а убрзо су почели да се испољавају и њени поборници који су вршили припреме за широку мобилизацију маса на овој линији. У том смислу заказан је народни збор Пивљана и Гачана за 18. јул 1941. године на Равном. Главни иницијатори и покретачи за сазивање овог збора били су Марко и Милорад Поповић, Видак Ковачевић, поп Перишић, Марко Лојсвић, Душан Бајагић и још неки.

Све до овог момента партијска организација са подручја шавничког среза није интервенисала на подручју Гацка. Међутим, сада општински комитет КПЈ за Жупу Пивску, на основу оцене ситуације и закључака донетих на саветовању у Дугом Долу, доноси одлуку да се умеша и да заказани збор на Равном претвори у народни митинг и договор о заједничкој борби против непријатеља. Циљ је био да се учесници збора оријентишу на линију борбе, коју је Партија инспирисала и припремала. Зато је заказаног дана на збор дошло више чланова КПЈ и активиста из Пиве, међу којима Вељко Мићановић, Гојко Дурђетовић, Обрен Благојевић, Милун Гаговић, Тадија Тадић, Радоје Тадић, Милорад Јововић, Лука Бурковић и још неки. Они су успели да

осујете утицај ових реакционарних, у ствари прочетничких елемената који су желели да српске масе окрену против свих муслимана, без обзира да ли је неко усташа, или није. Народу је говорено о потреби заједничке борбе свих наших народа против окупатора и усташа. Са збора је упућен проглас (писмо) муслиманима у срезу гатачком позивајући их на заједничку борбу против окупатора и усташких банди. Од њих се захтевало да не узимају учешће у усташким погромима и да учине све да би се прекинула започета братоубилачка борба између Срба и муслимана. Ово је на овом подручју био први позив и проглас ове врсте упућен муслиманима.²⁴ Касније их је било и више.

Тих дана фочанске усташе нису поновиле злочине усташа из Гацка, не бар у онаквим размерама. И тамо је, истина, похапшен већи број Срба који су спроведени у Сарајево, где су неке побили, а неке одвели у разне усташке логоре, у којима су мучени и убијани. Али, ни усташке власти из Фоче, ни њихова жандармерија са Бастаса нису покушавале да пређу преко Таре на пивску страну, иако је мост на Шћепан Пољу био слободан и нико га није чувао.

Међутим, после ових првих хапшења и одвођења фочанских Срба у логоре, већи број људи, нарочито Срба омладинаца, избегао је на Планину Пивску. Сем тога, у Фочи је у то време било и нешто шумских радника и службеника, који су остали без посла, па су неки и од њих долазили у Пиву. Ови радници били су послени у предузећима „Варда“ или „Браћа Јовичић“, која су између два рата експлоатисала пивске и шаранске шуме и посечену грађу спуштала сплавовима низ Тару, Пиву и Дрину до Фоче и даље. Тих дана, око Таре су се налазиле велике количине неприкупљене грађе, док се на луци Брштановићи близу Узлупа налазила брана са великим лагером већ прикупљене грађе. С обзиром да у томе крају нису непосредно вршени масовни покољи над Србима и да се у Фочи затекао доста велики број незапослених шумских радника и сплавара, усташке власти у Фочи смишљале су да ис-

²⁴ На жалост, овај докуменат није сачуван.

користе ову ситуацију и да одвуку грађу са Узлупа. У томе циљу оне су слале неке Србе запослене у поменутиим предузећима да траже везе на Планини Пивској, ради добијања дозволе за неометано настављање радова и одвожење прикупљене грађе. Међутим, стара власт у Пиви у ствари није функционисала, а Италијани своју власт нису још били утврдили, иако су оружане посаде већ били поставили у целом срезу. Једина реална снага која се већ осећала на терену биле су ударне групе и партијски активисти који су њима руководили. Зато су људи које су слали из Фоче, немајући куд, тражили управо ове активисте да би обезбедили њихов пристанак и сагласност за даљи рад на експлоатацији шума.

Саветовано им је да се оставе тог посла, јер усташе очигледно намеравају да их преваре — да узму готову грађу, а њих касније да побију. Одлучено је да се не дозволи никаква експлоатација шуме у овом крају, а ни прелазак усташких стража у Пиву нити шумских радника из Фоче. Но, како се овакво стање протегло нешто дуже, а бојећи се да неко ипак не отвори брану и омогући да се макар део грађе пребаци до Фоче и падне усташама односно Немцима у руке, актив организатора устанка на Планини Пивској донео је одлуку да се онемогуће ове усташке махинације и да се извуку из заблуде они Срби који су овамо чешће долазили са предлозима да се омогући извоз ове грађе. Зато је решено да се уништи велики лагер готове грађе код Узлупа. Половином јула наређено је Урошу Поповићу, руководиоцу припремне групе у Пољу (црквичком) да одмах изврши потребне припреме и што је могуће пре запали целокупну грађу на свим слагалиштима око Узлупа. Ово је извршено ноћу 19/20. јула 1941. године, када је на неколико лагера око Браштановице и Узлупа спаљено више хиљада кубика грађе.

УСТАНАК

У духу раније примљене директиве ПК КПЈ за Црну Гору и Боку срески комитет КПЈ одлучио је да се италијанске посаде у шавничком срезу разоружају 18.

јула 1941. године. Али, због низа непредвиђених чињеница, ово се није могло спровести у току једног дана, већ је трајало од 18. до 22. јула.

Још за време одржавања поменутог збора на Равном, Вељко Мићановић, члан Среског комитета КПЈ за Шавник, добио је директиву да се италијанске посаде на Горанску и у Брезнима одмах разоружају и заробе. Он је о томе обавестио присутне комунисте, односно руководећи актив из Жупе Пивске, тако да је истог дана на састанку у селу Смријечну, донет план и одлука о конкретној акцији за разоружавање италијанских посада на Горанску и у Брезнима. Тако су чланови Партије Гојко Дурђетовић и Обрен Благојевић упућени у Брезна да организују разоружање тамошње карабинјерске станице, док су остали кренули у оближња села да прикупе борце, који треба да још у току ноћи нападну и разоружају италијанску посаду на Горанску.

После прикупљања бораца одлучено је да се напад на Горанско изврши рано у зору 19. јула, са три стране. Прва група — од око 100 бораца из села Горанска, Смријечна, Стоца и Забрћа, већином наоружаних пушкама, која је окупљена те ноћи на Пресјеци, требало је да изврши напад из правца Пресјеке; друга — око 50 бораца из села Сељана и Сињца — преко Ошљака; трећа — такође око 50 бораца из Плужина и околних села — да дејствује преко Орјака. Читавом акцијом напада на Горанско руководио је Вељко Мићановић, док је плужинску групу предводио Вукосав Топаловић, а сељанску Обрен Вукосављевић. Овако добро организован напад, који је изведен тачно према плану, присилио је 30 Италијана и неколико југословенских жандарма да се предају без отпора. Заробљени карабинјери и бивши југословенски жандарми и финанси су разоружани. Заплењено је 40 пушака, 1 тешки митраљез „фијат”, 2 пушкомитраљеза, нешто бомби, пиштоља, муниције и другог материјала.

У Брезнима је истог дана разоружано 6 карабинјера и 8 југословенских жандарма. Ови су пружили краћи отпор, па је у борби погинуо један италијански војник, а два су рањена. Овом акцијом, у којој је уче-

ствовало око 100 бораца, руководили су Гојко Дуртовић и Обрен Благојевић. Тако је у акцијама у Брезнима и на Горанску учествовало око 300 бораца из Жупе — Пивске.

После разоружања, на Горанску је постављена устаничка стража за чување заплењеног оружја и другог материјала. За руководиоца страже, управо за вршење дужности неке врсте команданта места, одређен је Тадија Тадић.

18. јула 1941. Радивоје Дакић је добио писмено наређење Среског комитета да ударне групе одмах нападну и разоружају италијанску посаду на Трси. Исто тако наређено је да се изврши напад на жандармеријске станице на Пишчу и Рудини, уколико жандарми не би пришли устаницима или сами отишли својим кућама.

На основу ове директиве већ су 19. јула обавештене ударне групе села Црне Горе, Недајног, Пишча и Боричја, да се ноћу 19/20. јула прикупе на зборном месту у близини Трсе, с тим да акцију изведу рано изјутра 20. јула. Већина бораца ударних група искупила се у означено време на Љељенку. Међутим, изненада је дошло да забуне, па је измењен цео ток ове акције. Не знајући за директиву о разоружању Урош Поповић је, као што је већ речено, са ударном групом из Поља (црквичког) запалио, око поноћи 19/20. јула, лагер дрвене грађе на Узлупу, што је код бораца прикупљених на Љељенку изнад села Трсе и народа околних села изазвало забуну. Наиме, опазивши још пре зоре да је цео кањон Таре у правцу Шћепан Поља обавијен густим димом, брзо се у овој напетој ситуацији пронео глас да су усташе од Фоче прешле Тару и продрле у Пивска села, палећи и убијајући кога стигну. Под утиском ових вести и очигледношћу пожара, донесена је одлука да се у том правцу одмах упути једна патрола и да се с оружјем у руци притекне у помоћ угроженим селима. Вест о „усташком нападу” и позив за помоћ веома брзо су се ширили у околини и снаге за одбрану угрожених села све су више расле. Тако се догодило да су се око Милогоре, у правцу села која су наводно го-

рела, нашли измешани борци ударних група које су се спремале да разоружају Италијане и сељаци који нису непосредно били обухваћени овим групама, али су с оружјем похитали у помоћ. Ту су се, најзад, нашли и Италијани с Трсе, који су на глас о продору усташа преко Таре такође пошли у том правцу.

Овако помешане са Италијанима, који су такође заузели положаје, и са масом наоружаних сељака који нису знали за директиву о разоружању Италијана, ударне групе су биле практично онемогућене да одређеног дана изврше задатак. Тек после подне сазнало се о правом узроку пожара, па су се наоружани сељаци вратили кућама, а Италијани у своју базу на Трси. Пошто су се и борци ударних група такође повукли, то су се за напад поново прикупили тек другог дана, 21. јула увече. Одлучено је да се италијанска посада на Трси нападне и разоружа рано изјутра 22. јула. Међутим, због гласова о продору усташа, многи сељаци из околних села још увек су били у покрету и приправности, те се добар број прикључио групама за напад на Трсу. Све ово није могло остати у тајности, па су се Италијани ноћу 21/22. јула, повукли из касарне у једну чврсту кућу од камена на крају села, која је била још у градњи, и ту се забарикадирали.

Пошто је извршен распоред бораца, одлучено је да се Италијани у зидинама блокирају и позову на предају. Први и други позив су одбили, али увидевши безизлазну ситуацију предали су се око 10 часова пре подне. Том приликом разоружано је 13 карабинијера и 2 финанса и заплењено 20 пушака, један тешки митраљез „фијат“, нешто бомби, муниције и разне опреме. Жандармеријске станице на Пишчу и на Рудини такође су растурене, док су се жандарми махом разишли својим кућама. После тога окупљеним борцима и сељацима на Трси говорили смо Радивоје Дакић и ја, као руководиоца ове акције, у којој је учествовало око 300 бораца. Већина учесника била је наоружана пушкама, али их је било и без оружја. Ту су се могле видети разне врсте пушака — од оних бивше југословенске војске па до „манлихерки“ заплењених у првом светском

рату, „московки” из наоружања старе црногорске војске, ловачких двоцевки па чак и старих „верндловки”.

Неколико дана пре напада на Жабљак, ударне групе из Језера направиле су план и одредиле правце наступања. Договорено је да се напад изврши са четири правца: преко с. Јунча Дола, из правца с. Ковачка Долина, од Црног језера и од с. Развршја. Неке ударне групе имале су да руше комуникацију преко Језера. Том приликом није одређен дан напада, већ је то учињено уочи саме акције.

У нападу који је под руководством Душана Т. Обрадовића почео рано изјутра 20. јула, учествовало је око 200 бораца. Ударне групе су предводили Миливоје Дурковић, Војин Берковић и Видоје Крстајић. У борби против италијанске посаде и нешто бивших југословенских жандарма, која је трајала око два сата, погинуо је цивилни комесар Мацолини, док устаници нису имали губитака. И овде су се у току акције, и после њеног завршетка, ударним групама прикључивали и наоружани сељаци из околних села, тако да се у једном моменту на Жабљаку нашло око 600 бораца. Италијанска посада потпуно је разоружана пред подне. Том приликом заробљено је 20 Италијана и 13 бивших југословенских жандарма и финансиа и заплењено око 40 пушака, 1 тешки митраљез, 2 пушкомитраљеза, нешто бомби, пиштоља и муниције, извесна количина намирница и разне опреме. И после ове акције одржан је народни збор, на коме је Душан Т. Обрадовић говорио о значају устанка и циљевима народноослободилачке борбе.

Истог дана Тимарска ударна група из Ускока разоружала је жандармеријску станицу у Тимару и том приликом запленила 5 пушака и нешто муниције и опреме. После тога ова група је, заједно са групом из Буковице, поставила заседу на планини Ивици да би спречила евентуални покушај Италијана из Шавника да притекну у помоћ посади на Жабљаку. Тога дана разоружана је и жандармеријска станица на Његовући. Овом акцијом руководио је Бранко Перовић.

Истовремено са овим акцијама, неке ударне групе са окупљеним сељацима рушиле су и онеспособљавале комуникације у Буковичкој гори, Рамову жријелу и у кањону Таре, у рејону села Расове. Ова мера је била предузета да би се спречио евентуални продор италијанске моторизације из Пљеваља ка Жабљаку, или из Никшића преко Шавника.

У Шавнику, као среском месту, Италијани су имали најбројнију посаду, која је са бившим југословенским жандармима и финансима бројала око 70 војника. Коначна одлука о нападу на Шавник донесена је ноћу 19/20. јула, на Пошћењу, на састанку партијске организације тога краја, у присуству делегата Среског комитета КПЈ са Жабљака. Решено је да се италијанска посада нападне и разоружа ноћу 21/22. јула. Напад су извршиле ударне групе из Ускока и Дробњака, укупно око 500 бораца.

Шавник је нападнут из три правца. Око 140 бораца ускочких група, које је предводио Владо Поповић, нападало је низ реке Буковицу и Бијелу, преко Кошице, док је више обједињених ударних група из северних и северозападних села нападало из правца села Превиша и Петњице и брда Турије. Трећи правац водио је са западне стране уз реку Придворицу, испод Турије. Општи напад којим су руководили предводници ударних група заједно са једним чланом Среског комитета КПЈ, отпочео је рано изјутра 22. јула. Италијани су били обавештени о нападу и спремни за одбрану. Оштра борба трајала је неколико часова. Последња упоришта непријатеља у тврдим каменим кућама ликвидирани су ручним бомбама. У овим борбама устаници су имали 2 мртва и 2 рањена, а непријатељ 9 мртвих и 8 рањених. Пошто је рањен и командант италијанске посаде, непријатељ се предао. Заробљено је 52 Италијана и 11 бивших југословенских жандарма и финанси, а заплењено око 70 пушака, 1 тешки митраљез, 2 пушкомитраљеза, нешто пиштоља, бомби и муниције и већа количина хране и остале опреме.

Мада је планирано да се разоружање италијанских посада у шавничком срезу изврши са мањим бројем

људи, односно са позваним борцима ударних група, саме припреме и организациони рад толико су већ заталасали и активирали масе да су сви сматрали питање части учешће у овим акцијама. Сељаци су, наоружани најразноврснијим пушкама или без њих, масовно учествовали у нападима на италијанске посаде.

Резултат ових првих оружанних акција био је ослобођење целог среза. Заробљено је и разоружано око 170 италијанских војника и бивших југословенских жандарма и финансија који су се били ставили у службу окупатора. Заплењено је око 200 пушака, 4 тешка митраљеза, 6 пушкомитраљеза, већа количина муниције, нешто бомби, пиштоља, шаторских крила, ћебади и друге опреме. У Шавнику су нађене и знатне количине хране и извесна сума новца у Пореској управи.

После разоружања, са заробљеним италијанским војницима поступано је веома коректно — остављена им је сва лична опрема до најмањих ситница. Никома нису одузимани ни ручни сатови, прстење или сличне ствари. Заробљеници с Горанска и из Брезана спроведени су 23. јула у Шавник, а они с Трсе на Жабљак. Постојала је директива да се касније сви спроведу у Колашин, што је и учињено.

Непосредно после разоружања италијанских посада, издато је саопштење Среског комитета КПЈ о ослобођењу целог среза, у коме је истовремено била и директива о најближим наредним задацима. У овом саопштењу, упућеном народу среза шавничког, поред осталог, каже се: „Уједињени народ Среза шавничког у организованој борби под руководством Комунистичке партије извршио је у кратком времену своје историјске задатке и показао се достојан своје славне прошлости. Ликвидирао је окупатора и сломио његову власт у овоме крају.”²⁵ Ту се даље говори о циљевима борбе, а затим наставља: „... Због тога се образује у свим мјестима војна власт оружаног устанка, која се узима из наших јуначких одреда, чија је дужност:

1) да успостави потпуни ред и мир у свим местима Среза шавничког;

---

²⁵ Зборник III/1, док. 3

2) да крши све оно што би било на штету националноослободилачке борбе;

3) да помогне народним одборима у сузбијању скупоће и шпекулације како би се омогућило снабдевање наших одреда и исхрана сиромашних породица.”²⁶

Као што је већ речено, на овом подручју је после капитулације Југославије стара власт престала да функционише. Све мере окупатора да организује и активира општинске и друге власти — било именовањем за председника нових људи било задржавањем старих који су били спремни да остану на том положају — остале су без успеха. Нову власт народ је потпуно бојкотовао, а разоружањем италијанских посада избрисан је и формално сваки траг како старе тако и нове власти коју су Италијани покушали да организују. Наведеним прогласом Среског Комитета КПЈ ударени су темељи организацији „војне власти оружаног устанка.”

Непосредно после ослобођења среза стигла је директива да се изврши мобилизација бораца за напад на Никшић, па су неки тек формиран територијални батаљони кренули према овом граду. Ускочки и Дробњачки батаљон кретали су се према Крнову; делови Језерског и Шаранског били су на путу ка Шавнику и Крнову, а делови Жупопивског налазили су се већ у Јаворку, с тим да после рушења комуникације крену за Никшић. Међутим, од напада се одустало због масовног придоласка италијанских појачања у Никшић. То је, у ствари, била италијанска офанзива на сва ослобођена подручја Црне Горе. Због тога је већина мобилисаног људства враћена са Крнова и из Јаворка. На Јаворку су као стража остављени само неки делови Жупо-пивског батаљона, док је од бораца Језерског и Дробњачког батаљона формирана посебна чета која је и даље задржана на Крнову.

Непосредно после разоружања италијанске посаде, у Шавнику је успостављена Команда места. То је уједно била и прва устаничка војна власт у шавничком срезу. За првог команданта места одређен је Милован

---

²⁶ Зборник III/1, док. 3.

Јањић. Она је првих дана руководила месним стражама, које су одржавале ред и чувале ратни плен.

Већ другог дана по ослобођењу Шавника примљена је наредба—упутство Привремене врховне команде националноослободилачких група Црне Горе и Санцака од 22. јула 1941. године,²⁷ која је важила као општа директива за организовање војних јединица и првих народних општинских одбора. Она је одмах достављена свим општинама, па се наредних неколико дана (од 23. јула до 5. августа) интензивно радило у целој срезу на стварању територијалних батаљона и избору општинских народноослободилачких одбора.

На збору бораца на Жабљаку, око 25. јула, формиран је Језерски батаљон и за првог команданта изабран је Душан Т. Обрадовић, а лице за везу с народом Војин Берковић. Војни руководиоци тада су бирани према наредби Привремене врховне команде. На збору учесника устанка, одржаном на Трси сутрадан после разорујања Италијана, формиран је територијални Планинопивски батаљон. За команданта батаљона изабран је Обрад Цицмил, а за лице за везу с народом Миљан Гаговић. Решено је да штаб батаљона сам настави са формирањем чета и избором њихових команди, држећи се територијалне поделе старе црногорске војске.

После ослобођења Шавника борци из Ускока вратили су се у свој крај и ускоро је на збору на Боану формиран Ускочки територијални батаљон од три чете.²⁸ За команданта је изабран Машо Јелић, а за лице за везу с народом Миљаш Минић. И у Шаранцима је тих дана организован посебни територијални батаљон. За првог команданта Шаранског батаљона изабран је Војин Бојовић, а за лице за везу с народом Бранко Перовић. За команданта Дробњачког батаљона изабран је Вељко Жижић, а за лице за везу с народом Миљан Грбовић.

Формирање Жупо-пивног територијалног батаљона извршено је нешто касније, 3. августа, на великом

²⁷ Зборник, III/4, док. 1.

²⁸ ВИИ, рег. бр. 1-35/8, к. 2002.

народном збору на Горанску.²⁹ За команданта овог батаљона изабран је Вукосав Топаловић, а за лице за везу с народом Вељко Б. Мићановић.

Штабови територијалних батаљона приступили су одмах организовању чета и водова. Они су истовремено вршили сву војну власт, па и оне послове које су касније обављале команде места.³⁰

Рад око избора и организовања народних одбора текао је нешто друкчије него приликом формирања територијалних батаљона и избора њихових штабова. Срески комитет КПЈ, који је руководио устанком у срезу шавничком, одмах по пријему наредбе Привремене врховне команде организовао је 25. јула шири састанак-конференцију на Жабљаку, на којој је било договорено о спровођењу директива за избор и организацију народне власти. Тада је изабран и први НОО

---

²⁹ Тих дана су исти људи који су 18. јула припремили збор на Равном почели за 3. август да припремају на Горанску други, још масовнији збор Пивљана и Гачана. Збор је припреман ради некаквог општег договора о држању народа у новој ситуацији. Говорило се о некаквој „одбрани” и „самоодбрани”, што је несумњиво било на линији прикупљања старих режимских елемената, који су још од почетка били за сарадњу са окупаторима, а касније постали организатори и основна снага четничтва. Они су много рачунали и на бившег бана Зетске бановине Муја Сочицу, који се тих дана налазио код своје куће на Горанску. Међутим, овај збор, коме је присуствовало око 500 људи, одржан је под руководством организатора устанка тог краја и са конкретним задатком формирања територијалног Жупопивског батаљона. Неколико реакционара из старог режима — Данило Радојичић, Марко Поповић и још неки покушали су да извесним провокацијама унесу пометњу, али су онемогућени после првих речи говорника. На збору смо говорили: Вељко Мићановић, Обрен Благојевић, Ђуро Вукотић и ја. Мујо Сочица, који је такође присуствовао збору — одржао се коректно.

³⁰ Ове штабове батаљона не треба мешати са командама места јер у том периоду, изузев Шавника, оне у другим општинама нису ни постојале. Прва Команда места, после Шавника, успостављена је на Жабљаку, и то после борбе на Пљевљима. У осталим општинама то је учињено касније. На Боану, на пример, команда места је успостављена одлуком штаба Дурмиторског НОП одреда, од 5. марта 1942. (Зборник III/2, док 131), а на Крцу, 17. марта 1942, за целу Пиву једна команда места.

на Жабљаку који је, као и остали први одбори у седиштима општина, био у ствари општински НОО.³¹

У НОО бирани су председник, секретар и по неколико чланова, од људи за које се рачунало да су одани народноослободилачкој борби. За председника је увек биран онај који се отворено изјаснио за НОБ, без обзира да ли је био комуниста, а за секретара је, по правилу, биран комуниста.

У Шавнику је за председника НОО изабран Матије Јакић, а за секретара Миливоје Дринчић; на Жабљаку је за председника изабран Јаков Остојић, а за секретара Миливоје Дурковић; на Трси за председника је изабран Јово Радовић, а за секретара Спасоје Шарац; на Горанску за председника је изабран Бећко Јововић, а за секретара Гојко Дуратовић. Избор одбора на Бану и Његовући били су у припреми, али нису спроведени због поновног продора Италијана у срез.

Сва ова активност: формирање војних јединица, избори НОО и организовање сеоских стража — која је била у пуном замаху — пресечена је нападом Италијана који су, долазећи од Никшића преко Крнова, 5. августа 1941. године продрли у срез шавнички.

---

³¹ Тих првих дана није свуда био уједначен назив ових одбора па је због тога могло доћи до неспоразума. Тако су, на пример, први одбор у Шавнику звали општинска управа, јер је овај термин ушао и у поменути директиву Привремене врховне команде. Сем тога, ови одбори су понекад замењивани са одборима НОФ-а, који су постојали још у току припрема за устанак и донекле се били афирмисали. Међутим, одбори НОФ-а (Народноослободилачког фонда) у овоме крају нису имали неку власт већ се старали о прикупљању и чувању материјалних средстава за НОБ.

ИТАЛИЈАНСКА ОФАНЗИВА, УЗМАК И ПОНОВНО НАРАСТАЊЕ УСТАНКА

ПРОДОР ИТАЛИЈАНА И ЈЕЊАВАЊЕ УСТАНКА

На устанак у Црној Гори Италијани су врло брзо реагирани. Продирући комуникацијама они су, планском акцијом јаким снага из Албаније и гарнизона у Црногорском приморју, до краја јула поново заузели ослобођене градове и у њима успоставили своје гарнизоне. За то време у шавничком срезу се интензивно радило на организовању устаничке војске и успостави народне власти. Та прва италијанска офанзива захватила је овај срез тек првих дана месеца августа.

Покрет Италијана према шавничком срезу почео је 5. августа. Тог дана из Никшића је кренула преко Крнова ка Шавнику италијанска моторизована колона,³² јачине једног пука (15 тенкова и око 100 камиона).³³ На Крнову се чело ове непријатељске колоне сукобило са устаничком комбинованом четом из Дробњачког и Језерског батаљона, која је, после одлуке да се не напада Никшић, била остављена на Крнову као стража. Одмах након тога и Дробњачки територијални бата-

³² У вези са овим италијанско министарство иностраних послова обавештава депешом од 9. августа 1941. гувернера Далмације у Задру: „Дивизија Каћатори образовала је моторизовану колону за акције на Шавник-Пљевља. Започевши кретање 5. о. м. ујутру колона је била заустављена у висини Крнова, пушчаном ватром са околних брда” (Зборник III/4, док. 168).

³³ Бранко Перовић: „Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године”, Војноисторијски гласник бр. 2, Београд, април 1952. стр. 24.

љон је ступио у борбу, дочекавши италијанске колоне у рејону села Крушевица и Мокрог. У борбу која се наставила целог дана ступио је у рејону Крнова и Никшићки герилски одред, а у току борбе стигли су у помоћ и делови Ускочког батаљона (Струшко-малинска чета) и из предела Крновске главице напали Италијане у Крушевицама. Борбе су настављене сутрадан 6. августа. Устаници су пружали жилав отпор бројним непријатељским снагама, којима су пристизала појачања. У овим борбама, поред комбиноване чете из Дробњачког и Језерског батаљона, која је прва прихватила борбу, нарочито се истицала једна чета Дробњачког батаљона под командом: Матија Јакића, која се за све време веома вешто и храбро борила. Италијани су у овим првим борбама имали знатних губитака. Али, тога дана ступила је у дејство и италијанска авијација, која је снажно бомбардовала положаје око Граца, село Бијелу, куда су се кретала појачања из Ускочког батаљона, као и планину Ивицу, где су се прикупљале јаче снаге из осталих делова среза. Италијани су заузели и спалили село Крушевице. То је била прва одмазда и почетак паљевина у овоме крају. Непријатељ је затим продро до села Мокрог и Граца. Његова јака група, са артиљеријом и моторизацијом, сместила се у село Градац и тако запосела доминантне положаје непосредно изнад Шавника, који је већ био евакуисан.

У међувремену, прикупљани су и други територијални устанички батаљони и упућивани према Шавнику. Тако су се, у току 6. и 7. августа, делови Језерског и Шаранског батаљона прикупили на планини Ивици. Планино-пивски батаљон стигао је 6. августа на Теоч — до изнад с. Комарнице, а следећег дана рано изјутра на Заврх и у Пошћење. Италијани су тога јутра наступали полако и опрезно, снажно тучући устаничке положаје артиљеријом и авијацијом. Био је то већ трећи дан борбе. Око Шавника се, с једне и друге стране реке Комарнице, почео стварати фронт за чије држање устаничке снаге, с обзиром на јачину и наоружање непријатеља, нису биле ни бројно ни наоружањем спремне. Ситуација је постала још тежа кад је

истога дана примљена вест да комуникацијом од Пљеваља наступа друга италијанска колона ка Жабљаку.

Трећег дана борбе руководство³⁴ устаничких снага, које се налазило на планини Ивици, оценило је да би нарочито после појаве италијанске колоне од Пљеваља, настављање борбе значило стварање фронтава. Било је очигледно да се таква борба не може ни прихватити ни водити. Због тога је одлучено да се прикупљени батаљони повуку даље од комуникације, а борци потом разиђу својим кућама. Комунисти, истакнути активисти и организатори устанка задржаће се на окупу, пратити даљи развој догађаја и даље деловати према директивама које буду добијали. Тог дана, 7. августа, Италијани су ушли у Шавник.³⁵

Мада су партизани престали са оружаним отпором, Италијани су после уласка у Шавник успорили темпо напредовања. Прошла је читава недеља док су њихове колоне из Шавника, напредујући комуникацијом врло споро и опрезно, прешле преко планине Ивице и нашле се у подручју Језера.³⁶ При томе се нису удаљавале од комуникације, сем што су мало залазиле у села у близини пута. У једном таквом случају спалиле су неколико устаничких кућа у селу Врточ Поље. Половином августа обе италијанске колоне, и она од Шавника, односно Никшића и она од Пљеваља, сусреле су се на

---

³⁴ За време тих борби око Шавника, на планини Ивици налазили су се Радоје Дакић Брко, Вук Кнежевић и Душан Т. Обрадовић. Они су на лицу места доносили одлуке. Вукосав Топаловић био је позват да као војни стручњак буде као неки начелник штаба. Међутим, због врло брзог развоја догађаја, напуштања фронталних борби и продора Италијана у овај срез — овај штаб као целина није ни почео да функционише.

³⁵ Тог дана италијанска команда је јавила: „Колона дивизије Каћатори заузела је Шавник и вршила чишћење зоне.“ (Зборник III/4, док 167.)

³⁶ О овом спором кретању делова дивизије „Каћатори деле Алпи“ италијанска Врховна команда редовно обавештава Министарство иностраних послова у Риму, а ово Гувернера Далмације. Тако у депеши од 8. августа стоји: „Колона дивизије Каћатори врши чишћење зоне Шавник, приморавајући устанике да се повлаче према северу“. А из депеше од 9. августа, која гласи: „Дивизија Каћатори чисти насеља Превши и Добра Села“, види се да италијански ловци нису ни тада одмакли далеко од Шавника (Зборник III/4, док. 167).

Језерима, у рејону Вражјег језера и ту поставиле свој логор. Одатле је, 16. августа, једна колона ушла у Жабљак, али се истог дана вратила у логор код Банских кућа. Тек 19. августа Италијани су поново дошли на Жабљак и тамо успоставили свој гарнизон. Тог дана спалили су у околини Жабљака неколико кућа, међу којима и куће Душана Т. Обрадовића и Видоја Крстајића.

Овим је извршен план њиховог поновног окупирања шавничког среза, и то месец дана после разоружања њихових посада у јулском устанку. Сем Шавника и Жабљака, Италијани овог пута нису запосели друга места у срезу. У неке делове среза уопште нису ни долазили,³⁷ нити су вршили какве интервенције. Изузетак је било бомбардовање Горанска са неколико авиона у току 8. августа, које је почело рано изјутра и трајало непрекидно неколико часова. То су вршили тако систематски као да им је био задатак да ово мало насеље потпуно поруше и униште. Смењујући се авиони су надлетали село и бацали мале и средње бомбе, довољне јачине да оштете све зграде, а неке и сасвим поруше. Мада је материјална штета била велика, само три човека су рањена и један погинуо.

После борби на Крнову и око Шавника, бомбардовања Горанска и доласка Италијана на Жабљак, тих дана више није било оружаних сукоба у шавничком срезу.

---

³⁷ После разоружања њихових посада у јулском устанку 1941. Италијани у Пиву нису долазили све до јуна 1942. године. Изузетак је био један италијански батаљон који је половином октобра 1941. дошао од Никшића до Пивског манастира, ту преноћио, а сутрадан се рано вратио у Никшић, не свраћајући нигде с пута. То је била демонстрација у вези са евакуацијом италијанске посаде из Шавника. демонстрација у вези са евакуацијом италијанске посаде из Шавника. Италијани нису долазили ни у Ускоке. У Шаранце такође нису долазили, сем што су пролазили комуникацијом преко Његовуђе. Једини изузетак је долазак једне колоне од око две чете у село Кри, у септембру. Пошто је ту преноћила, она се преко Гомила и Чоланова дола поново вратила на Жабљак.

ПАРТИЈСКА И ВОЈНА САВЕТОВАЊА И ЗАДАЦИ У НОВИМ УСЛОВИМА

Одмах после продора Италијана у Шавник, за време док су још опрезно наступали према Жабљаку, одржано је од 12. до 16. августа партијско и војно саветовање ради процене новонастале ситуације и даљих задатака. Оба ова саветовања одржана су у рејону Суге локве испод планине Ранисаве. На партијском саветовању средског руководства разматрана је и анализирана општа политичка и војна ситуација, и у тим оквирима стање у шавничком срезу после продора Италијана. Одлучено је да се привремено напусте формације територијалних батаљона, а место њих створе мале борбене групе, „герилски одреди“, који ће лакше маневрисати и вршити мање акције, избегавати фронталне сукобе с непријатељем и лакше се снабдевати. Отада се овде и почињу употребљавати називи герила и герилац.

Сем тога, оцењено је да постоји реална опасност од активирања „пете колоне“, против које је потребно водити оштру борбу. Размотрене су и мере за организовање исхране герилаца на подручјима која контролишу Италијани. Од посебне је важности смештај и исхрана избеглица из Метохије и других крајева, које ће, због њиховог тешког стања, бити прва мета окупатора за „попуну пете колоне“. На овом саветовању је одлучено да се поново активира рад НОФ-а и формирају његови одбори тамо где их још није било. Посебан задатак женских и омладинских актива био је прикупљање средстава за НОФ.

На војном саветовању које је одржано после партијског (учествовали су Радоје Дакић, Вук Кнежевић, Велимир Кнежевић, Момчило Полексић, ја и још неки), одређено је војно руководство среза. Његов задатак је био да се стара о спровођењу одлука донетих на партијском саветовању, уколико се тичу војске. Нарочито је требало водити рачуна о даљем развоју догађаја, о покретима Италијана и евентуалном поседану појединих места у срезу. Ово војно руководство среза требало је да буде као нека замена штаба Дурми-

торске бригаде, на чије се формирање мислило по ослобођењу среза као на неку вишу команду за све батаљоне дурмиторског подручја. Међутим, то се није могло спровести због брзог продора Италијана у шавнички срез.³⁸

У новим условима, а према закључцима партијског и војног саветовања, престали су да постоје Дробњачки, Ускочки, Језерски и Шарански територијални батаљон. Партијски кадрови и активни са подручја ових батаљона ушли су у герилске групе. Пошто Италијани овога пута нису ни дошли у Пиву, два пивска батаљона остала су и даље као територијални батаљони, мада су њихови штабови прилагодили рад новим условима. Према томе, у Пиви у том периоду нису створане посебне герилске групе. Служба стража, обезбеђење терена и неке акције (на пример, напад на Гацко почетком септембра) организовали су и даље штабови батаљона, односно команде чета у договору са партијским организацијама на терену.

Одлуке партијског и војног саветовања код Сувелокве требало је спроводити уз присуство знатних италијанских снага у Шавнику и на Жабљаку. Првих дана још се није знало да ли ће Италијани запоседати и друга места у срезу, нити какве ће репресалије даље предузети, поред оних првих паљевина у Крушевицама, Мокром и околини Жабљака.

Италијани су, после поновног доласка на Жабљак, почели и са извесним тактизирањем. Да би смирили и прикупили народ, који се из неких села око комуникације био повукао у шуме и планину, почели су давати и понешто хране. И поново успостављене општине, за чије су председнике на Жабљаку и у Шавнику Италијани поставили своје симпатизере и сараднике, тражиле су, по налогу окупатора, да се народ врати мир-

---

³⁸ Ова Дурмиторска бригада (као што је био случај и са територијалним батаљонима организованим после устанка) планирана је на основу формације старе црногорске војске. Она је била замисљена нешто друкчије него касније предвиђена Дурмиторска бригада, која је, као једна од планираних девет, требало да се формира према упутству Главног штаба за Црну Гору, Боку и Санџак од краја септембра 1941.

ном послу и да прими објаве за слободно кретање. Међутим, није требало дуго чекати да се осети фашистички терор и нова окупација. Убрзо су почела прва хапшења, интернирања и стрељања. Ради препознавања што већег броја учесника у устанку, Италијани су користили и неке своје војнике из оних јединица које су биле разоружане. Тако је на Жабљаку и по околним селима неки Салваторе означио италијанским патролама више људи као учеснике устанка, који су одмах похапшени, а неки од њих касније стрељани или интернирани. Командир карабинијерске станице на Трсиданима је претраживао пијаце и кафане по Никшићу, тражећи некога од оних које је запамтио приликом разоружања. Неке је и поименично тражио и претио им.

Међу првим репресивним мерама била су хапшења и стрељања већег броја родољуба и симпатизера НОП и Партије, као и неколико учесника устанка. Затим је ухапшена једна група, око тридесетак људи, и спроведена у Пљевља, где их је неколико стрељано. Међу првим жртвама овог фашистичког терора стрељани су Михаило Новосел са Жабљака, браћа Мусићи, Бећо и Мурат са Жабљака, Чедомир Ђоровић из Врточ Поља, Јован и Милан Жижић из Мокрог и други. Сем стрељања и хапшења, изван број је интерниран у разне логоре Црне Горе и Албаније. Међу њима је био и стојан Церовић, професор са Жабљака.

Упоредо са овим репресалијама, окупатор је тражио и оружје. При томе је и даље тактизирао, обећавајући да ће се, ако се преда оружје, обуставити репресалије — италијанска војска неће залазити по селима, отвориће се пијаце (пазари) у околним градовима и почети са редовном трговином стоком итд. Истовремено су преко својих сарадника претили тешким казнама и одмаздом, уколико се оружје не буде предало. Бојазан од даљих и ширих репресалија, а још више оскудица у намирницама и страх од глади, чинили су ова италијанска обећања унеколико и прихватљивим, нарочито у погледу трговине, продаје стоке и одласка на пазаре. Нарочито је тешко падала несташница соли и петролеја, јер ових намирница на тери-

торији среза уопште није било. Требало је за њих ићи у Никшић или Пљевља, где су се тада налазили јаки италијански гарнизони. Све је то требало некако прибавити, али оружје не предавати! Излаз је био тежак, а нешто се морало урадити.

Партијске и војне организације радиле су веома живо на целом терену да би спречиле предају оружја Италијанима. Објашњавале су да су све приче и обећања окупатора само маневар и превара, срачунати на ликвидирање устанка и отпора народа. Наглашавале су да би се после тога наставиле пљачке, интернирања и хапшења, па и стрељања највећег броја честитих људи и патриота. Делом оваквим радом, а делом и због чињенице да ови људи никад нису лако предавали оружје, у томе се потпуно успело. У ствари, оружје нико није предао. Једино је, у неким местима, скупљено и предато општинама по неколико старих и потпуно неупотребљивих пушака. Али, ни ове пушке Италијани нису однели — нађене су поново октобра месеца у општинским магацинима.

Италијани су из својих гарнизона у Шавнику и Жабљаку повремено залазили са јачим патролама у оближња села или катуне. Ове изласке обично су завршавали паљењем понеке куће или колибе и пљачкањем од сељака разних ствари и хране. Тако су са Жабљака у два маха упадали са по једном четом у катун Добри До, наводно да траже герилце. Разуме се, герилце никад нису нашли, али су по катунима опљачкали приличне количине млечних производа, вуне и других ствари. Овакве „излете” Италијани су вршили и по селима око Жабљака, па и око Шавника и у Шаранцима.

Ова кретања по терену и друге мере Италијана и њихових сарадника (обећања и пропаганде, а посебно паљевине, стрељања и интернирања) утицале су да је унеколико јеђавало и устаничко расположење у народу.

Герилске групе тих дана нису вршиле оружане акције. За то тада није ни постојала директива руководства, а уз то осећало се да би у народним масама такве

акције биле непопуларне и неприхватљиве, да их народ не би радо помагао. Завладао је страх од даљих убијања и паљевина. С друге стране, било је очигледно да, с обзиром на однос снага, герилци нису били у стању да протерају Италијане са Жабљака и из Шавника, нити да за дуже време прекину саобраћај на комуникацији Пљевља — Шавник — Никшић. Они не би могли ни да заштите становништво од италијанских репресалија, а нарочито села у близини комуникације. Због тога, убиство неколико италијанских војника и заплена извесне количине оружја и муниције, нису у очима маса били довољно оправдање за жртве које би се морале дати. Активност већине герилских група свела се на кретање тереном (истина махом ноћу), одржавање везе с народом и политички рад. У њима су се углавном налазили активисти и руководиоци партијских организација. Међутим, због италијанских репресалија према народу и активности окупаторских сарадника, неке групе су се једно време биле сувише повукле у илегалност, односно престале са политичким радом и почеле да губе везе с масама.

ПОНОВНО НАРАСТАЊЕ УСТАНКА

И поред свих тешкоћа које су настале после продора окупатора на подручје шавничког среза, може се рећи да општи политички рад, одржавање духа и извештајни рад на припремама за нове акције овде нису престајали. У међувремену, борци са овога подручја су учествовали и у неким акцијама у околним срезима.

И Никшићки герилски одред, који је са територијалним батаљонима шавничког среза 5. и 6. августа учествовао у борбама приликом продора Италијана у Шавник, навратио је и касније на ово подручје због везе и одмора. Наиме неке делове територије овога среза Италијани нису контролисали, па су кретање и боравак на овом терену били знатно лакши. Овај никшићки одред је негде око 25. августа дошао са око 100

бораца у гатачки срез да би помогао партијској организацији и друговима у гатачком срезу у организационом и политичком раду. Са њима су били и Крсто Попивоџа, секретар ОК КПЈ Никшић, Радоје Дакић Брко и Вељко Зековић. Ова помоћ се, непосредно по доласку герилског одреда у подручје Гацка, манифестовала и у образовању Народног вијећа и Штаба националноослободилачке војске за срез гатачки.³⁹

Устаници из гатачког среза и чланови Окружног комитета КПЈ Никшић, који су се тих дана налазили око Гацка, одржавали су директну везу са партијском организацијом и штабом Жупо-пивског, најближег територијалног батаљона са подручја шавничког среза. Чланови ОК Никшић и руководиоци устанка са подручја Гацка оценили су тада да постоје услови за напад на усташко-домобрански гарнизон у Гацку и да би се ослобођењем овог места знатно побољшали услови за развитак НОБ у овоме крају. За ову акцију мобилисан је велики број бораца из Жупо-пивског територијалног батаљона.

У нападу на Гацко, који је извршен првих дана септембра, учествовале су четири чете: „Једну чету сачињавао је Никшићки герилски одред, друга чета је формирана од Гачана, а двије чете су формирали Пивљани.“⁴⁰ Укупно је у нападу учествовало око 600 бораца, међу којима и две чете са подручја шавничког среза. Међутим, овај напад није успео и Гацко није ослобођено. Један од разлога неуспеха био је и разбијачка делатност и саботажа неких прочетничких елемената, махом официра бивше југословенске војске.⁴¹

Чињеница да је седамнаест дана после поновног уласка Италијана у Жабљак и коначног завршетка њихове офанзиве у Црној Гори у којој су ангажовали око шест дивизија, било могуће да се са дурмиторског подручја мобилише око 300 бораца и упути у суседну

³⁹ Херцеговина у НОБ, Београд, „Војно дело“, 1961, стр. 57.

⁴⁰ Јанко Тадић, поменути чланак стр. 48.

⁴¹ На подручју Гацка тада су се кретали и били веома активни капетани бивше југословенске војске Марко Поповић, Душан Бајагић, Марко Лојовић и Радојица Рончевић и поручник Милорад Поповић — касније изразити четници.

Херцеговину, као и низ других активности у срезу шавничком — јасно говоре да италијански продор у августу месецу није ни уколико значао престанак народноослободилачке борбе у овом крају. Био је то, као што је већ речено, само привремени узмак пред далеко надмоћнијим непријатељем.

У међувремену, рад на терену је све више оживљавао. Око половине септембра одржано је у рејону Суге локве важно среско партијско саветовање, коме је присуствовао Радоје Дакић Брко, тада секретар ОК Никшић. На саветовању је закључено да се партијске организације очисте од свих оних који су у устанку и приликом поновне италијанске окупације среза испољили разне слабости, а да се примају они који су по своме убеђењу били комунисти и истакли се активношћу у време устанка и добро се држали после продора Италијана у срез. Даље је одлучено да се проширивањем и повезивањем герилских група оформе герилски одреди и да се појачају њихове припреме за оружане и друге акције које треба убрзо да почну на ширем плану. Оживљавање политичког и пропагандног рада био је, такође важан задатак.

После овог саветовања рад на овом подручју осетно оживљава и добија нови полет у свим правцима. Тих дана су вршене припреме за оснивање организација црногорске народне омладине, као и припреме за среску партијску конференцију.

После италијанске јулске офанзиве у Црној Гори и поновног окупирања готово свих делова ослобођене територије, одржана су важна саветовања Покрајинског руководства — партијског и омладинског — на којима је разматран дотадашњи рад и стварани планови за даље акције. С обзиром на масовно учешће омладине у оружаном устанку и на њену већ посведочену приврженост НОБ, одлучено је, поред осталог, да се окупљање народне омладине организационо прошири у један свеобухватни омладински фронт. За такво окупљање већ су били претесни редови строго и појединачно одабраних скојеваца, а они сами, ма колико били одани идеалима борбе и револуције, нису били у стању да на

својим плећима изнесу велику борбу до коначне победе. Због тога је решено да се сва патриотска и поштена омладина Црне Горе окупи у јединствену омладинску организацију — Црногорска народна омладина — ЦНО.

Са овим се одмах почело и у шавничком срезу. После низа омладинских састанака и врло интензивног објашњавања циљева и потребе окупљања целокупног младог нараштаја Црне Горе у редове ЦНО — основане су многе месне омладинске организације.⁴² Кад је завршено оснивање организација по селима и општинама, одржана је око половине октобра, конференција Црногорске народне омладине среза шавничког. Присутни омладинци — делегати из свих општина — прихватили су циљеве и задатке нове омладинске организације. После конференције, рад на довршењу организације и даљем окупљању омладине у целом срезу одвијао се веома живо и изванредно успешно. Практично, већ у новембру сва младеж шавничког среза нашла се у редовима Црногорске народне омладине.⁴³

Настала је нова плина народноослободилачког покрета. Срески комитет КПЈ је 1. октобра 1941. године организовао у Орујници војно саветовање у циљу разматрања конкретних мера за оживљавање војних акција. На њему је констатовано да се стање у срезу, настало продором окупатора, у знатној мери средило, да окупаторске снаге остају стално само у гарнизонима у Шавнику и на Жабљаку, да је у Пиви због одсуства окупаторових снага, било могуће мобилисати и читаве

---

⁴² Из једног писма Моше Пијаде од 9. октобра 1941. године, упућеног из села Црне Горе Радоју Дакићу Брку, види се начин рада и време кад је то организовање вршено у овом крају. У њему поред осталог, стоји: „Овде је јуче основана омладина и изабран одбор и општински делегат” (Зборник III/1, док. 23).

⁴³ Прва покрајинска конференција ЦНО одржана је у Пиперима 30. новембра 1941. године. Тада је у шавничком срезу било у редовима ЦНО 2.150 омладинаца и омладинки (архива ЦК КПЈ, док. бр. 312), док је у целој Црној Гори било 9.461 члан ЦНО, а у Боки око 500, односно укупно 9.961 (Зборник III/4, док. 7). На овој покрајинској конференцији делегати из шавничког среза били су Перо Жарковић, Танасије Гашић, Милан Бадњар, Душан М. Обрадовић и Дара Крстајић.

чете и слати их у акције чак и у друге срезове, а да се и Ускоци и Шаранци, независно од повремених доласка на терен јачих италијанских патрола, могу сматрати слободне општине. Исто тако констатовано је да се партијска организација консолидовала, бројно ојачала и створила доста широку мрежу организација, које су се својим утицајем афирмисале у највећем делу становништва; да се герилски одреди сада чешће крећу на терену и широко повезују са масама, нарочито са омладином која је — и поред тога што није сва обухваћена герилским групама већ се углавном задржава код својих кућа и ради по селима — ипак извршавала задатке према наређењима герилских одреда. На тај начин одреди се бројно повећавају и стварно прерастају у водове и чете.

На саветовању је закључено да су сазрели услови за почетак акција, на првом месту рушење и онеспособљавање комуникација. Одлучено је да се одмах прикупља експлозив по срезу и отпочне са минирањем објеката на путевима и постављањем заседа.⁴⁴ Рачунало се да ће се овим акцијама убрзати повлачење италијанских окупатора из читавог среза. У исто време сматрало се да и због великог снега, отежаног саобраћаја, слабог смештаја, а нарочито због веома тешког снабдевања војних јединица, окупатор неће имати могућности да се у току зиме задржи на овом терену. Узета је у обзир чињеница да у току два месеца друге окупације непријатељ није успео да по општинама организује колаборационистичку власт и да је за своју политику придобио једва нешто издајника, који су били познати и потпуно изоловани.

---

⁴⁴ Пошто је пре рата на овом терену — у Шаранцима, у Сушици, на Вучеву и око Мратиња — вршена експлоатација шума, тамо се затекло нешто челичне ужади, шина, експлозива и др. У току НОБ челична ужад су употребљавана за висеће мостове, а експлозив за рушење комуникација и др. На овом војном саветовању је одлучено да у Пиву одмах пођу Милош Жугић, Мијушко Шибалић и Стојан Жигић, да се повежу с Петром Кесојевићем и да већи део експлозива из Мратиња пребаце у рејон Жабљак, одакле ће се потом додељивати за конкретне акције.

У оваквој атмосфери, тих дана су вршене припреме за среску партијску конференцију. Пошто су у свим партијским организацијама биле завршене потребне припреме и изабрани делегати, среска партијска конференција, која је трајала два дана отпочела је 12. октобра у шуми Орујици код села Новаковића, у импровизираним колибама од грања и лишћа. Пошто је већ првог дана почела да пада јака киша с ветром, а касније и снег, делегати су увече прешли у село Баре Жугића. Конференција је наставила са радом у кући Мића Жугића, у којој је августа 1940. одржана и VIII покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, као и конференција од 28. јуна 1941. године, пред сам устанак.

Ово је свакако најважнија партијска конференција у шавничком срезу одржана у периоду НОР. Присутвовало је 19 делегата⁴⁵ и још 5 чланова Партије из овога среза који нису били делегати, али су позвани да присуствују раду конференције. У име ПК КПЈ за Црну Гору конференцији је присуствовао Крсто Попивоца, а у име ОК Никшић Вељко Зековић. Том приликом детаљно је анализиран рад и улога Партије у припреми и у току устанка, а и после тога. Оцењени су пропусти и недостаци појединих комуниста, па и неких партијских ћелија. Такође је утврђено да је Партија много напредовала, бројно ојачала и први пут организационо обухватила цео срез. Констатовано је да се могла још више омасовити да се није секташило према једном броју људи који су се иначе истицали активношћу у устанку и касније се добро држали. Одлучено је да се то убудуће поправи. Сем тога, констатовано је да су сазрели услови за поновно стварање већих јединица и да треба поново формирати чете и батаљоне, а потом и дурмиторску бригаду. Нарочито је наглашено да Партија треба да помогне организо-

---

⁴⁵ Како износи Бранко Перовић, а према сачуваним забелешкама Вука Кнежевића, овој конференцији присуствовала су 24 члана Партије, од којих 19 делегата. Социјални састав делегата је био: 9 сељака, 3 радника и 7 интелектуалаца. (Војно-историјски гласник бр. 2, април 1952, стр. 30).

вању и омасовљавању ЦНО, чија је организација у срезу баш тих дана завршена. Потврђена је и директива о мобилизацији извесног броја активних и борбених омладинаца за црногорски омладински батаљон „Боко Ковачевић” који је требало да се тих дана формира и крене за Ужице.⁴⁶

На конференцији је изабран нови Срески комитет Партије, у који су ушли: Јован Доровић, секретар, и чланови Милован Даниловић, Богдан Котлица, Војин Берковић, Војин К. Јауковић, Војин Поповић Шпанац, Велимир Кнежевић, Пелагија Жугић, Вељко Мићановић, Радивоје Дакић, Милутин Мињаш Минић, Велимир Лазаревић и Ирина Кнежевић.

По завршетку рада среске партијске конференције настављено је организационо сређивање и бројно јачање партијске организације у срезу. То је дошло у прави час, јер су непосредно иза тога наступили многи крупни догађаји који су се смењивали веома брзо.

ОБНОВА НАРОДНЕ ВЛАСТИ ПРИПРЕМЕ И НАПАД НА ПЉЕВЉА

Неколико дана пре почетка среске партијске конференције запажало се извесно убрзано кретање Италијана између Жабљака и Шавника. Управо, док се још одржавала конференција Италијани су напустили Жабљак и прикупили се у Шавнику. Притом су настојали да створе утисак као да се ради о прегрупписа-

---

⁴⁶ Ова директива о формирању једног омладинског батаљона из целе Црне Горе, који ће се звати „Боко Ковачевић”, ускоро је повучена. Међутим, сама вест о његовом стварању и одласку за Ужице изазвала је велико интересовање за догађаје у Србији. Баш тих дана, уочи отварања партијске конференције, добијене су и прве директне везе и први материјали из Ужица преко курира Врховног штаба Слободана Тузлића Бутума, који је туда прошао са поштом за Главни штаб за Црну Гору. Тада су дурмиторски партизани први пут читали „Билтен Врховног штаба” с наређењима испод којих је стајао потпис Тито.

вању јединица, а не о њиховом повлачењу. У међувремену, један италијански батаљон од око 500—600 војника стигао је из Никшића преко Јаворка у Пиву. Он се од Горанска спустио у рејон Пивског манастира и села Сињца и ту преноћио. Место за смештај и логоровање одабрао је с посебном пажњом, да би се створио утисак као да ће се ту дуже задржати. Међутим, убрзо се показало да је долазак овог батаљона у Пиву био само маневар за привлачење пажње устаничких снага, да би се неометано повукле италијанске јединице из Жабљака и из Шавника. Ноћу 16/17. октобра све италијанске снаге из Шавника нагло су се повукле у Никшић. Истовремено се и батаљон који је привремено боравио у Пиви повукао истим путем, не свраћајући уопште у насеља.

Тако је 18. октобра шавнички срез поново био потпуно слободан. Међутим, ситуација је још увек била неизвесна — није било искључено да ће доћи до изненадних препада или поновног повратка неке јаче непријатељске јединице. Због тога су ради заштите становништва од евентуалних првих препада, одмах организоване страже и патроле на путевима и прилазима срезу. Предвиђен је и начин прикупљања јачих устаничких снага које би спречиле продор окупатора у срез.

По завршетку партијске конференције и одласку Италијана из Шавника, на Жабљаку је одржан велики народни збор. Отада се ово место претвара у устанички центар среза, где се почињу прикупљати организације и установе. Тих дана, крајем октобра или почетком новембра, одржано је у хотелу „Дурмитор”, код Црног језера на Жабљаку, шире партијско саветовање, коме је у име ПК КПЈ за Црну Гору присуствовао Бајо Секулић, а у име ОК Никшић Вељко Зековић. Основни закључак овог саветовања био је да се одмах организују војне јединице и народни одбори. У првом реду требало је приступити обнови и реорганизацији свих чета и батаљона који су били створени за време јулског

устанка, а затим формирати Дурмиторску бригаду као вишу јединицу која ће обухватити све устаничке снаге у шавничком срезу.⁴⁷ У исто време требало је на Жабљаку и у Шавнику поставити команде места, а свуда по селима почети са изборима и стварањем НОО. Наиме, општинске НОО који су постојали још од јулског устанка, требало је попунити, а где нису постојали изабрати их. Делегати општинских НОО имали су да на заједничком састанку изаберу срески НОО.

Ради заштите територије од препада и изненађења, требало је стражама и патролама обезбедити и чувати Крново, Јаворак, Равно, Шћепан Поље, Тепца и Бурђевића Тару. Све ове прелазе чувале су сталне страже или јаче патроле. Што се тиче унутрашње заштите терена, нарочито је наглашена потреба оштре борбе против „пете колоне” и кажњавања оних који су помагали окупатора и с њим сарађивали после продора Италијана у срез у првој половини августа.

После овог саветовања приступило се убрзаној обнови територијалних батаљона и спремању омладинаца за чету која је требало да уђе у састав црногорског омладинског батаљона „Боко Ковачевић”, одређеног да иде за Ужице. Истовремено се приступило избору народноослободилачког одбора. Отада се приликом организовања народне власти прво вршио избор за сеоске НОО и то на заједничким састанцима-конференцијама свих становника одговарајућег насеља. Избор је вршен јавним гласањем. Код бирања односно обнове општинских НОО ово није спроведено истовремено у свим општинама. Што се тиче среског народноослободилачког одбора, он је изабран привремено, на једној конференцији на Жабљаку, јер је слање делегата општинских НОО на заједничку среску конференцију одложено за касније. Ово је у томе моменту учињено због неодлож-

---

⁴⁷ Убрзо после овог саветовања наменован је и штаб Дурмиторске бригаде — за команданта Војин Поповић Шпанац, за политичког комесара Јован Ђоровић, за начелника штаба Обрад Цицимил.

них послова око мобилизације, а касније и због припрема за острошку скупштину и усклађивања послова око организовања народне власти у Црној Гори уопште. Овај срески НОО почео је одмах са радом и већ од друге половине новембра деловао врло активно. Његова активност била је, нарочито запажена када су кроз шавнички срез пролазили батаљони Црногорског одреда за операције у Санцаку, као и касније — у вези са организовањем болнице на Жабљаку и многим другим пословима.⁴⁸ Управо од тих дана овај крај се веома брзо организује и добија одређену физиономију слободне територије на којој је функционисала и изграђивала се народна власт, мењајући повремено лични састав преко избора.

Период од новембра 1941. па све до јуна 1942. био је један од најживљих и најполетнијих раздобља у току НОР на дурмиторском подручју. Тих новембарских дана овде се мобилишу борци за нове јединице, ствара се и почиње да ради народна власт, окупља се и ради омладина итд.

Основна форма рада за обављање свих тих послова била је конференција. Она је, као једна од сталних форми рада, добијала све одређенију физиономију и садржај. Ако је требало извршити неки одређени задатак, сазивана је конференција само о том питању. Поред ових о конкретним питањима и проблемима, било је и тзв. општих конференција, на којима би се, по правилу, прво износио кратак преглед опште политичке ситуације, потом читале и објашњавале вести о борбама у Југославији, са источног фронта и друге, а затим делила нова задужења, прикупљали прилози за НОФ и сл. После тога настајала је игра и песма.

Песме су у току НОБ биле нераздвојни пратилац партизана. Било их је много. Неке су биле кратког века, а неке су се певале за време НОР, па и после рата. Често су значиле и мобилизациони поклич, паролу, програм или политички став, или израз пркоса и заноса

---

⁴⁸ Зборник III/1, док. 112 и 130.

— вере у победу. Тада се на дурмиторском подручју ратовало и певало.⁴⁹

*

Почетком октобра Главни штаб народноослободилачких герилских (партизанских) одреда за Црну Гору, Боку и Санџак издао је упутство за организацију партизанске војске.⁵⁰ По њему су у партизанској војсци предвиђене стрељачке чете, батаљони, бригаде и одреди. Тако је према овом упутству установљен Дурмиторски одред, од две бригаде — по једна из никшићког и шавничког среза — у чији састав улазе батаљони са територије ових срезова.

Формирање јединица према овоме упутству требало је извршити до 1. новембра 1941. Међутим, 5. новембра када је у Црну Гору стигао Иван Милутиновић

---

⁴⁹ На дурмиторском подручју била је позната песма:

*„Устај, сељо, устај роде,
Куцнуо је час слободе...”,*

затим она омиљена дурмиторских партизана:

*„Нека живи ко слободу гаји,
Петокрака ко сунце нек’ сјаји...”,*

или она која је испевана када се из Билтена који је издаван у Ужицу сазнало да Тито руководи борбом:

*„Друже Тито, мудра главо,
Све што радиш то је право...”*

Песме су често везане за конкретну борбу или догађаје, а многе су никле ту, на дурмиторском терену, као, на пример:

*„На Долове крај Пљеваља,
Потоцима крв се ваља...” —*

или она пркосна и полетна:

*„Не бије се бој сузама,
Но с оружјем у рукама...”.*

Било је још много песама кроз које је НО покрет изражавао расположење народа и у неку руку своју политичку линију, а посебно акционе паролe.

⁵⁰ Зборник III/1, док. 19.

Милутин,⁵¹ као делегат Врховног штаба, измењени су неки ставови и одлуке руководства НОП у Црној Гори, у складу са директивама Врховног штаба и ЦК КПЈ. На првом месту, дотадашњи назив Штаб народноослободилачких герилских (партизанских) одреда за Црну Гору, Боку и Санцак, замењен је са: Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Црну Гору и Боку; назив „герилац” замењен је са „партизан”; уведен је војнички поздрав: „Смрт фашизму — Слобода народу”, са стиснутом песницом; наређено је обавезно ношење партизанских ознака на капама (тробојне националне заставе, а изнад црвена петокрака звезда).⁵² Сем промена у називима, спољним ознакама војске, поздраву, дисциплини, називима штабова, уведене су и друге новине. Све је то на терену остављало видљиве трагове. Општа мобилност и полет у шавничком срезу тих новембарских дана осетно су расли тако рећи из дана у дан. Рад и мобилизација одвијали су се и спроводили према ранијим закључцима и директивама.

Међутим, због брзине развоја догађаја у Србији, нарочито око Ужица, уследило је друго наређење о мобилизацији које је требало најхитније спровести. У вези с тим Главни штаб за Црну Гору и Боку наредио је да се са дурмиторског подручја мобилишу три батаљона, који ће се са више других црногорских батаљона упутити на акције ван Црне Горе, у правцу Санцака и Србије.⁵³

---

⁵¹ Зборник III/1, док. 26 и 48.

⁵² Исто, док. 27.

⁵³ У вези са овим припремама за мобилизацију и новим директивама о раду у Црној Гори, одржано је 15. и 16. новембра, код Главног штаба у селу Гостиљу важно војно саветовање представника одреда и неких батаљона. У име Дурмиторског одреда овом саветовању су присуствовали: из среза никшићког Сава Ковачевић и Милинко Ђуровић, а из среза шавничког Обрад Цицимил. Ту је одређено како и колико батаљона треба мобилисати из појединих срезова који ће ући у састав Црногорског одреда за операције у Санцаку. Што се тиче тадашњег Дурмиторског одреда, одлучено је да се он подели на два: Никшићки, за срез никшићки и Дурмиторски, који ће обухватити

Припреме за мобилизацију и формирање поменутих батаљона постају сада, и за партијску организацију и за војне власти и НОО, главни задатак и основни садржај рада на терену шавничког среза. Због тога се зборови и конференције одржавају убрзано и за разлику од претходних, које су се бавиле и прилично општим политичким проблемима, садашње конференције добијају врло одређен садржај. Захваљујући обимним припремама, ови зборови и конференције, на којима су увек тражени добровољци за ове нове батаљоне, у ствари су представљали мобилизацију, јер каснији појединачни позиви бораца-добровољаца да се јаве у своје јединице били су само техничке природе.

Активност око припрема за мобилизацију обухватила је и још више оживела читав шавнички срез. Пошто је био наговештен пролазак већих партизанских јединица овим крајем, на Жабљаку су убрзане мере за прикупљање што већих количина хране у магацине НОФ. Поред добровољних прилога, извесне количине хране су и куповане (жива стока) за новац добијен од Главног штаба за Црну Гору и Боку.

Главни штаб је одредио шавнички срез као просторију за концентрацију свих батаљона из Црне Горе, одакле ће штаб Црногорског одреда за операције у Санцаку стварно преузети команду над одредом. Тиме се пред војне власти и НОО среза постављао вишеструки задатак: мобилизација три оперативна батаљона и њихово стављање под команду штаба Црногорског одреда; задржавање раније постојећих територијалних батаљона и прилагођавање новој ситуацији која је настала услед одласка више бораца и руководећег кадра са терена, као и стална нова мобилизација људства; организовање дочека, смештаја и исхране за неколико дана свих батаљона који ће стићи из осталих делова Црне Горе у рејон Жабљака.

На подручју шавничког среза у време јулског устанка формирано је шест територијалних батаљона,

---

само борце шавничког среза. Крајем новембра о овоме је уследила и наредба Главног штаба за Црну Гору и Боку (Зборник III/1 док. 60 и 83).

а за нови Црногорски одред тражена су свега три. Због тога је одлучено да се са подручја Језерског и Шаранског територијалног батаљона мобилише један — Језеро-шарански батаљон, са подручја ускочког и дробњачког други — Ускочко-дробњачки, а са подручја жупо-пивског и планино-пивског батаљона трећи батаљон — „Бајо Пивљанин”. Тако су са подручја шавничког среза за напад на Пљевља упућена ова три батаљона са укупно око 900 бораца. Сем тога, формирана је једна јединица, јачине чете, и упућена на Крново ради обезбеђења од Никшића и рушења комуникације Никшић-Шавник. Појачана су такође и обезбеђења на Јаворку, Равном и Шћепан Пољу, а једна посебна чета, јачине око 130 бораца била одређена за посаду када буду ослобођена Пљевља. Овим је за напад на Пљевља и за обезбеђење терена са подручја шавничког среза било мобилисано и ангажовано више од хиљаду бораца.

Дурмиторски батаљони који су укључени у Црногорски одред за операције у Санцаку били су састава: Језеро-шарански — 306 бораца — командант Душан Т. Обрадовић, политички комесар Војин Берковић, заменик команданта Боко Новосел, заменик политичког комесара Вук Кнежевић; Ускочко-дробњачки — 297 бораца — командант Војин Поповић Шпанац, политички комесар Богдан Котлица, заменик команданта Вељко Жижић, заменик политичког комесара Велимир Лазаревић; батаљон „Бајо Пивљанин” — јачине 261 борац — командант Вукосав Топаловић, политички комесар Вељко Мићановић, заменик команданта Митар Кецојевић, заменик политичког комесара Радивоје Дакић. Скоро сви борци били су наоружани пушкама. Батаљон „Бајо Пивљанин” имао је два, а Језеро-шарански један митраљез, док је Ускочко-дробњачки имао три пушкомитраљеза. Просечно, на борца је долазило по 32 метка а ни ручних бомби није било довољно. Бацаче и топове уопште нису имали.

Било је предвиђено да јединице из јужних делова Црне Горе стигну у шавничку општину 24. и 25. новембра, а да се 26. новембра увече сви батаљони прикупе на концентрацијској просторији у троуглу Жабљак — с. Новаковић — с. Алуге, на улазу у кањон Таре. Одат-

306
197
261

764
130

894

ле је требало да крену ка Пљевљима, под непосредном командом штаба Црногорског одреда за операције у Санцаку. Ово је углавном текло по плану. Јединице одређене за ову акцију задржале су се пет дана прикупљајући се и сређујући на територији слободног шавничког среза.⁵⁴ За то време сеоски и општински НОО су, под непосредним руководством среског НОО, размештали борце по селима и обезбеђивали им исхрану. Сем малих количина набављених средствима Главног штаба, намирнице су већином прикупљене добровољним прилозима. Они су углавном прикупљани непосредно пред долазак батаљона, а било је нешто и резерве коју су раније прикупили одбори НОФ, намењене општим потребама НОБ. Издавање намирница вршено је по наређењима среског НОО на основу општих директива војних власти на терену.

Становништво овог краја, у првом реду омладина, одиграло је значајну улогу у дочеку и смештају бораца и помоћи сваке врсте. И овом приликом дошло је до изражаја традиционално гостопримство. Све је било добро организовано и изванредно са изванредним еланом. Људи, жене и омладина Жабљака, његове околине и села кроз која су прошле јединице одреда осећали су нарочиту радост и част што су могли да их дочекају и прихвате, схватајући да су и сами део те војске. Одговорност и спремност за даље напоре нарочито су дошли до изражаја при повратку бораца, после неуспелог напада на Пљевља, а посебно у прихватању и нези рањеника.

Од 27. до 30. новембра сви батаљони Црногорског одреда прикупили су се на полазним положајима око Пљеваља са тачно одређеним правцима, објектима и временом почетка напада. Од Дурмиторских батаљона Језеро-шарански је имао да заузме зграде гимназије (нову и стару), нову основну школу, кућу Лазе Шећеровића у којој је становао италијански командант ди-

---

⁵⁴ Прве јединице Црногорског одреда за операције у Санцаку дошле су на територију шавничког среза 23. новембра, а после прикупљања свих батаљона одред је 27. новембра 1941. после подне из рејона с. Његовуђе кренуо према Пљевљима.

визије и да овога зароби, а потом да продужи ка Стражици; Ускочко-дробњачки (без једне чете) да заузме отпорну тачку код врела Пркос, основну школу на Серапу, електричну централу, зграду среског начелства у којој је био смештен штаб италијанске дивизије „Пустерија“ која је бранила Пљевља, а потом да и он продужи ка Стражици. Једна чета овог батаљона постављена је на комуникацији Пљевља — Чајниче ради спречавања евентуалне помоћи Италијанима из тог правца. Батаљон „Бајо Пивљанин“ (без једне чете) требало је да заузме утврђење Јагњило, затвори правце од Пријепоља и Бијелог Поља и спречи повлачење Италијана из Пљеваља у томе правцу. Једна његова чета имала је да заузме италијанску станицу Бучје на путу Пљевља — Рудо.

Овај батаљон (без једне чете) опколио је у току ноћи 30. новембра утврђење Јагњило, али кад му се приближио констатовано је да га је непријатељ у међувремену напустио. Једна чета је запосела положај око утврђења, а друга је одређена за обезбеђење комуникације Пљевља — Пријепоље и Пљевља — Бијело Поље. Ове две чете нису имале губитака. Чета „Лима Барјактара“ из овога батаљона, са још 15 бораца Милешевске чете, напала је у зору 1. децембра италијанску станицу у Бучју и ликвидирала је. У краткој али оштрој борби погинуло је 6 италијанских војника, а 24 су заробљена. Заплењено је нешто опреме и оружја. Ова чета имала је два рањена борца, од којих је један подлегао ранама на путу за болницу.

Ускочко-дробњачки батаљон нападао је Пљевља са западне стране, преко Шевара. Одмах на улазу у град дочекан је непријатељском ватром, тако да се од самог почетка морао пробијати под борбом. Што је више залазио у град, непријатељски отпор са утврђених тачака бивао је све јачи, наступање све успореније, а губици све већи. Но, и поред тога батаљон је наставио са продирањем, запосео основну школу на Серапу, коју су Италијани већ били напустили, и овладао још неким зградама. Делови батаљона продрли су у приземље електричне централе, али су се Италијани повукли на

спрат и одатле пружали веома јак отпор све док им није стигло појачање. Један вод овог батаљона успео је да пређе мост на реци Брезници и продре дубоко у град с намером да се забаци позади добро брањених тачака и тако помогне њиховом бржем овлађивању. Но, и поред залагања и оштрих напада, батаљон није могао заузети два важна објекта: зграду среског начелства и електричну централу.

Ујутру је непријатељ предузео иницијативу и све више појачавао притисак. Његова артиљеријска и митраљеска ватра причињавала је посебне тешкоће. У овим борбама, а нарочито у првим ноћним јуришима, батаљон је имао осетне губитке — изгинула је и већина командног састава. Но, упркос свему, Ускочко-дробњачки батаљон је цео дан 1. децембра водио борбе у граду, са различитим интензитетом. У нападу на Пљевља, Ускочко-дробњачки батаљон имао је 20 погинулих и 30 рањених. Погинули су заменик политичког комесара батаљона Велимир Лазаревић, командир 1. чете Миљан Грбовић, командир 2. чете Матије Јакић, водник Јевто Маловић, затим истакнути комуниста и први командант места у Шавнику Милован Јањић, а рањени су комесар батаљона Богдан Котлица и више других.

Језеро-шарански батаљон је, чим је пао први мрак 30. новембра, кренуо из села Адровића до села Ручевца. После краћег одмора батаљон се спустио западним падинама брда Голубиње до извора реке Брезнице и ливаде Читлук на самој периферији града. Одавде је Језерска чета (без једног вода) скренула лево ка старој и новој гимназији које је требало да заузме, а остале две чете продужиле су ка раскрсници Требовина, рачунајући да ће дотле стићи без отпора. Међутим, око Дома народног здравља засуте су изненадном веома јаком пушчаном и митраљеском ватром. Пошто није било времена за развијање за борбу и поседање положаја, командован је јуриш. У незадрживом јуришу са командантом на челу, италијанска јединица је потиснута. У том првом јуришу смртно је погођен командант батаљона Душан Т. Обрадовић, али је батаљон без задржавања, у трку продужио све до раскрснице Тре-

бовина. Ту је обасут ватром са свих страна и цео батаљон се развио и ступио у борбу. Шаранска чета је скренула нешто удесно и продужила према великој џамији. У току овог покрета покошен је митраљеским рафалом заменик политичког комесара батаљона Вук Кнежевић. Жабљачка чета је са једним водом Језерске чете заузела цркву и Шећеровића кућу, одакле је баш био побегао командант италијанске дивизије и склонио се у оближњу нову зграду основне школе, веома јако упориште. Око ове школе развила се веома жестока борба. Италијани су се упорно бранили, обасипајући Жабљачку чету јаком ватром из школе и околних зграда. Борци су храбро нападали, убацујући бомбе кроз прозоре и врата. Гинуло се и на једној и на другој страни. У исто време и Шаранска чета је нападала ово италијанско упориште са друге стране.

Пошто се код Читлука одвојила од батаљона, Језерска чета је убрзо запосела нову зграду гимназије, коју Италијани нису бранили. Али, приликом напада на стару зграду гимназије, дочекана је жестоком ватром из аутоматских оруђа и бомбама. Пошто овим путем нису могли да заузму гимназију, један вод ове чете покушао је да то постигне заобилазним маневром. Но, ни са овим се није успело. Борци ове чете претрпели су тешке губитке. Поред више бораца овде је погинуо и храбри водник Буковичког вода Трипко Зарубица.

Главна италијанска упоришта нису у току ноћи заузета. А када је свануло притисак Италијана се појачао и што је дан више одмицао иницијатива је све више прелазила у њихове руке. Но, и поред веома тешких услова, главнина Језеро-шаранског батаљона остала је у граду и целог дана са неједнаком јачином, водила борбу на неколико места. Батаљон се после подне морао под притиском повлачити и прикупљати, али из града није могао изаћи све док није пала ноћ. У овој једнодневној крвавој борби на Пљевљима батаљон је имао 40 рањених и 52 погинула, међу којима и командант и заменик политичког комесара батаљона.

У току ноћи 1/2. децембра Језеро-шарански и Ускочко-дробњачки батаљон су се повукли из Пљеваља. Први се са остатком здравих бораца и лакшим рањеницима прикупио у селу Голубињу, а други у селу Брвеници. У селу Голубињу исте ноћи прикупио се и батаљон „Бајо Пивљанин” (без једне чете) и одатде се, заједно са Језеро-шаранским, пребацио у с. Адровиће. Већ 3. децембра поједини делови ових батаљона пошли су на Жабљак пратећи рањенике.

У с. Адровићима је 3. децембра из батаљона „Бајо Пивљанин” (који је овде прикупио и своју чету из Бучја) издвојена једна чета са замеником команданта и замеником политичког комесара батаљона. Она је извесно време задржана у рејону с. Бабине — Бучје — Чемерно, где је 4. децембра учествовала у борби против италијанске колоне на комуникацији Рудо — Пљеваља. Изгубивши везу са осталим јединицама, ова чета се под притиском непријатеља пребацила на Камену Гору и одатде, око 19. децембра, дошла на Жабљак.

И главнина Ускочко-дробњачког батаљона је с рањеницима из с. Брвенице пошла на Жабљак, док је једна његова чета са Вуком Жижићем остала у рејону Пљеваља. Она је 3. децембра пошла у правцу Чемерна с намером да се и даље бори у Санцаку, али пошто није ухватила везу са осталим јединицама ни са штабом црногорског одреда, вратила се након недељу дана на Жабљак.

Пошто се прикупио у Адровићима, остатак Језеро-шаранског батаљона је добио задатак да спречава надирање Италијана од Пријепоља према Пљевљима. Како су тај правац обезбеђивали и други батаљони то се Језеро-шарански, после краћег задржавања у рејону с. Адровићи — Бучје — Бабине, пребацио у рејон планине Љубишње и од 8. до 18. децембра задржао на Мељаку радећи политички на овом терену. Са Мељака се из овог батаљона издвојила још једна група и пошла за Жабљак, док је остатак, заједно с Ловћенским батаљоном пошао за Рудо да се укључи у 1. пролетерску бригаду, која је требало у то време да се формира. Међутим, у Рудом је донесена одлука да се борци Је-

зеро-шаранског батаљона врате на свој терен. Тако су ови последњи делови Језеро-шаранског батаљона стигли на Жабљак 27. децембра 1941. године, тачно месец дана после поласка на Пљевља.

Губици дурмиторских батаљона на Пљевљима били су, како смо видели, веома тешки: 73 погинула и 71 рањен (укупно 144 борца и руководиоца, што чини око 17% од целокупног састава ових батаљона).

АКЦИЈЕ ДУРМИТОРСКОГ ОДРЕДА У БОСНИ, ХЕРЦЕГОВИНИ И САНЦАКУ

ПРВЕ ВЕЗЕ СА БОСНОМ И СТВАРАЊЕ БАЗА НА ШЉЕПАН ПОЉУ И БАСТАСИМА

После одласка Језеро-шаранског, Ускочко-дробњачког и батаљона „Бајо Пивљанин” на Пљевља, на терену су остали раније организовани територијални батаљони.⁵⁵ Задатак им је био одбрана слободних територија и предузимање акција ради олакшања напада на Пљевља. Пошто је правац од Никшића преко Крнова био најосетљивији, то је, и поред тога што су га штитили батаљони из никшићког среза, на Крново упућена

---

⁵⁵ Територијални батаљони су на Дурмиторском подручју постојали за све време НОР. При том се на одређеном месту стално налазио само штаб батаљона са малим бројем курира, док су борци, односно сви одрасли и за борбу способни становници територије батаљона, живели код својих кућа и радили редовне послове. Они су били распоређени у чете и водове и о сваком је вођена тачна евиденција. Исто тако одређене су и команде чета. Кад је требало предузимати акције позиван је, на добровољној основи, део ових бораца и према потреби су стваране чете и батаљони. Ако би се из штаба територијалног батаљона узели неки чланови за батаљон који би се упућивао на други терен, на њихова места постављани су други. По повратку из акција батаљони су се увек расформирали и борци одлазили својим кућама, да би се, кад настане потреба, поново мобилисали. Тако је рађено све док нису формиранли ударни батаљони, који су били стално на окупу. Због оваквог стања у овом делу се често употребљава реч мобилизација, из чега излази да један батаљон мобилише други и слично, те ове изразе треба и схватити у овом смислу.

и једна мешовита чета Дурмиторског одреда са задатком да стално штите овај правац све до завршетка борбе на Пљевљима. Исто тако, Планино-ливски територијални батаљон требало је да штити правац од Фоче преко Шћепан Поља и одбија евентуалне покушаје продора непријатеља са територије фочанског среза. У Фочи се тада налазио италијански гарнизон.

Пошто су батаљони за напад на Пљевља већ били отишли на тај задатак, штаб Планино-ливског батаљона, чије је седиште било на Пишчу, обавештен је о покрету неких непознатих војних јединица од Горажда према Фочи, као и о наводним припремама италијанског гарнизона да напусти Фочу, уколико то већ није учинио. Због тога је наређено командиру Пољско-брешке чете да о томе прикупи што више проверених података и да са јачом стражом осигура мост на Тари код Шћепан Поља. Командант и комесар батаљона су 2. децембра пошли с Пишча на Шћепан Поље и већ идућег дана су од десетине коју су собом повели и страже на мосту, коју је у међувремену био поставио командир чете Урош Поповић, организовали сталну посаду на Шћепан Пољу, јачине 30 бораца. Овим је на том месту успостављено стално упориште, случајно названо „базом”.⁵⁶

Патроле које су у међувремену биле упућене у Фочу, обавестиле су штаб батаљона да су Италијани напустили град и, по претходном споразуму, предали га четницима. Према накнадним извештајима, сазнало се: да у Фочи има много четника, да располажу аутоматским оружјем, да се међу њима налази приличан број официра бивше југословенске војске и да им команду-

---

⁵⁶ Овај израз „база”, који се касније потпуно одомаћио, тада се овде тек почиње употребљавати. Он је у то време означавао упориште на слободној или делимично контролисаној територији, на коме је стационирала ојачана стража или нека друга мања јединица. Одатле су вршена патролирања и извиђања терена који није био потпуно слободан, али се преко њега ипак могло кретати ради припрема за мобилизацију и организовање народне власти. Уколико би се на овај начин чврстије владало неконтролисаним тереном, база би се померала даље у циљу проширивања слободне територије.

је капетан Сергије Михаиловић. Према овим обавештењима, четници су вршили терор и масовно убијали муслимански живаљ у Фочи, пљачкајући систематски дућане и поједине куће. Опљачкане ствари одвозили су камионима и запрегама према Горажду и, наводно, даље према Рогатици и Власеници.

Штаб батаљона, који још није имао везе ни са штабом Дурмиторског одреда ни са Главним штабом за Црну Гору, самоиницијативно је одлучио да хитно мобилише цео батаљон, с тим да једну његову чету остави на терену, а две одмах упути на Шћепан Поље за појачање базе и даље деловање на овом подручју. Даље је одлучено да се одмах предузму мере за што шире повезивање са српским и муслиманским селима око Дрине. Наиме, Срби су под утицајем четника из Фоче већ били почели да се групишу у неке четничке јединице, „чете” и да се крећу по терену, што је озбиљно претило да изазове сукоб са муслиманима и терор над неборачким становништвом. Сем тога, терористички муслимане у граду и околини и покушавајући да Србе мобилише у четнике и увуче их у покоље са муслиманима, четничка команда из Фоче је истовремено агитовала против партизана, ширећи уобичајене четничке клевете и лажи против комуниста — усмено и преко летака. С друге стране, могло се очекивати да ће се и муслимани организовати за одбрану и да ће њихов ослонац у том случају бити јаке усташке снаге у Борчу.

Очекујући долазак две позване чете, штаб батаљона је као прву практичну меру сазвао конференцију угледних муслимана из околних села ради објашњавања циљева народноослободилачке борбе и договора о даљем раду. На конференцији, која је одржана 5. децембра код штаба батаљона на Шћепан Пољу, учествовало је око 30 људи из Хума, Бастаса, Челикова Поља, Космана и других села. Изнети су им циљеви народноослободилачке борбе као и тактика фашистичких окупатора да заваде наше народе да би се међусобно истребљивали — у овим крајевима конкретно Србе и муслимане. Наглашено им је да је у тим условима једини

излаз у оружаном борби у редовима партизана. Посебно су упозорени на опасност од четника из Фоче, који настоје да у селима заваде Србе и муслимане и да сузбију партизански утицај на народне масе које су, углавном, необавештене и застрашене.

После ове конференције на Шћепан Пољу, штаб батаљона је издао проглас народу фочанског среза, у коме је, поред осталог, стајало:

„Као заставник ослободилачке борбе у свим крајевима Југославије појављују се херојски партизански одреди. Истина је да су партизански одреди израсли из народа, а вођени од стране Комунистичке партије Југославије — *вјерног и неустрашивог заштитника народа и његове слободе — но не за рачун партије него за потребу народне ослободилачке борбе.*”⁵⁷ У редовима партизанских одреда има мјеста и прикупљају се сви они што им на срцу лежи народна ослободилачка борба, а поштени су, несебични и служе предано своме народу и његовој срећнијој будућности.”⁵⁸

У прогласу се даље детаљно разоткрива издаја четника Драже Михаиловића, који чине исто што и остали квислинзи и сарадници окупатора, Љотићевци и њима слични. Посебно су разобличавана лажна пропаганда и клевете пљачкашке четничке групе у Фочи. На крају се позивају Срби и муслимани да се не поводе за непријатељском пропагандом, већ да се помире и с оружјем у руци крену у борбу против заједничких непријатеља — фашистичких освајача.

Ова конференција и проглас наишли су на разумевање и одобравање већине мештана околних села. Непосредно после тога, у базу на Шћепан Пољу стигле су поменуте две чете Планино-пивског батаљона, свака са око 70 бораца. Пошто је извршен нов распоред бораца, успостављене су базе у селима Косман, Челебићи и Бастаси. Штаб батаљона са већином бораца сместио се у бившој жандармеријској станици на Бастасима.

⁵⁷ *Наглашени део текста подвучен је и у оригиналу прогласа.*

⁵⁸ *Из прогласа штаба Планино-пивског НОП батаљона од 5. децембра 1941. године, чији се оригинал налази у Архиви ЦК КПЈ, 478/III 2—58 (41).*

Из базе на Бастасима настављен је још интензивнији рад на терену. Патроле су свакодневно обилазиле села ради одржавања конференција, објашњавања ситуације и спровођења избора за НОО. На тај начин успостављена је контрола целе ове територије све до Фоче и тиме осујећено формирање четничких јединица.

И неки командири четничких мештанских чета (Василије Бодигора, Елез из Борија и др.) долазили су у штаб батаљона на Бастасе ради саветовања. Све је чињено да остану на линији НОБ. Тих дана овај батаљон се повезао и са Фочанским партизанским батаљоном Рада Стефановића, који се налазио у саставу Калиновичког НОП одреда. Мада се ефекат рада овог фочанског батаљона и његов утицај на терену нису осећали, ипак су преко њега ухваћене прве везе са Романијским и Калиновичким НОП одредом, којима су касније упућени курири.

У то време између партизана и четника још није долазило до отворених сукоба. У Фочу је 8. децембра пошао командант батаљона са једном патролом да на лицу места провери о каквом се терору ради и да испита могућност заштите становништва. И другови из Фочанског партизанског батаљона, као и неки мештански четници, обавештавали су штаб батаљона да између Главног штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину и команде четничких одреда за источну Босну постоји договор о сарадњи за борбу против окупатора и усташа.⁵⁹ Командант Планино-пивског батаљона састао се у Фочи с мајором бивше југословенске војске Бошком Тодоровићем, који је тада међу четницима овог краја био значајна личност, одмах иза Дангића. Тодоровић је вешто користио све могућности да би

---

⁵⁹ На овом терену постојала је нека сарадња између партизана и четника, започета још од раније на Романији, а што је иначе било непознато на дурмиторском подручју. Управо то је био крај сарадње. Отпочиње превирање и организовање четничке издаје, коју је у овом крају упорно и вешто спроводио мајор Бошко Тодоровић, маскирајући свој издајничко-разбијачки рад изјавама о сарадњи између четника и партизана, а према документу потписаном на Романији 1. октобра 1941. године.

учврстио и проширио свој утицај. Међу партизанима и сељацима тих крајева, који су у лето и јесен 1941. године учествовали у борбама у саставу Романијског НОП одреда под руководством команданта Славише Вајнера Чиче, мајор Тодоровић је вештим маневрима већ био почео стицати глас борца и поштена човека. Тако је, с једне стране, лукаво радио на разбијању партизанских јединица, а с друге, издашно користећи Чичину популарност настојао да међу људима стекне што већи утицај. Могло се у то време чути мишљење појединих људи, па чак и бораца, да су њихови прави руководиоци и људи који одлучују: Чича с Романије и мајор Тодоровић.

До састанка између команданта Планино-пивског батаљона и мајора Тодоровића дошло је у хотелу „Герстл“ у Фочи. Том приликом Тодоровић је тврдио да је договор између четника и партизана о заједничкој сарадњи⁶⁰ пуноважан и да је он, исто као и Чича с Романије, одлучно за то да се договор поштује и спроводи.

У разговору о усташама, дошло се и на питање Борча, опасног усташког упоришта које, по мишљењу штаба батаљона које је стекао по доласку у овај крај, треба што је могуће пре ликвидирати, остављајући притом на миру недужно муслиманско становништво у Фочи и околним селима. Тодоровић је тврдио да су четници спремни да лојално сарађују у војничкој акцији, као што је ликвидација Борча, и да је то на линији споразума са партизанима који је постигнут на Романији. Тиме је састанак завршен.

Због слабих снага и неповезаности са Штабом одреда, Планино-пивски батаљон није могао непосредно предузети никакву другу акцију. А пошто питање сарадње четника и партизана на Романији није било јасно, то се преко Фоче, са којом се није прекидала веза, желело повезати са Романијским одредом, због чега су упућени курири.

⁶⁰ Договор између представника четничких и партизанских одреда за Босну и Херцеговину потписан 1. октобра 1941. године у Хан Пијеску (Архива ЦК КПЈ — док. 485).

О свему овоме — општој ситуацији на овом терену, разговору с четницима и њиховим ставовима и раду — детаљно су обавештени штаб Дурмиторског одреда на Жабљаку, а преко Никшићког одреда и Главни штаб за Црну Гору и Боку. При томе је посебно наглашена опасност од усташког упоришта Борач и предложена његова ликвидација. Пошто нису наишли на разумевање у штабовима Дурмиторског и Никшићког одреда, ови предлози нису прихваћени. Међутим, Главни штаб за Црну Гору оценио је ово гледиште као правилно и реално сматрајући да општи развој догађаја налаже да се хитно изврши напад на Борач. Ради тога је главни штаб за Црну Гору без икакве преписке са Планино-пивским батаљоном, било непосредно било преко штаба одреда на Жабљаку, директно упутио у базу на Бастасе Буда Томовића, члана ПК и Главног штаба, да се лично упозна са ситуацијом и заједно са командантом батаљона поднесе извештај и конкретне предлоге Главном штабу.

У међувремену се ситуација у Романијском одреду осетно погоршавала. Четници су потпуно напустили договор о сарадњи с партизанима од 1. октобра 1941, мада је неким од њих (као на пример Тодоровићу) још увек служио као маска за спровођење њихових замисли — разбијање партизанских јединица и стварање јаког четничког упоришта на том подручју за окупљање Срба ради освете над муслиманима. У том циљу Тодоровић је често крстарио између Фоче и Власенице не избегавајући контакте са партизанима на Романији и у околини Фоче. Најзад се почетком јануара 1942. године пребацио преко Сутјеске и Чемерна у Херцеговину.

Планино-пивски НОП батаљон, који је и даље остао на Бастасима, успоставио је везе са босанским партизанима — са Калиновачким и Романијским одредом. У исто време су између Дурмиторског и ових босанских одреда размењени курири и почела је преписка и договор о сарадњи коју је требало убрзати и учврстити. Међутим, због честог размимоилажења курира, о стварној сарадњи није се могло договорити, а још ма-

ње је почети. У то време, у другој половини децембра и првих дана јануара 1942, догађаји су се одвијали веома брзо. Управо, то су били дани после напуштања Ужица од стране Врховног штаба и неуспелог напада на Пљевља. А у овом делу источне Босне то је био период интензивне инфилтрације четника и њиховог утицаја на партизанске јединице. Услед таквог развоја догађаја, штаб Романијског одреда и Главни штаб за Босну и Херцеговину су настојали да се што брже повежу с црногорским партизанима, да би заједничким акцијама осујетили издајнички четнички план за разбијање партизанских јединица и стварање четничких упоришта у источној Босни и северној Херцеговини. У вези са овим, са Романије је крајем децембра упућен Слободан Принцип Сељо, члан Главног штаба за Босну и Херцеговину, да се директно повеже с црногорским партизанима, а затим да оде у Херцеговину са којом овај штаб тада није имао сигурних веза, и упозна се са стањем на томе подручју.

КОНФЕРЕНЦИЈА НА БАСТАСИМА

Под таквим околностима сусрели су се у штабу Планино-пивског батаљона на Бастасима, крајем децембра 1941, Будо Томовић и Слободан Принцип. Пошто је ситуација била прилично јасна, а задаци ових чланова главних штабова као и партизанских снага на овом подручју одређени, дошло се до закључка да овај моменат треба искористити за један састанак на коме би се изнели конкретни предлози за непосредне акције партизанских снага. На том састанку били смо: Будо Томовић, Слободан Принцип, Добривоје Видић, Радивоје Дакић и ја.

Принцип је обавестио присутне о стању у Босни, а посебно на подручју Романијског одреда; Будо Томовић је изнео мишљење Главног штаба за Црну Гору и његову оцену ситуације, док сам ја говорио о стању на подручју овог дела Босне, нарочито истичући рад четника и опасност од усташког упоришта у Борчу. На

овом састанку дата је општа оцена ситуације и донети су закључци који су ушли у извештај и предлоге Главном Штабу за Црну Гору и Боку. У њима је углавном изнето: да је веза између Црне Горе и Босне неопходна на овом подручју, које треба сачувати и онемогућити организовање четничких упоришта и стварање њихових јединица; да је за НОБ потребно активирати муслиманске масе, а српски живаљ заштитити од усташког терора, због чега је неопходно да се хитно ликвидира Борац — као усташко упориште и главна препрека за повезивање слободних територија Црне Горе, Херцеговине и Босне на овом веома важном географско-стратегичком чвору.

На основу тога, а сагласно директивама Главног штаба за Црну Гору, које су се заснивале на ранијим сличним предлозима, израђен је и конкретан план за мобилизацију црногорских јединица за остварења ове замисли. У обзир су углавном узети Дурмиторски и Никшићки одред из Црне Горе, а из Херцеговине све јединице које би се могле у ту сврху организовати у њеном северном делу. При том се предвиђало и учешће Фочанског партизанског батаљона. И четницима који су приликом разговора у Фочи тврдили да ће учествовати у таквој акцији, остављена је могућност учешћа, али да ликвидација усташа у Борчу не сме добити карактер било какве масовне одмазде над муслиманским живљем. Позван је и мајор Тодоровић да се упозна са идејом овог напада на Борац и евентуално се с њим договори о заједничкој сарадњи.⁶¹

После овог састанка, негде око 25. децембра 1941, Слободан Принцип је преко Пиве пошао у Херцеговину, а Будо Томовић је са извештајем и конкретним предлозима хитно отпутовао у Главни штаб за Црну Гору.

---

⁶¹ У вези са овим Будо Томовић је 25. децембра 1941. са Бастаса упутио писмо мајору Бошку М. Тодоровићу у коме се потписао као „Слободан Мирковић” (Архива ЦК КПЈ док. 12.457). Тодоровић на ово није одговорио. Он је у међувремену отишао у Херцеговину, где је нешто касније ликвидан као сарадник Италијана и организатор четништва.

УПУЋИВАЊЕ БАТАЉОНА „ВОЈВОДА МОМЧИЛО”
И „БАЈО ПИВЉАНИН” У БОСНУ

Главни штаб за Црну Гору и Боку прихватио је овај предлог за ликвидацију Борча. Наређена је и мобилизација бораца и стварање јединица за извршење овог задатка. Према овој директиви Главног штаба, Дурмиторски одред требало је да мобилише два батаљона из Пиве и да их одмах упути према Гацку где би се укључили у општи распоред снага за Борач. Оне би дејствовале под заједничком командом која је тек требало да се формира. Мобилизација ових батаљона у Пиви отпочела је око 10. јануара 1942. године, с тим што су с Бастаса повучене оне две чете Планино-пивског батаљона које су се тамо налазиле још од прве половине децембра. На Бастасима је остављена само партизанска стража од око 30 бораца, која се неколико дана после тога повукла на Шћепан Поље.

У међувремену, док се на дурмиторском подручју вршила мобилизација јединица за напад на Борач, на Романији и у источној Босни дошло је до веома значајних промена. — Немци су отпочели офанзиву а четници, по унапред припремљеном плану, издајнички су напуштали положаје без борбе и користили све могућности за унутрашње разбијање партизанских јединица. Сем тога, они су директно нападали партизанске снаге, мучки нападали штабове и отворено нападали мање јединице.

Врховни штаб, који је 25. децембра (после формирања 1. пролетерске бригаде у Рудом), стигао у Рогатицу, наредио је истог дана непосредно Дурмиторском НОП одреду да на својој територији мобилише два батаљона и један одмах упути у правцу Калиновика, а други у правцу Горажда и Чајнича. „Сматрајте ово наређење као врло хитно и поступите одмах по њему” — стајало је у писму Врховног штаба.⁶²

Ово наређење Врховног штаба донео је на Жабљак специјални курир Дурмиторског одреда, који је раније био послат за везу са Калиновичким одредом и нала-

⁶² Зборник III/1, док. 176.

зио се у Трнову.⁶³ Тако је стицајем околности ово врло хитно наређење ишло заобилазним путем: прво из Рогатице за Трново, потом из Трнова преко Миљевине за Бастасе, а одатле на Жабљак, због чега је стигло са приличним закашњењем. Штаб дурмиторског одреда је одмах предузео мере да се хитно формирају ова два батаљона и упуте у Босну. Један је био са подручја Ускочког, Дробњачког и Језеро-шаранског територијалног батаљона, а други са подручја двају пивских територијалних батаљона — Планино-пивског и Жупо-пивског.

Пошто је у Пиви већ била у току мобилизација за формирање два батаљона, који су према ранијем наређењу Главног штаба за Црну Гору и Боку требало да учествују у нападу на Борац, дошло је до извесне забуне. Због објашњавања између штаба одреда и пивских батаљона где треба упутити мобилисани батаљон — ка Гацку или ка Фочи — изгубљено је неколико дана. То је био и разлог што оба батаљона Дурмиторског одреда нису истовремено дошла у Фочу. Иначе, мобилизација је извршена врло брзо и батаљони у најкраћем року упућени на извршење постављених задатака.

Батаљон који је мобилисан са подручја Језеро-шаранског, Ускочког и Дробњачког територијалног батаљона добио је назив „Војвода Момчило“, а онај из Пиве „Бајо Пивљанин“.

Батаљон „Војводе Момчило“ — јачине 235 бораца — имао је три чете: Језеро-шаранску, Ускочку и Дробњачку. Због брзине мобилизације и хитности покрета, чим је која чета прикупљена и организована, упућивана је најпречим правцима на Шћепан Поље, где се прикупљање и повезивање батаљона предвиђало за 17. јануар 1942. године. Одатле је овај батаљон, као и онај из Пиве коме је наређено да истовремено стигне на Шћепан Поље, требало да упутити представнике на Миљевину, где је сутрадан 18. јануара требало да се одржи саветовање са представницима Калиновичког одреда. После тога батаљони би се упутили на одређено место.

---

⁶³ Курир је био Перо Жарковић, студент права, члав КПЈ.

Делови батаљона „Бајо Пивљанин“ код Пивског манастира, 17. јануара 1942. године. (Батаљон је 20. јануара 1942. кренуо с Пишча за Фочу).

Језеро-шаранска чета која је пошла са Жабљака 14. јануара кретала се правцем: Жабљак—Штуоц—Сушица—Рудине—Шћепан Поље. Она се 15. јануара увече састала у Пољу (црквичком) на Рудини са остале две чете које су дошле од Шавника преко Безуја и Пишча⁶⁴. Батаљон „Војвода Момчило“ повезао је све своје делове тек 16. јануара пре подне на Рудини, одакле је тог дана увече стигао на Шћепан Поље и ту преноћио. Штаб батаљона био је у саставу: командант Боко Новосел, заменик команданта Божо Жижих, политички комесар Војин Јауковић, заменик политичког комесара Војин Берковић.

Због поменутих околности батаљон „Бајо Пивљанин“, стигао је на Шћепан Поље тек 22. јануара.

На Шћепан Пољу 16. јануара требало је да буду и курири Калиновичког одреда са вестима и дневним редом за саветовање у Миљевини. Међутим, они нису дошли. Уместо тога на Шћепан Поље је стигла порука из Трнова да се у ово место најхитније упути једна чета и да се повеже са штабом Калиновичког одреда. Све ово је утицало да се даље кретање и рад батаљона „Војвода Момчило“ унеколико измени. Предвиђено са-

⁶⁴ Радован Војиновић: „Од Дурмитора до Игмана 1942. године“, Историјски записи књ. VII, Цетиње, октобар-децембар 1951.

ветовање на Миљевини није одржано, па према томе није ни било договора о даљим акцијама и сарадњи батаљона Дурмиторског одреда са босанским партизанима. Зато је штаб батаљона „Војвода Момчило” наста-вио рад у духу општих директива добијених од Штаба Дурмиторског одреда још на поласку. При томе је узет у обзир најновији развој ситуације и хитни захтев из Трнова, где је рано изјутра 17. јануара упућена Језеро-шаранска чета. Она је после веома напорног пута од села Хума преко Бастаса, Брода, Миљевине и Товића стигла касно у ноћ 18. јануара у Трново и ставила се на располагање Штабу Калиновичког одреда⁶⁵.

Ускочка и Дробњачка чета остале су на Шћепан пољу још 18. и 19. јануара. За то време њихове патроле обилазиле су оближња села на десној обали Дрине и разоружавале неке четничке групе. Рано изјутра 20. јануара и ове две чете су кренуле у правцу Фоче. На Броду је остављен један вод из Дробњачке чете да обезбеђује ову раскрсницу путева, чисти четничке групе и чува залеће чета у Фочи. Штаб батаљона продужио је са преосталим деловима за Фочу, у коју је ушао истог дана око 3 часа после подне.

Четничке јединице које су ту харале и убијале још од почетка децембра, разбежале су се не дајући никакав отпор. Официри-четници, са Сергијем Михајловићем на челу, побегли су у Чајниче и на Заборак, одакле су неки касније отишли у Србију.

Батаљон „Војвода Момчило” сместио се у Фочи и пошто је претходно предузео потребне мере обезбеђења и заштите, почео је да ради на нормализовању живота у граду и на припремама за организовање народне власти. Још на путу између Шћепан Поља и Фоче, штабу батаљона прикључили су се Раде Стефановић, командант, и Момо Кочовић, политички комесар Фочанског партизанског батаљона, који се био распао. Они су, као познаваоци прилика у Фочи много помагали у нормализовању услова и раду. У граду је заплењена из-

---

⁶⁵ Исто.

весна количина пушака, нешто сувог воћа и текстила, као и велике количине дувана. Ради прикупљања месних партизана, одржавања реда, чувања магацина и других послова, у Фочи је постављена команда места, а за њеног првог команданта постављен је Новица Шекарић.

Међутим, видећи да су партизанске снаге малобројне, четници, који су се на глас о доласку црногорских партизана следећег дана у страху разбежали, почели су се поново окупљати. Претила је опасност од њиховог напада на чете у Фочи и на Броду.⁶⁶ Но до тога није дошло захваљујући одлучном држању ових чета као и колебању четника, међу које су допрли гласови да се сваког часа очекује долазак јачих партизанских јединица из Црне Горе, преко Шћепан Поља и Бастаса.

Други батаљон Дурмиторског одреда „Бајо Пивљанин” — три чете са укупно 270 бораца — у који је већином ушло људство предвиђено за покрет према Гацку и Борчу, прикупио се на Пишчу 20. јануара 1942. и сутрадан кренуо преко Шћепан Поља ка Фочи. Командант батаљона био је Митар Кецојевић, заменик команданта Радосав Бајагић, политички комесар Обрен Благојевић, а његов заменик Спасоје Шарац. Због велике хладноће и врло високог снега кретало се колоном по један слабим сеоским пртинама, тако да се уместо за два у Фочу стигло после три дана напорног марша, односно тек 23. јануара после подне. Са батаљоном сам био и ја као командант Дурмиторског одреда⁶⁷.

Долазак батаљона „Бајо Пивљанин” у Фочу пао је у прави час. Четници су постајали све дрскији и поново

---

⁶⁶ Под овим утиском Штаб батаљона „Војвода Момчило” наредио је евакуацију извесних намирница и опреме из Фоче у базу на Шћепан Пољу — где је формиран стални магазин. Ове мере предузимане су у сагласности са Штабом Калиновичког одреда (Зборник IV/4, док. 6).

⁶⁷ Раније сам био командант територијалног Планино-пивског батаљона, а после одлуке о стварању Дурмиторског НОП одреда на Жабљаку, постављен сам за његовог команданта. У том својству — команданта одреда — био сам и са овим батаљоном за све време њиховог боравка у источној Босни.

су почели да се окупљају у разне чете и вршљају по селима око Фоче, па и на Броду, док се нешто четника-брадоња са укрштеним реденицима врзало по периферији Фоче. Међутим, по доласку батаљона „Бајо Пивљанин” и они су се разбежали, а сељаци-четници из околних села разишли се кућама. Када је овај наш батаљон ушао у Фочу, на друму поред Дрине дочекала га је група бораца и штаб батаљона „Војвода Момчило” са комесаром батаљона Војином Јауковићем. Поред њих, на улици је било још стотинак преплашених, слабо одевених и промрзлих муслиманских жена и деце, међу којима се једва налазио понеки мушкарац. У намери да се видније обележи долазак јачих партизанских снага и прекид двомесечних четничких недела и страхота, импровизиран је мали народни збор. На улици, испред штаба батаљона „Војвода Момчило”, испунила се углавном она сиротиња која је на друму дочекала долазак партизана. Страх и несигурност нису могли ишчезнути за тако кратко време. Али, и ова скупљена мала група људи, жена и деце, која се сад осећала сигурном под заштитом партизана, пружала је слику малог митинга на улици, сада већ слободне Фоче. Том приликом је командант Дурмиторског одреда говорио, са балкона куће Мија Јеремића, о циљевима НОБ и недељивом братству наших народа. Био је то први партизански митинг у овом граду.

Сутрадан је извршен нови распоред јединица. Поред чета батаљона „Војвода Момчило”, у Фочи су задржане још две чете батаљона „Бајо Пивљанин”, док је његова трећа чета упућена на Устиколину (12 км северно од Фоче) да разоружава лутајуће четничке групе, извиђа према Горажду, сазна што више о месту и покретима 1. пролетерске бригаде и Врховног штаба и припреми оснивање НОО у том месту.

Истог дана у Фочи је одржан састанак са групом од 30—40 грађана ради оснивања народноослободилачког одбора. Припреме у том смислу почео је да врши штаб батаљона „Војвода Момчило” одмах по доласку у Фочу. Одлучено је да се одмах оформи НОО Фоче,

за чијег је првог председника изабран Гавро Вуковић, столар, а за секретара Ратко Тошовић.⁶⁸

После формирања одбора, на састанку је закључено да се предузму мере за нормализовање живота у граду и да се међу становништвом разбије страх од четника. Сем тога требало је хитно организовати исхрану многих породица које су због четничке пљачке остале без ичега. То су били најпречи непосредни задаци првог НОО у Фочи. Одбор је истог дана приступио послу.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ГОРАЖДА И ПОСЕДАЊЕ НОВИХ ПОЛОЖАЈА

Од доласка јединица Дурмиторског одреда у Фочу, ово место је било потпуно под партизанском контролом, са народном влашћу. Отада се догађаји ове смењују великом брзином. Већ 24. јануара касно увече у Фочу стижу Моша Пијаде, Митар Бакић и Коста Наћ и цео Београдски батаљон 1. пролетерске бригаде, са командантом Миладином Ивановићем и политичким комесаром Чедом Миндеровићем. Сутрадан, 25. јануара 1942, у Фочу је дошао и друг Тито са Врховним штабом. Тиме је у Фочи створен други центар, после Ужича, одакле ће неколико месеци Врховни штаб и ЦК КПЈ руководити устанком народа Југославије. Врховни штаб се сместио у хотелу „Герста“.

Истог дана увече Врховни штаб је саопштио нови задатак за поменута два батаљона Дурмиторског одреда — батаљон „Војвода Момчило“ остаће засада у Фочи под непосредном командом Врховног штаба, а батаљон „Бајо Пивљанин“ кренуће за Горажде. Касније ће батаљон „Војвода Момчило“ добити задатак да чисти подручје Калиновичког одреда од четничких делова и

---

⁶⁸ После одласка Врховног штаба, у општем склопу организовања народне власти у срезу фочанском унеколико је реорганизован и овај први фочански НОО. За председника је изабран Новица Шекарић, за потпредседника Гавро Вуковић, а за секретара Лука Божовић. Одред је проширен са још неколико нових чланова.

ослободи Калиновик од Италијана. У састав батаљона била је враћена и његова чета из Трнова.

Батаљон „Бајо Пивљанин” је са три своје чете — од којих је једна била на Устиколини — требало да крене из Фоче преко Устиколине и Осанице за Горажде, да ослободи ово место, разоружа четничке јединице које се тамо налазе, заведе ред и успостави народну власт у граду. О свему је имао да одмах извештава Врховни штаб, од кога ће непосредно добијати даља наређења и директиве. За извршење овог задатка батаљон је био ојачан једном четом Краљевачког батаљона 1. пролетерске бригаде, која се тренутно налазила у Фочи. Ова чета имала је у свом саставу вод пратећих оруђа а била је вична уличним борбама, уколико би до њих дошло. Наређено је да и она, као и јединице које се буду мобилисале на терену, буде под командом команданта Дурмиторског одреда. Задатак је био хитан, те је покрет батаљона требало извршити одмах по прикупљању његових делова, а најкасније пре зоре следећег дана, 26. јануара. У Устиколини батаљону је требало да се прикључи и његова чета која се тамо налазила, остављајући само једну десетину као сталну стражу.

Сутрадан 26. јануара око 6 часова изјутра из Фоче су кренуле две чете батаљона „Бајо Пивљанин” и Краљевачка чета. У исто време, чети која се налазила на Устиколини, упућен је курир са наређењима да се креће према Горажду као претходница. Био је мразовит јануарски дан, са великим снегом. Дрина је поред обале била залеђена. Колона се кретала са обезбеђењима. Уз пут смо наилазили на тешке призоре: многобројни измрцварени лешеве муслимана — људи, жена и деце — жртве крвавог четничког терора, лежали су у Дрини и око њених обала. Неки закачени у врбацама љуљали су се у води или лежали око реке испод стрмих обала. Тешко је било наговорити борце да не застају и не гледају. Смркнута лица разговарали су о овим злочинима, претећи њиховим виновницима.

У Устиколини колону је сачекао Урош Поповић, командир чете која је овде била стационирана. Он је

већ био одредио 12 бораца који ће ту остати као стална стража, под командом Тома Вуковића, а главнину чете је истурио испред колоне као њену претходницу. Са ретким и кратким застанцима колона је касно поподне стигла на домак села Мравињца, пред којим се први пут у току овог марша срела с четницима. Патроле претходнице задржале су на путу два камиона са око 30—40 четника са Благојем Перендијом, замеником команданта четничког батаљона из Горажда, који је изјавио да су Крезовићеви четници спремни да сарађују с партизанима. Четници су разоружани и сврстани у колону близу зачеља. Санитетски материјал батаљона и друге теже ствари натоварени су на камионе, заједно са четничким оружјем. Са партизанским обезбеђењем на камионима колона је наставила покрет према Горажду.

На самом уласку у град, где је колоне стигла у први мрак, био је постројен цео четнички батаљон — око 200 наоружаних људи — са командантом Крезовићем и његовом личноm пратњом (групом добро наоружаних четника) и две заставе испред строја — српском тробојком и црном четничком са мртвачком главом.

Када је Крезовић почео да говори о спремности за сарадњу, о избегавању проливања братске крви и слично, одговорили смо одлучно и кратко да нема никаквих преговора ни погађања: не постоје две војске које треба да се споразумевају, већ само један народноослободилачки покрет и његова војска — партизани. Због тога четници морају сместа да положе оружје, а ко буде за поштену народну борбу добиће га. Не обзирајући се на њихове изјаве, наређено је да се четничка застава одузме и уништи, а тробојка преда партизанском батаљону. Четници су одведени у касарну на обали Дрине, где се раније налазило седиште белогардејског кадетског корпуса. Ту су разоружани и задржани целу ноћ.

У граду је у току ноћи спроведена пуна контрола и војничко обезбеђење; поседнуте су пошта и железничка станица, блокирани мостови на Дрини, истурене

страже у правцу Устипраче и Поповог Дола. У граду је електрично осветљење уредно функционисало. Цела акција од доласка у Горажду одвијала се неочекивано повољно и брзо.

У наређењу о чишћењу Горажда и разоружању четника била је предвиђена и ликвидација Гојка Крезовића, команданта овог четничког батаљона. Но, после неколико часова боравка у Горажду, закључено је да би то било штетно. Напротив, после дужег разговора те ноћи с Крезовићем и другим четницима, стекао се утисак да је могуће и реално да се он и највећи број људи из његовог батаљона вежу за народноослободилачку борбу. Срећом је телефонска линија с Фочом била исправна. Око поноћи извештен је Врховни штаб о ослобођењу Горажда, разоружању четника и о мерама које су предузете за обезбеђење. Истовремено је предложено да се наређење о ликвидацији Крезовића измени, с обзиром на стање какво је затечено у Горажду. Врховни штаб се сложио са овим предлогом.⁶⁹

Сутрадан 27. јануара — првог дана партизанског боравка у Горажду — отпочео је врло жив и разноврстан рад. Тако су у току прве седмице у граду и непосредној околини постављена обезбеђења и организована чврста контрола, зашто су биле одређене једна чета батаљона „Бајо Пивљанин” и Краљевачка чета. Друга чета батаљона „Бајо Пивљанин” враћена је, на захтев Врховног штаба, привремено у Фочу, ради интервенције у Хрчавки, где су се појавили усташки делови из Борча. Штаб батаљона „Бајо Пивљанин” остао је у Горажду и непосредно руководио акцијама, а његова чета која је ту задржана распоређена је на страже у околини града. Једна у јачини вода постављена је у с. Мравињац, а друга на Копаче да би патролирала према Устипрачи. На десној обали Дрине обезбеђене су болница и железничка станица. Према Миљену, у правцу Чајничка, упућиване су патроле.

---

⁶⁹ *Целе те ноћи Гојко Крезовић је задржан у партизанском штабу. Сутрадан је обријао браду и пришио петокраку. Погинуо је 1943. године као капетан НОВ.*

Чета Краљевачког батаљона остављена је као ста-
лна посада у граду. Рачунало се да ће она, са уздиг-
нутијим кадром бити од помоћи у политичком раду.

Преостала трећа чета батаљона „Бајо Пивљанин“
подељена је на два дела. Са једним делом (два вода)
остао је командир, а с другим (такође два вода) поли-
тички комесар чете. У међувремену, прочишћен је Кре-
зовићев четнички батаљон. Један његов део отпуштен
је кућама, пошто су то били сељаци из околних села, а
остатак (око 120 бораца) је поново наоружан, подељен
у четири вода, од којих су по два придата групама
треће чете батаљона „Бајо Пивљанин“. Тиме су доби-
јене две нове чете од по четири вода. Ове мешовите че-
те, јачине преко 200 бораца, упућене су на положаје
и то једна на правац Горажде — Јабучка — Месићи, а
друга на правац Горажде — Храњен — Баре. Чета која
је упућена према Барама продужила је касније ка Ре-
новици и запосела је. Она је за све време боравка у
овом крају остала на положајима Храњен — Баре —
Турковићи и два пута садејствовала Краљевачком ба-
таљону 1. пролетерске бригаде у нападу на усташе у
Прачи. Поред тога, рушила је комуникације, спрово-
дила политички рад и помагала акције неких мештан-
ских чета (Чворске и других).

Кратко време после одласка ових ојачаних мешо-
витих чета, пошле су из Горажда на нове положаје у
правцу Рогатице, односно Устипраче, и остале две чете
батаљона „Бајо Пивљанин“. Штаб батаљона сместио се
у селу Варошишту, а чете су распоређене око Рогати-
це, у селима Кукавице, Маљевићи и другим. Касније је
и чета Краљевачког батаљона из Горажда упућивана
на краће задатке према Месићима и Рогатици.

Према томе још првих дана војничких акција ове
чете Дурмиторског одреда оријентисане су из Горажда
у три правца: Горажде — Баре — Реновица — Прача;
Горажде — Месићи — Рогатица и Горажде — Устипра-
ча — Међеба. Оне су од краја јануара до половине
марта 1942. године проширивале слободну територију,
вршиле притисак на најближе непријатељске гарнизоне

не и онемогућавале четницима да се поново прикупе и организују.

Упућивањем на положаје свих чета батаљона „Бајо Пивљанин”, делом измешаних са људством бивших четничких јединица (сада јединица добровољачке војске⁷⁰, као што је био случај са трећом четом овог батаљона, чији је командир био Милутин Мићановић), запоседнути су важни положаји на комуникацији Вишеград — Сарајево, и то на релацији од Међебе до близу Праче. При томе је установљено да су се оне немачке јединице, које су дејствовале против партизана у јануару 1942. године, сада повукле; да се у најближим гарнизонима, Прачи и Рогатици, налазе усташе и домобрани и да се четници поново прикупљају.

Овакво стање утицало је на одлуке о наредним акцијама, које су вршене по непосредним наређењима Врховног штаба. Један од важних задатака био је обезбеђење термоелектране на Месићима. И поред тога што је поседањем положаја испред Рогатице ова електрана остала на слободној територији, за њено чување одређен је посебан вод. Централа је била делимично оштећена у ранијим борбама, па су предузете све мере да се обезбеде стручни радници који би је потпуно оспособили за рад. За тај посао ангажован је Милисав Рацковић, борац Сељанске чете, који је као мајстор и раније радио у централи. Пошто су извршене поправке и обезбеђено гориво и мазиво, централа је нормално радила. Обезбеђењем електричне енергије омогућено је поновно коришћење радио-везе Врховног штаба.⁷¹

Поред електричне централе на Месићима, у томе рејону запоседнута је и Устипрача, одакле је патролама контролисан терен у правцу Међебе и моста на уш-

---

⁷⁰ Врховни штаб је јануара 1942. издао наредбу којом се „приступа стварању јединица народноослободилачких добровољачких одреда” (Зборник II/1, док. 115).

⁷¹ Тих дана у Горажду је почела да функционише радио-служба Врховног штаба. Одавде је око 10. фебруара први пут успостављена директна веза са Совјетским Савезом. Шифрант је у Горажду тада био професор Павле Савић, а радио-телеграфиста Вељко Драгићевић.

њу Лима у Дрину. Један вод са Устипраче пребачен је касније у правцу села Радића, чиме је омогућена контрола знатно шире просторије. Ови делови имали су задатак да патролирају у правцу Међеће и држе под контролом мост на Лиму и да спрече евентуално надирање Италијана од Вишеграда преко овог моста, који се због недостатка експлозива и других средстава није могао порушити. Требало је да они исто тако разјуре четничке делове који су се прикупљали у селу Дубу и да обезбеђују пионирско-минерски вод који је рушио железничку пругу Устипрача — Међећа. У духу општих директива Врховног штаба, ову пругу требало је што више оштетити и учинити је неупотребљивом за пребацивање непријатељских транспората. Минерски вод је углавном рушио важније и осетљивије објекте на прузи, док су за онеспособљавање саме пруге ангажовани борци кад год је за то било могућности. Тако су темељито порушени многи потпорни зидови, скинуте шине и срушени мостови на релацији Устипрача — Међећа, Устипрача — Месићи и Месићи — Реновица.

У том периоду вршен је стални притисак на усташе у Рогатици, вођене су борбе у правцу Праче и спречена два покушаја Италијана из Вишеграда да се преко Устипраче пробију у Горажде. Упоредо с тим, интензивно се радило са људством мештанских чета да би се отргло четничког утицаја и укључило у добровољачку војску. У томе је било успеха, а то је касније рађено заједно са Оперативним штабом за источну Босну. После укључивања Крезовићевог батаљона у добровољачку војску, тај успех је поновљен и са још неколико других чета (Гојка Гладанца, Бошка Лакића, Вукашина Лучића и другим). Неке од ових чета биле су прилично колебљиве и несигурне, а међу некима су прикривено деловали четнички настројени официри бивше југословенске војске. Па и поред тога, већина њиховог људства задржала се у редовима добровољачке војске.

Било је такође и других мештанских чета и група с којима је одмах успостављена добра сарадња и које су се одлично бориле. Таква је, у првом реду, била

Гучевска чета Ратка Јовића која је имала одличне борце, затим делови Сељанске чете браће Рацковића и неке друге.

ОРГАНИЗАЦИЈА НАРОДНЕ ВЛАСТИ И ТЕРИТОРИЈАЛНИХ СЛУЖБИ

Пре доласка ових јединица, у Горажду није постојала никаква организација НОП. Одмах, сутрадан по доласку батаљона „Бајо Пивљанин” и Краљевачке чете, предузете су мере да се повеже са мештанима и прикупи актив сарадника ради организовања народне власти. Убрзо је окупљена група симпатизера, врло разноврног професионално-социјалног састава, која је сачињавала језгро будуће партијске организације. Међу њима се истицао скромни и НОП-у одани обућар Омер Куртовић. Од жена најактивније су биле Ксена Танасковић, Рајка Савићевић и Биба Фазлагвић. Својим информацијама и везама знатно је помогао и Стево Елата, сељак, борац и командир Вражаличке чете која се у лето и јесен 1941. године активно борила под командом Славише Рајнера, Чиче с Романије. У овом активу убрзо су се нашли Десо Шаренац, Мујо Биједић, Васо Дроца и још неки. Упоредо са прикупљањем активиста, организован је и први народноослободилачки одбор и успостављена команда места у Горажду, која је почела са радом крајем јануара. Први командант места био је Десо Шаренац.

Оперативни штаб Дурмиторског одреда⁷² сместио се у Горажду у згради бивше Среске испоставе, где је

---

⁷² Партизанским јединицама, од чете па даље, командовали су штабови (код чете команда) од по четири члана. Како је већ речено, са батаљоном „Бајо Пивљанин” у Горажде је дошао и командант Дурмиторског одреда, под чијом су командом биле још неке јединице на том подручју. Пошто су главни део тих снага сачињавали борци из Дурмиторског одреда, то се и штаб који је њима командовао — за разлику од штаба дурмиторског одреда на Жабљаку — звао Оперативни штаб дурмиторског одреда. У почетку се мислило да тамо треба да дође и политички комесар Одред са Жабљака, ово тим пре што је у први мах било схваћено да је и батаљон „Војвода Момчило”

остао све до повратка јединица одреда у Црну Гору. У Горажде је 1. фебруара дошао члан Врховног штаба Сретен Жујовић Црни ради указивања помоћи и усмеравања даљег рада на овом терену. У исто време је 4. фебруара, одлуком Врховног штаба, постављено једно војно руководство за широко подручје овог дела Босне (Оперативни штаб НОП и добровољачких одреда за источну Босну, а за команданта је одређен Слободан Принцип Сељо). И овај Оперативни штаб за источну Босну сместио се у Горажде, у поменуту зграду, где је остао све до одласка на Романију. Тако је ово место постало један од партизанских центара где се непрестано радило.

Приликом доласка партизанских јединица, у Горажду је затечено нешто робе у четничким магацинима. То су углавном били опљачкани остаци из радњи у Фочи или у самом Горажду, које четници нису успели да однесу. Но, то су биле незнатне количине. Знатније су користиле веће количине сувих крушака, ораха, и ракије. Од крушака се правио хлеб, ораси су давани борцима као део дневног следовања хране, а ракија је продавана сељацима за жито и друге намирнице било у месту, било, и то већим делом, у Фочи. Овим крушковим хлебом храниле су се прилично дуго партизанске јединице на целом подручју од Романије до Фоче. Текстил и друго што је могло послужити за одећу и обућу прерађивано је за војску. У ту сврху организоване су радионице, које су од првих дана радиле врло добро. Тако је организована мушка кројачка радионица у којој су радили Машо Пилав, Ахмо Машала, Милош Станојевић; затим женска кројачница — Бука Докић, Ксена Танасковић, Кристина Обрадовић, Биба Фазлагих, Фата Куљух, Бахра Биједић, Савета Буровић, Фадила Беговић, Софа Ефендић; опанчарска радионица — Бранко Стевовић, Салко Агановић, Јусуф и Мујо Добричанин

само привремено одвојен. Но, како ово није спроведено Оперативни штаб је оформљен на тај начин што је поред команданта постављен још један члан (Стево Елета) и начелник штаба (Васо Јовановић). У саставу: Цицил, Елета и Јовановић овај штаб остао је све до 16. марта 1942. године, када су партизани Дурмиторског одреда напустили Горажде.

и Реџеп Хаирлић; обућарска радионица — Омер Куртовић, Исмет Башчелија, Шућро и Авдо Сијерчић, Стево Стевановић Паприка. Све ове радионице израђивале су нову одећу и обућу или преправљале половну (рубље, чакшире, копоране, опанке, ципеле, капе и друго).

Ове намирнице, одећа и обућа издавани су на требовање јединицама на положајима. Организовање радионица извршено је још у току прве недеље по доласку партизана у Горажде. Роба која није непосредно служила војним јединицама (посуће, алати и слично) прикупљена је у магацине, а затим су организоване продавнице, где је по одређеним ценама продавана грађанству. Једна од првих продавница, којом је руководио Омер Беговић, била је у дућану Пљевљаковића. Била је организована и берберница којом је руководио Мујо Биједић. У њој су радили Мишо Боковић, Едхем Сијерчић и други. Пекар и главни мајстор за крушков хлеб био је Стеван Давидовић, а воденичар и од раније партизанска веза Мујо Китан.

Од неколико камиона и лаких кола који су затечени у Горажду организован је возни парк. Тиме је створена основа за жив саобраћај који се касније развио између Горажда и Фоче. Пошто није било довољно бензина возила су преправљана на саух-гас. Успостављен је и железнички саобраћај.

За првих четрнаест дана од доласка партизана, у Горажду је отпочео интензиван и разноврстан рад и жива активност. Али, за настављање овако широко започетог рада око стварања народне власти и оформљења масовних организација, биле су потребне друге снаге. Ради тога је у Горажде дошло неколико руководиоца НОП из Босне, који су се, стицајем околности, тих дана нашли у Фочи. Они су организовали, усмеравали и спроводили даљи свестрани рад на овој слободној територији.

Оперативни штаб дурмиторског одреда и даље је радио на мобилизацији за батаљоне добровољачке војске са подручја Горажда и Чајнича. Јер, према наређењу Врховног штаба, са овог подручја је требало створити посебан одред добровољачке војске. Пре одласка

на Романију, Слободан Принцип Сељо се посебно посветио стварању омладинских ударних чета и лично руководио њиховом политичком и војничком обуком. Ове омладинске чете биле су предвиђене за ударне батаљоне. Но, мобилизацију и формирање чета и батаљона добровољачке војске и даље је спроводио Оперативни штаб Дурмиторског одреда, и то успешно. Према сталним инструкцијама и уз помоћ овог штаба, на мобилизацији су, поред других, највише радили Гојко Крезовић и Стево Елета. Оперативни штаб Дурмиторског одреда је писмом од 23. фебруара 1942. известио Врховни штаб о формирању 1. чајничког батаљона народноослободилачке добровољачке војске, о саставу штаба батаљона као и о формирању више других чета.⁷³ Два батаљона добровољачке војске била су већ организована и учествовала су са пролетерским бригадама у чишћењу четничке базе на Борикама. Негде половином марта формиран је од ових новомобилисаних јединица посебни Дрински одред добровољачке војске који је имао пет батаљона. Овај одред је, половином марта, на положајима према Рогатици и Прачи заменио делове Дурмиторског одреда.

БАТАЉОН „ВОЈВОДА МОМЧИЛО“ НА ПОДРУЧЈУ КАЛИНОВИЧКОГ ОДРЕДА

После одласка батаљона „Бајо Пивљанин“ у Горажде, у Фочи се још увек налазио батаљон „Војвода Момчило“, без Језеро-шаранске чете која је и даље остала у Трнову. Но, и ове две чете су ускоро кренуле на нове задатке. Наиме, Ускочка чета је са замеником политичког комесара батаљона већ 26. јануара упућена из Фоче у правцу Калиновика, док је Дробњачка са штабом батаљона остала у Фочи као посадна јединица до 5. фебруара, када је и она упућена у рејон Калиновика.

После одласка батаљона „Бајо Пивљанин“ из Фоче, батаљон „Војвода Момчило“ је добијао задатке непо-

⁷³ Зборник IV/4, док. 16.

средно од Врховног штаба (од начелника), док су његове чете по одласку на терен биле: она у Трнову под командом штаба Калиновичког одреда, а Ускочка, док је била у Борачкој жупи као и Дробњачка кад је касније стигла у рејон Калиновика, под командом штаба 1. пролетерске бригаде.

За око два месеца боравка на подручју Калиновичког одреда, све три чете батаљона „Војвода Момчило“ извршиле су низ успешних акција у овим крајевима. Тако је Језеро-шаранска чета још приликом марша од Шћепан Поља према Трнову сусрела 18. јануара једну четничку колону, разоружала 40 четника и запленила четничку комору и 32 коња натоварена храном и намирницама одузетим из околних муслиманских села. Кад је ноћу 18/19. јануара чета стигла у Трново, добила је наређење од штаба Калиновичког одреда да у том месту блокира део кућа и ликвидира четнички штаб који се тамо налазио.⁷⁴ Она је то извршила исте ноћи и том приликом заробила и разоружала 32 четника (четнички штаб и посаду у Трнову). Ову акцију, као и сам долазак црногорских партизана, становништво Трнова и околних места топло је поздравило. Наредних дана чета је обилазила околна села и разоружавала мање четничке групе, помагала око мобилизације за партизанске јединице, одржавала политичке конференције са одраслима и омладином, тумачила им циљеве НОП, објашњавала потребе заједничке борбе, братство и јединство народа, разобличавајући у исто време издајнички рад усташа и четника.

Тих дана штаб Калиновичког одреда одлучио је да се ликвидира усташко упориште у с. Дујмовићима испод Трескавице. У тој акцији учествовала је и Језеро-шаранска чета са још неким јединицама Калиновичког одреда. У вишечасовној оштрој борби 27. јануара из ове чете погинуло је шест бораца (Иван В. Дедеић, водник, Вељко П. Алексић, Душан М. Жугић, Лазар Радловић, Вукашин М. Бадњар и Момчило М. Обрадовић).

⁷⁴ Радован Војновић: „Од Дурмитора до Игмана 1942. године“, Историјски записи, Цетиње, октобар-децембар 1951, књ. VII, стр. 231.

Почетком марта 1942. године чета је из рејона Трнова дошла у састав свог батаљона, који се тада налазио у с. Јелашцима код Калиновика.

Ускочка чета је на свом путу из Фоче према Улогу, оставила једну десетину у Миљевини као сталну стражу под командом Љуба Микића, која је ту остала све до повратка батаљона у Црну Гору. Главнина чете продужила је према Улогу и остала на подручју Борачке жупе нешто преко месец дана. За то време она је, сама или са деловима 1. пролетерске бригаде, водила више борби против усташа из Борча. Поред војничких акција, она је развијала и врло жив политички рад, нарочито с омладином. Поред осталог, њена партијска ћелија учланила је у Босанско-херцеговачки омладински савез 564 омладинца.⁷⁵

Дробњачка чета је са штабом батаљона упућена из Фоче према Калиновику тек 5. фебруара.⁷⁶ Ту се задржала опседајући италијански гарнизон у Калиновику, у чему су повремено учествовали и делови 1. пролетерске бригаде. За све то време штаб батаљона се налазио у с. Јелашца.

Почетком марта из Трнова је стигла у састав батаљона и Језеро-шаранска чета. Тих дана стигла је и једна група од десетак бораца из Санцака и укључила се у своју Дробњачку чету. То су иначе били борци оне чете која је у децембру 1941. и јануару и фебруару 1942. дејствовала у Санцаку, учествујући заједно са пљеваљским партизанима и у ослобођењу Чајничка и ликвидацији четничке базе на Заборку.

*

Доласком у Фочу и Горажде, у одлучним данима друге непријатељске офанзиве, јануара 1942, и чишћењем ових места и њихове околине од четника, јединице Дурмиторског одреда су знатно допринеле онемогућавању успостављања четничких упоришта на овом по-

⁷⁵ Зборник IX/1, док. 45.

⁷⁶ Исто, док. 48.

дручју и стварању предуслова за организацију народне власти.

Батаљони Дурмиторског одреда „Војвода Момчило” и „Бајо Пивљанин” остали су у источној Босни од половине јануара до пред крај марта 1942. године. У писму Врховног штаба од 30. јануара 1942. године упућеном Главном штабу за Црну Гору, поред осталог, стоји и ово:

„... Примили смо ваше писмо од 11. јануара, као и остале материјале. У томе писму ви саопштавате да сте издали наређење за мобилизацију и формирање два батаљона из Дурмиторског НОП одреда, који су према нашем наређењу имали задатак да чисте око Фоче. Саопштавамо вам да су оба батаљона већ извршила свој задатак.”⁷⁷

О акцијама ових батаљона Дурмиторског одреда у источној Босни види се и из писма Централног комитета КПЈ од 4. фебруара 1942. године, упућеном члановима ЦК другу Бевцу (Едвард Кардељ) и Лоли (Иво Лола Рибар). Ту се, поред осталог, каже:

„У међувремену док смо били на Јахорини, према нашем ранијем наређењу, стигао је један црногорски батаљон Дурмиторског одреда и заузео Фочу. Разоружао је четничку посаду, али му је злогласни четнички вођа Сергије Михаиловић успео да побегне у последњем моменту. Пошто се у околини Фоче налазио велики број разних четничких банди, ми смо послали наш Београдски батаљон за појачање у Фочу. Но, у међувремену је стигао још један црногорски батаљон („Бајо Пивљанин”) тако да смо имали у Фочи само од Црногораца око 550 бораца. Са нашим пресељењем у Фочу дошли смо у могућност да се повежемо не само са Санџаком већ и са Херцеговином, Црном Гором итд. Одмах по доласку у Фочу наше су трупе кренуле према Горажду које су такође запоселе, а босанске четнике који су се ту налазили (око 150) уврстили смо у нашу Добровољачку војску, јер су то они и сами тражили. И у Горажду се одмах приступило формирању чета Народноослободилачке добровољачке војске.

Наше црногорске јединице држе не само Горажде, него се наше патроле налазе и у Устипрачи, а запоселе су и Месиће и Кукавице код Рогатице. Пругу између Горажда и Међеђе смо потпуно разрушили, а између Фоче и Горажда сабраћа једном дневно воз.”⁷⁸

⁷⁷ Зборник II/2, док. 138.

⁷⁸ Исто, док. 152.

После формирања 2. пролетерске бригаде у Чајничу, 1. марта 1942, Врховни штаб је захтевао да се из ова два батаљона Дурмиторског одреда издвоји, на добровољној основи, 150—180 бораца и да се формира један црногорски батаљон у саставу ове бригаде. Међутим, ово се није успело извршити из више разлога. Пре свега, због све неповољније опште ситуације — четнички покрет у Црној Гори све више је узимао маха, а приближавањем пролећа непријатељи из свих гарнизона постајали су све активнији, што је наговештавало њихову нову офанзиву. Даље, старешински кадар у овим батаљонима није нашао одговарајући контакт с борцима и подесну тактику којом би и под тим околностима спровео извршење задатака. Недовољна ефикасност партијске организације била је основна слабост партијског рада у овим батаљонима. Недостајао је онај непрекидни, систематски и свакодневни рад Партије који је обезбеђивао њен одлучујући утицај. Поред ових основних, било је и других узрока који су тада оцењени као важни и одлучујући. Наиме, кад је спровођена мобилизација за ове батаљоне, објашњено је да се у акције иде на два месеца, јер је постојала таква директива. А уколико се после два месеца акције продуже, речено је да ће људство бити замењивано. Сем тога, и овом приликом је врло живо функционисала она, у рату увек присутна, невидљива веза обавештавања и дотурања новости, које су у ствари често биле добро срачуната и вешто убачена непријатељска пропаганда. Међу такве спадале су и „вести” о бомбардовању Пивског манастира, о продору четника из Колашина на Боан и сл. Затим је по четама било и препричавања како у пролетерским бригадима нема србијанских сељака, већ само интелектуалаца и понеки радник итд. Ове приче рашириле су се међу борцима ових батаљона још више када је постављено питање ступања у пролетерску бригаду. Појачало се и неповерење према објашњењима о ситуацији у Црној Гори, а било је и случајева недисциплине, правдања замором и потребом за краћим одмором итд.

Кад је сазнао за ове појаве, Врховни штаб је одлучио да се батаљони Дурмиторског одреда врате у Црну

Гору, да се одморе, прегрупишу и поново спреме за борбу. У таквој ситуацији то је било реално решење, што су потврдили и каснији догађаји.

Дошавши из Горажда, батаљон „Бајо Пивљанин” се 16. марта задржао и преноћио у Фочи. Сутрадан 17. марта, по наређењу врховног команданта, један члан Врховног штаба је у пратњи начелника штаба извршио смотру батаљона и том приликом одао признање за извршене задатке, изразивши уверење да ће борци после краћег одмора поново кренути у борбу на друге положаје. После тога, батаљон је кренуо у правцу Шћепан Поља а, по доласку на терен Пиве, људство је упућено на краћи одмор својим кућама.

И други батаљон „Војвода Момчило” повучен је одмах после тога с положаја око Калиновика и преко Фоче упућен такође на располагање штабу Дурмиторског одреда. Пошто је 27. марта стигао на Жабљак, борци су упућени својим кућама на краћи одмор.

Оцењујући резултате акција ових батаљона Дурмиторског одреда, Врховни штаб је у писму од 19. марта 1942. године, упућеном штабу Дурмиторског одреда на Жабљак, поред осталог, писао и о враћању батаљона на краћи одмор, подсећајући при том и на попуштање дисциплине при завршетку акција.

„...Верујемо да ће се ово људство добро борити пошто се мало одмори. С њима треба више политички радити...”, а затим додаје: „... И код једног и код другог батаљона нижи старјешински кадар није показао умјешност, премда се у борби добро држао... Ми смо са батаљонима лијепо поступили, са пуно такта, и последије говора отпратили их тамо. Морате и ви са њима тактично поступати. Они су извршили постављене им задатке, али су требали показати више издржљивости и дисциплинованости. Други пут кад мобилишете људство, никада му не постављати рок задатка.”⁷⁹

Ово враћање бораца на кратак одмор показало се потпуно реално, јер се већ 5. априла, после само непуних 20 дана, већина бораца из ова два батаљона нашла на положајима Сињајевине у четама 1. ударног батаљона Дурмиторског одреда.

⁷⁹ Зборник III/2, док. 176.

АКЦИЈЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ

Поред учешћа у првим борбама против усташа око Гацка, које су вођене 7. и 28. јуна 1941. као и опих почетком септембра исте године, јединице Дурмиторског одреда су и после тога више пута — саме или са другим партизанским снагама — учествовале у борбама и акцијама у овом делу Херцеговине.

Почетком децембра 1941. године кад је Планино-пивски батаљон упућен преко Шћепан Поља и Бастаса ка Фочи, мобилисан је истовремено и Жупо-пивски батаљон са намером да се и он упути у истом правцу. Међутим, због стања у гатачком срезу је на тражење представника НОП из тога краја, овај Жупо-пивски батаљон упућен у рејон села Изгори, Чемерно, Врха, Дразљево. Батаљон је имао три чете, од којих су две (2. чета са командиром Мињом Бајагићем и 3. са командиром Дреком Тијанићем) остале у поменутом рејону, док је 1. чета са командиром Радојем Тадићем пошла у рејон Доњих и Горњих Бодежишта.⁸⁰ Задатак чета био је да ова села штите од усташких испада из Борча и Бахора, као и да помажу око мобилизације, организације народне власти и друго.

У међувремену и четници су журили да се организују и учврсте у овом делу Херцеговине. У том циљу мајор Бошко Тодоровић се пребацио из Фоче у село Врбу, у источној Херцеговини, где је предузео организовање четничких јединица. Тако је 4. јануара 1942. године одржана у Врби прва четничка конференција у томе крају. Истог дана док су четници одржавали конференцију у Врби, јаке усташке снаге су напале село Г. Бодежишта, где су наишле на јак отпор мештанске територијалне партизанске чете, делова Пивске чете и неколико партизана из других гатачких села. Међу њима се налазио и члан среског комитета КПЈ за Гацко (Ранко Мухић), који је тада и погинуо. После четрнаесточасовне борбе бројно надмоћније уста-

⁸⁰ Јанко Тадић: наведени чланак.

ше успеле су да овладају овим селом, где су попалиле готово све куће, убиле преко 60 мештана — жена, деце и старца. Четници из Врбе нису уопште притекли у помоћ овим партизанским јединицама.

У току борбе између партизана с једне и усташа и Италијана с друге стране, која је после тога вођена на комуникацији Гацко — Фојница, четнички организатор Тодоровић побегао је у италијански гарнизон у Фојницу. Тако су се сви непријатељи партизана — Италијани, усташе и четници — сада нашли на окупу.

У току свих ових борби у срезу гатачком, када је био ликвидиран Тодоровић и сузбијен четнички покрет, учествовао је и овај Жупо-пивски НОП батаљон. Он је, међајући повремено јачину и састав људства, остао на том терену све до априла, односно до ликвидације Борча у којој је и сам учествовао. За то време овај батаљон је — у сарадњи са херцеговачким партизанским јединицама или самостално — имао више окршаја са усташама, Италијанима и четницима око Казанаца, Михољача, Дражљева и других села.

Почетком фебруара 1942. године батаљон је добио задатак директно од Врховног штаба да осигура функционисање народне власти у селима Чемерно, Врба и Дражљево, као и да обезбеди редовне везе с Фочом (од Чемерна долином Сутјеске) и онемогући евентуални покрет усташа из Борча према Фочи, нападајући их с леђа.⁸¹

При нападу на Борач батаљон је реорганизован и појачан на око 300 бораца. Батаљон је, под командом Јанка Тадића, учествовао 17. априла 1942. у ликвидацији злогласног усташког упоришта у Борчу, дејствујући веома успешно у саставу источног сектора.

После ликвидације Борча, једна чета овог батаљона и даље је остала на овом подручју, док се његова главнина вратила у Пиву ради других задатака. Ова чета је остала на подручју Гацка све до краја маја, дејствујући у саставу херцеговачких партизанских једи-

⁸¹ Зборник IV/3, док. 54.

ница.⁸² Одатле је повучена у вези са последњим борбама за одбрану Пиве од Италијана и четника почетком јуна 1942. године.

ДЕЛОВИ ДУРМИТОРСКОГ НОП ОДРЕДА У САНЦАКУ

После напада на Пљевља, проређени и искрвављени батаљони Дурмиторског одреда враћали су се на свој терен по деловима све до краја децембра 1941. године. Прве групе рањеника у пратњи преживелих бораца приспеле су на Жабљак 3. децембра, док су последњи делови Језеро-шаранског батаљона, на повратку из Рудога, стигли на Жабљак тек 27. децембра. Овим су се сви преостали делови дурмиторских батаљона, који су учествовали у нападу на Пљевља, поново прикупили на подручју одреда.

Иако напад на Пљевља није успео и ово место није ослобођено, борба у Санцаку, која је баш овим нападом започела у ширим размерама, није престајала. Врховни штаб је овој територији почео да поклања све већу пажњу — да на њој непосредно прати догађаје и борбе и да њима руководи преко Црногорско-санџачког одреда који је његовом наредбом тих дана и формиран. Због тога Врховни штаб даје и посебна наређења и директиве Главном штабу за Црну Гору и Боку. Тако му, у писму од 21. децембра 1941. године, поред осталог наређује: „Црногорско-санџачки одред потпада под непосредну команду Врховног штаба. Но, и поред тога ви сте дужни да с тим Одредом одржавате тијесну везу и да му указујете помоћ у војничком погледу слањем појачања, координацијом рада итд. У политичком погледу ово подручје и даље остаје под вашим управом. Неопходно је потребно да на овом дије-

---

⁸² У једном извештају Команде места Крстац, од 18. маја 1942. године, упућеном Главном штабу за Црну Гору и Боку, говори се и о тој чети: „... Наших снага тамо (око Врбе и Чемерна) има око 400 од којих је једна пивска ударна чета са око 50 људи, са једним тешким митраљезом, али без довољно муниције.” (Зборник III/3, док. 119).

лу појачате ваш политички рад и утицај”.⁸³ Затим, одређујући непосредне задатке Главном штабу за Црну Гору и Боку, Врховни штаб у овом писму даље каже: „Било би потребно да се Црногорско-санџачком одреду што прије упуте 2—3 лаке чете (јачине 40—60 партизана) из Дурмиторског одреда. Ово тим прије што из тог одреда није ништа упућено у пролетерску бригаду.”⁸⁴

Желећи да обезбеди извршење своје основне замисли и да координира акције одговорних штабова, Врховни штаб у свом писму, такође од 21. децембра, упућеном штабу Црногорско-санџачког одреда, поред осталог, пише „... Добро би вам дошле снаге из Дурмиторског одреда, па се и за ово обратите Црногорском штабу и Дурмиторском одреду (Жабљак)”⁸⁵

У то време, у ствари још од половине октобра, подручје дурмиторског одреда је слободна територија на којој функционишу војне власти и народноослободилачки одбори. Међутим, убрзо после напада на Пљевља и повратка дурмиторских батаљона који су учествовали у овим нападима, на овом подручју се поново врши мобилизација и формирање нових чета и батаљона одреда који се упућују на разне задатке и ван овога подручја, па и ван Црне Горе.

На основу поменутог наређења Врховног штаба, Главни штаб за Црну Гору и Боку хитно је наредио штабу Дурмиторског одреда да у Санџак упуте три своје чете и стави их на располагање штабу Црногорско-санџачког одреда. Ово је одмах извршено и са подручја Језеро-шаранског, Дробњачког и Ускочког територијалног батаљона мобилисане су три чете и одмах упућене у Санџак. Оне су се већ крајем децембра 1941. и првих дана јануара 1942. налазиле на новим задацима. О томе је у хроници о НОБ у Санџаку поред осталог, речено: „На територију пљеваљског среза дошле су три чете Дурмиторског партизанског одреда, Језеро-шаранска, Ускочка и Дробњачка. Ускочка чета оти-

⁸³ Зборник III/1, док. 159.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто, док. 160.

шла је на Камену Гору, Језеро-шаранска у рејон Маоча, а Дробњачка са 38 бораца на Мељак.”⁸⁶

Међу ових око 150 бораца, колико су ове чете имале, било је више њих који су у батаљонима Дурмиторског одреда учествовали у нападу на Пљевља. Међу њима било је и неколико комуниста, политичких радника, познавалаца тога терена — бивших ћака пљеваљске гимназије. Најважнији задаци ових чета по доласку у Санџак били су политички рад у народу, онемогућавање стварања четничке организације и њихове мобилизације на овоме подручју, затим заштита становништва од испада мањих италијанских јединица из Пљеваља и Бијелог Поља, помоћ око мобилизације за санџачке партизанске чете које су тада створане и др. Ове чете Дурмиторског одреда, као и оне које су касније долазиле у Санџак, остале су на овом терену од краја децембра 1941. па до краја марта 1942, а неке, које су касније дошле, и до почетка априла.

Језеро-шаранска чета, чији је командир био Видоје Крстајић а политички комесар Александар Дедеић Лексо, имала је око 50 бораца, док је Ускочка, у којој је било и бораца са територије Дробњачког територијалног батаљона, имала око 60. Командир Ускочке чете био је Машо Јелић, а политички комесар Томица Ђоровић. Ове две чете оријентисане су на просторију између Пљеваља и Бијелог Поља. Како је ту било и неких чета из других црногорских батаљона који су учествовали у нападу на Пљевља, то је од свих формиран један батаљон који је назван Црногорски комбиновани батаљон, како је тада често било уобичајено. Командант батаљона био је Шпиро Мугоша, а политички комесар Периша Вујошевић. Тако су и ове две чете Дурмиторског одреда биле у тактичком погледу под командом овог Црногорског комбинованог батаљона све до краја фебруара 1942. године. Оне су на том подручју учествовале у низу борби против четника, који су покушавали да се организују и створе своје јединице. Где год би ове четничке јединице биле организо-

⁸⁶ Мирко Ђуковић: *Санџак*, Београд, Полит-Просвета, 1964, стр. 201.

ване, оне су уз помоћ Италијана нападале партизане и терорисале и пљачкале села у близини италијанских гарнизона. У тим борбама, из Ускочке чете је погинуло 8 бораца, међу којима и политички комесар чете Томица Ђоровић, сељак из Врточ Поља, предратни члан Партије, угледни домаћин из овог краја и неустрашиви борац у партизанским редовима. Из Језеро-шаранске чете погинула су 2 партизана.

Трећа — Дробњачка чета (командир Мићун Јауковић, политички комесар Радоман Јакић), која је крајем децембра такође пошла у Санџак, оријентисана је у почетку ка Мељаку и Челебићима, а касније ка Бољанићима и Чајничу. Она је током јануара и фебруара — сама или у заједници са 1. и 2. пљеваљском четом — крстарила на широком простору између Мељака, Челебића, Граца и Готовуше, прелазила комуникацију Пљевља — Рудо и долазила до Адровића, Бољанића и Метаљке. За то време одржала је низ конференција и политичких састанака, помагала мобилизацију, растурила и разоружавала већи број четничких група и мањих јединица које су покушавале да се оформе и ојачају на овом подручју. Ова Дробњачка чета је 27. јануара, заједно са две пљеваљске чете (од којих је управо тога дана на Бољанићима формиран први пљеваљски партизански батаљон „1. децембар”) ушла у Чајниче и очистила његову околину од четника. Тако је од Чајнича створена нова партизанска база која се сад преко Горажда ослањала на пространу слободну територију у источној Босни. После заузимања Чајнича ова чета је половином фебруара, заједно са неким батаљонима 1. пролетерске бригаде и још једном четом Дурмиторског одреда, учествовала у ликвидацији четничке групе на Челебићима. Одатле се поново вратила у Чајниче, где је 22. фебруара учествовала са другим јединицама са тог подручја у ликвидацији четничке базе на Заборку. Крајем фебруара већи део ове чете враћен је на Жабљак, а једна десетина с командиром и комесаром чете ушла је у састав батаљона „Војвода Момчило” који се тада налазио код Калиновика.

Сем ове три, из Дурмиторског одреда је током јануара у Санџак упућена још једна чета од 75 бораца

(командир Љубо Сераглић, а политички комесар Миладин Криваћевић). Она је оријентисана на правац Мељак — Боброво и са осталим јединицама учествовала 16. фебруара у чишћењу рејона Челебића од четника Спасоја Дакића. После ове акције, чета се поново оријентисала ка Мељаку где је, заједно са неким пљеваљским четама разоружала и растурила четнички батаљон Милутина Јеловца. Крајем фебруара ова чета је враћена на Жабљак због активирања четника од Колашина и стварања сињајевинског сектора.

Са Жабљака је 23. фебруара 1942. године упућена у Санџак још једна чета Дурмиторског одреда од око 130 бораца, са командиром Пером Јелићем. Са овом четом пошао је и политички комесар Одред Велимир Кнежевић. Она се оријентисала према Шаховићима и Бијелом Пољу, где је одмах ступила у борбу против четника који су, подржавани од Италијана из Бијелог Поља, све чешће нападали партизанске јединице на овом подручју. Пошто су јој се у Санџаку прикључиле и Ускочка и Језеро-шаранска чета, које су на овај терен дошле још крајем децембра 1941. године, то је од ове три чете на положајима у Санџаку формиран један батаљон Дурмиторског одреда, под називом Комбиновани дурмиторски батаљон. За команданта батаљона одређен је Перо Јелић, а комесар одреда Велимир Кнежевић који се такође налазио с јединицом, био је истовремено и комесар овог батаљона. Овај батаљон остао је у борбама око Бијелог Поља и Мојковца све до 17. марта. Тада је прешао Тару код Мојковца и од 18. до 20. марта 1942. учествовао у нападу на четнике око Требањева, Колашина и Липова, заједно са батаљонима Дурмиторског одреда са Сињајевине, затим са батаљоном „Алекса Билас“ и осталим јединицама са тог сектора.

Поред већ поменутих чета, Дурмиторски одред је у првој половини марта упутио у Санџак још једну чету (око 50 бораца) са подручја Планино-пивског територијалног батаљона. Командир чете био је Трифун Тончић, а политички комесар Гојко Жарковић. Она се задржавала углавном на комуникацији Жабљак —

Пљевља, обезбеђујући слободну територију према Пљевљима и учествујући у борби против четника на подручју Маоче — Косаница — Глибаћи. Када се, средином априла, чета вратила на терен одреда, један њен део упућен је са Жабљака на располагање Планино-пивском територијалном батаљону, а други је ушао у састав 3. ударног батаљона Дурмиторског одреда, приликом његовог формирања на Жабљаку.

У ових шест чета Дурмиторског одреда, које су учествовале у борбама и учвршћивање НОП у Санцаку од краја децембра 1941. до почетка априла 1942, било је око 400 бораца. То је значајан допринос развоју и учвршћењу НОП у Санцаку, и то баш у периоду кад се овај покрет тек разгарао и кад му је претила стална опасност од веома упорних италијанских и четничких препада. Спречавањем окупаторског терора и плачке над становништвом Санцака као и онемогућавањем да се четници организују и на том подручју створе и учврсте своје војне јединице, створени су услови не само за попуну постојећих партизанских чета, већ и за стварање нових, које су временом прерастале у батаљоне. У овом делу Санцака створена су и два партизанска одреда. Кроз сталне борбе и изграђивање народне власти, ове су санџачке јединице са осталим снагама из Црне Горе и Србије стварале чврсто и прекаљено људство за попуну ударних и пролетерских бригада.

С обзиром да је Дурмиторско подручје стално било слободно, да су на њему врло брзо превазиђене последице губитака на Пљевљима и да је ту без прекида функционисала народна власт, то је омогућило да је са њега мобилисано више јединица (чета и батаљона) које су непрекидно упућиване у борбу и на разне друге задатке, па и далеко ван овог подручја. Тако је од краја децембра 1941. па до краја маја 1942. у јединицама Дурмиторског одреда које су се бориле и радиле у источној Босни, Санцаку и Херцеговини учествовало преко 1.250 бораца.

НАРОДНА ВЛАСТ, ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД У ПОЗАДИНИ

ЖАБЉАК ПОСТАЈЕ ЦЕНТАР ПОДРУЧЈА

Главни штаб за Црну Гору и Боку, наредбом од 29. новембра 1941. године, наредио је да се оснује „Дурмиторски народноослободилачки партизански одред са сједиштем у Жабљаку, а његова је надлежност на територији среза шавничког”.⁸⁷ Међутим, при томе није истовремено наименован и штаб одреда, пошто је у вези са формирањем нових одреда и укидањем бригада Главни штаб у једном ранијем писму препоручио да до даљег наређења, у штабовима одреда остану они другови који су раније били у штабовима бригада.⁸⁸ Све се ово одвијало упоредо са припремама за напад на Пљевља и у току саме борбе и послова које је у вези с тим требало обавити.

На Жабљаку у то време почињу да се гомилају послови до те мере да их је, с обзиром на услове и средства, једва било могуће отаљавати. Требало је организовати смештај и лечење рањеника који су стално пристизали (од 30, колико их је стигло на Жабљак већ 3. децембра, за десетак дана нарасло је на 200), обезбедити им исхрану, прихватити борце који су се враћали са Пљеваља и одлазили на краћи одмор кућама, да се не би осетили разбијени и напуштени; организовати политички рад на терену, да би се преодлио тежак утисак неуспеха на Пљевљима и погибија

⁸⁷ Зборник III/1, док. 83.

⁸⁸ Исто, док. 51.

преко 70 бораца и руководиоца из овог краја; извршити припреме за нову мобилизацију бораца и друго.

О темпу рада првих дана децембра и напорима око обављања ових многобројних послова, говори, поред осталог, једно писмо Моше Пијаде, упућено са Жабљака другу Титу 7. децембра 1941. године. Поред осталог, у том, писму стоји и ово:

„Налазим се још на Жабљаку, иако је већ пре неколико дана требало да кренем. Послови су обде из дана и дан расли толико да би захтевали неколико пута више снага, и то способних и енергичних, да би се правилно и на време могли отаљавати. Ово је за сад једини ослобођени срез где функционише партизанска власт, те због тога има нарочити значај. Међутим, с поласком људи у Санџак расположиве снаге су се још више смањиле, док су послови порасли, тако да једва стижемо да свршимо најважније, па макар да не знамо ни за одмор ни за јело... Шаљем ти билтен који издајемо у Жабљаку.”⁸⁹

Жабљак тих дана постаје војничко и политичко средиште шавничког среза. Он и доцније у току народноослободилачког рата остаје познато, борбено, партизанско упориште док је срез као целина скоро стално био слободна територија и прибежиште болница, а више пута и одскочна даска главних снага НОВ.

Непосредно по нападу на Пљевља, Жабљаку су се као средишту, а и целом шавничком срезу, поред многих наметала и три веома тешка проблема: смештај, нега и исхрана великог броја рањеника са Пљеваља; брига о породицама многих палих бораца и чување и одржавање борбеног духа устанка у народу, на који су тешке последице неуспеха на Пљевљима остављале видне трагове. Све се то морало истовремено решавати и савладавати, без обзира на недостатак средстава, људи и искуства.

БОЛНИЦА НА ЖАБЉАКУ

После борбе на Пљевљима велики број рањеника остао је, са веома мало лекова и још мање лекара, под отвореним небом или у трошним и нехигијенским се-

⁸⁹ Зборник III/1, док. 115.

љачким кућама око Пљеваља, на потпуно необезбеђеној и ровитој територији. Због тога је одлучено да се ови рањеници склоне на слободну територију шавничког среза — војнички најсигурнијег подручја. То је одмах и учињено. Но, ни на територији овог среза није било здравствених установа, нарочито болница, па ни одговарајућег простора за смештај рањеника. Истина, уочи напада на Пљевља импровизирана је мала болница у једној вили, са двадесетак постеља, али то није било решење. Са каквим скромним средствима је почело хитно организовање болнице, види се из поменутог писма Моше Пијаде, у коме поред осталог, стоји:

„У Жабљаку смо били уредили једну болницу. Али је последњих три дана навала рањеника тако огромна да смо доведени у страховите тешкоће. Сасвим је неправилно што нам шаљу све рањенике, од којих је добар део могао бити задржан по селима у Санцаку. Жабљак је мало местанце, и срећа што је као туристичко место имало један велики хотел и неколико мањих хотела и вила, те смо могли доћи до приличног броја кревета и постељине. Али све је већ заузето, те морамо по селима узимати ћебад и поњаве. Уз рањенике долази велики број пратилаца, по два па чак и четири на једног рањеника. Све то ствара скоро несавладљиве тешкоће у погледу стана и хране. Дошло је досад поврх тога и око 30 србијанских партизана рањених и болесних.

У оваквој ситуацији, где у један дан отвориш три нове куће и у року од неколико сати створиш по три нове болнице које треба снабдети најнужнијим, а онда ти у поноћ дође нова велика партија рањеника, нисам могао да кренем одавде”.

У свим тим мањим кућама није се могао организовати смештај, нега и правилно лечење за све рањенике, поготову не за вршење хируршких интервенција које су често биле неопходне. Због тога је предузето уређивање и спремање хотела „Дурмитор”, који се налазио мало подаље од Жабљака, према Црном језеру. У хотелу је првих дана децембра смештена и отпочела да ради велика и стална партизанска болница, кроз коју су прошле и лечене стотине партизанских рањеника и болесника у току њеног непрекидног рада све до друге половине маја 1942. године.

Организација и рад болнице на Жабљаку текли су првих дана са великим тешкоћама. Прво, било је нуж-

но да се у ове зимске дане створи болнички кадар од људи који те послове никад нису радили. Друго, није било ни лекара, ни осталог обученог санитетског особља, ни лекова. Једини стални лекар била је тих првих дана др Ирина Кнежевић. Настојало се, истина, да се према тадашњим могућностима и овај недостатак отклони. Тако је, одмах по одласку батаљона за Пљевља, на Жабљаку отворен 28. новембра 1941. један санитетски курс који је похађало 50 омладинки из Жабљака и околине.⁹⁰ Углавном, све ове многобројне и тешке послове радиле су добровољно групе омладине и жена — организације СКОЈ-а, ЦНО и АФЖ. То су биле оне групе које су стваране још у првим данима устанка, па су тих децембарских дана полагале своје праве практичне и тешке испите у многим пословима, па и у раду у болници. Недостатак знања и вештине надокнађивали су ентузијазмом и залагањем. Сем тога, онима који су непосредно радили у болници читав народ околних села несебично је помагао у сваком погледу. Са колико љубави и свести су прихватани, збрињавани и неговани, пише и у трећем децембарском броју „Народне борбе“ (орган Главног штаба за Црну Гору и Боку). Ту, поред осталог, стоји:

„... Послије акције на Пљевља наши рањени партизани пренесени су у срез шавнички. Љубав и оданост народа овог среза према Народноослободилачкој борби дошла је до изражаја не само преко жртава у борби, него и преко љубави и пажње према нашим рањеним храбрим партизанима. Око прве групе рањеника који су стигли у шавнички срез окупиле су се масе становништва са разним понудама и, уколико је долазило више рањеника, утолико је и народна брига за њихово снабдевање расла. Прве указане помоћи састојале су се у разноврсној храни и ноћном вешу, а затим се организовано појачала помоћ у разним другим потребама, и то у толикој мери и са толико искрености да су се рањеници осећали као код својих кућа. Ова помоћ и пажња треба да послужи као пример и другима”.⁹¹

Но, отпуштање већег броја лакших рањеника из болнице и упућивање кућама на опоравак, допринели

⁹⁰ Јован Бојовић: *Партизанска болница у Жабљаку 1941--1942, Историјски записи, бр. 3, Титоград, 1961.*

⁹¹ *Зборник III/1, док. 101.*

су да се преброде прве тешкоће проузроковане наглим доласком великог броја рањеника. Прибављано је нешто и санитетског материјала, премда лекова, сапуна и средстава за дезинфекцију никада није било довољно. Временом се појачавала и екипа лекара. Тако су, почев од децембра 1941. па све до краја маја 1942. поред др Ирине Кнежевић, у болници на Жабљаку радили и др Бура Мештеровић, др Марија Гајић, др Ружа Рип, др Бовани Бавá, др Радош Вилотијевић, др Павле Костин, др Фрида Гутман, др Херберт Краус, др Момир Дамјановић и др Радоје Мијушковић. Стварао се и болничарски кадар, а дошло је и неколико професионалних болничара (Марија Ломпар) и лекарских помоћника. Организована је и хируршка екипа која је према потреби одлазила и у друга места, где су се налазиле мање болнице.

Болница је непрестано била прва брига и народне власти и штаба одреда, а и целог становништва овога краја. Није ништа пропуштено што би ма на који начин убрзало лечење или олакшало живот тешких рањеника, а што је у овим ратним условима било могуће створити и учинити на Жабљаку. Омладина је и овде предњачила. Тако су омладинци и омладинке из Пиве пренели на својим плећима, преко сметовима завејаног Штуоца, 600 кг намирница да би исхрана рањеника била што боља и лечење ефикасније. Омладина са Жабљака организовала је забаве за рањенике, а рањено је и на идеолошко-политичком уздицању рањених бораца. У Билтену бр. 6 штаба Дурмиторског одреда, поред осталог, пише, да су 19. децембра на Жабљаку црногорска народна омладина и болесници и рањеници из болнице одржали заједничку приредбу. „... Приредба је успела... програм је био јединствен, у духу данашњег времена и Народноослободилачке борбе...”, наводећи даље да су за време паузе рањеници послужени храном, као и да су прикупљани добровољни прилози за болницу.⁹²

Нега и помоћ рањеним борцима Народноослободилачке војске, продужени су са истим еланом, љубављу

⁹² Зборник III/1, док. 164.

и самоодрицањем и у току каснијих многих борби и офанзива, које у овом крају готово нису престајале до завршетка рата.

*

После неуспелог напада на Пљевља, већина јединица из јужних крајева Црне Горе поново је прошла преко овог терена, прилично дезорганизовано. Уместо дисциплине и полета са којим се полазило на Пљевља, сада су се шириле вести о тешким утисцима из ове крваве борбе. Вести о губицима који су били стварно тешки, као и увек у сличним случајевима, добијале су још веће размере. Томе је доприносио и недостатак тачних званичних извештаја штаба црногорског одреда који је командовао борбом на Пљевљима. Због тога ни Главни штаб за Црну Гору и Боку ни ма ко други није могао, непосредно после борбе, да одлучно и ауторитативно пружи меродавнија објашњења. Главни штаб је та објашњења дао нешто касније.

Ови први утисци, као и све оно што се касније сазнало (превелик број мртвих и рањених, неуспео покушај да се град ослободи и прошири слободна територија, многобројни рањеници који су, објективно гледајући, постали брига и терет овога краја, повратак оне полетне војске која је пре неколико дана с песмом пролазила на Пљевља а сада се невесела враћа после неуспеха, и још низ других околности) све је то веома неповољно деловало и на људе овог краја. Општа жалост и забринутост биле су прве реакције на те утиске.

Но, оно што је и тада, а и касније, била општа карактеристика овог народа то је чињеница да у многим тешким моментима и искушењима народноослободилачког рата нису клонули духом, нити су се пасивизирали, а још мање сумњали у правилност и потребу борбе. Тако је и овога пута, док се борба још водила у Пљевљима и гласови о многобројним рањеницима допирали на Жабљак — велики број људи из Језера похитао на Бурђевића Тару да прихвати рањенике и да помогне да се пренесу на Жабљак. И борци из других

крајева, који су се с Пљеваља овуда враћали, поново су прихваћени и нахрањени.

Руководство на Жабљаку (Срески комитет КПЈ и штаб одреда) снашло се у тим тешким трснунцима. У овом крају обичај је од давнина да вест о смрти синова или браће породицама саопштавају њихови угледни рођаци, пријатељи и представници села или племена. Пошто је на Пљевљима изгинуо велики број бораца са овог подручја, то би појединачно саопштавање било јако отежано. С друге стране, ни стари начин саопштавања, уз плач и тужаљке, није одговарао том времену, па је одлучено да се организују широки скупови уз учешће представника војних власти и НОО и да се на њима ода пошта погинулим борцима, а породицама изразе саучешћа. Ово се поклапало и са ставом који је о томе заузео ПК КПЈ и Главни штаб за Црну Гору и Боку. Саучешћа је требало изјављивати организовано и јавно и на крају их по општинама завршавати народним зборовима на којима би се објашњавала борба на Пљевљима, и циљеви и потребе НОБ уопште. У окружности од 20. децембра 1941, упућеној свим обласним, окружним и месним комитетима, ПК КПЈ за Црну Гору и Боку, између осталог, пише: „Сигурно да вам је јасно да на поменима мора бити заступљена Комunistичка партија преко свога говорника”.⁹³ Ови помени, или комеморације како су тада називани, одржавани су по селима још од прве половине децембра 1941. а завршени су почетком јануара 1942. године општинским комеморативним зборовима. На њима је говорено, пре свега, о потреби и правилности вођења народноослободилачке борбе, уз истовремено објашњавање неминовних жртава у рату, које треба да послуже као позив за мобилизацију и нова прегнућа, а никако за пасивизирање и колебање. Народ је прихватио овај тешки, али велики, преко крви и жртава упућен позив за настављање борбе и нове напоре. Ове комеморације претварале су се у митинге за нову мобилизацију. Тако је великом комеморативном збору, одржаном 4. јану-

---

⁹³ Архива Историјског института Црне Горе — Титоград (даље: ИИЦГ) док. бр. 46/II, I—7 (41).

ара 1942. на Жабљаку, код хотела на језеру,⁹⁴ присуствовало око 700 људи, збору у Шавнику око 300, а на Боану преко 200 људи. У писму од 15. јануара 1942, Месни комитет КПЈ Шавник обавештава ОК Никшић да је комеморацијама у Шавнику, Жабљаку и Боану присуствовало око 1.200 особа.⁹⁵

Захваљујући оваквом раду, већ крајем децембра и почетком јануара у шавничком срезу су биле превазиђене прве тешкоће проузроковане неуспелим нападом на Пљевља. То је, истовремено, био и почетак новог полета и расположења за борбу, односно период довршавања организације устаничке народне власти у овом крају.

*

Као што је већ речено, организација народне власти отпочела је на овом подручју још у јулском устанку, чим је створена слободна територија.⁹⁶ Краћи застој наступио је продором Италијана на слободну територију у августу. Али, ни тада народ није напуштао своју власт, док је ону коју је окупатор постављао игнорисао и заобилазио. И, већ септембра 1941. године, после партијског саветовања код Суне локве, између других активности, отпочиње и поновно оживљавање и рад НОО.⁹⁷

⁹⁴ По сећању и забелешкама Живка Дедеића који је присуствовао збору.

⁹⁵ ИИЦГ, док. бр. 603/III, 3—6. (42).

⁹⁶ Избори и организација НОО у шавничком срезу вршени су крајем јула и почетком августа 1941. године, на основу директиве Привремене Врховне команде од 22. јула (Зборник III/4, док. 1).

⁹⁷ На жалост о томе нема сачуваних писаних докумената, али је остало у сећањима првих учесника и носилаца те власти. То се, уосталом, може наћи и у понеком писаном сведочанству. Тако и Јакош Јовановић у своме напису „Прва година народне власти у Црној Гори“ (Устанак народа Југославије 1941. године, књ. II, „Војно дело“, 1963, стр. 616), пише: „Највише података има о раду народне власти у шавничком срезу. Крајем септембра 1941. године општински народноослободилачки одбор у Шавнику имао је у пленуму 17 чланова од којих 3 жене. Пленум се састаје обично једанпут петнаестодневно, а извршни део, који

У току октобра и у првој половини новембра настављен је рад на даљој организацији народне власти. У том периоду углавном су обновљени они НОО који су били изабрани у јулском устанку. У појединим одборима вршене су извесне замене или попуне, али су већином остали они који су први пут изабрани. Поред тога, изабран је и срески НОО који није биран у данима јулског устанка. Сви ови НОО, чији је делокруг рада био прилично широк, одмах су почели да делују. Они су, поред осталог, распоређивали војне јединице на коначишта и исхрану, разрезивали по домаћинствима одређене количине хране, одеће, обуће и др. за потребе војске и слично. То још увек није била реквизиција, али ни добровољни прилози за које су били задужени одбори НОФ. Ово разрезивање — „расијек” — вршено је на заједничким конференцијама, где је после дискусија и договора: ко, колико и чега има да преда, то постајало обавеза коју је захтевала нова власт. Одбори су водили бригу о смештају и исхрани избеглица, о реду по селима — спречавању самовлашћа, личној заштити и заштити имовине. Под њиховом надлежношћу налазиле су се и сеоске страже. Тако је поступно повећаван и прошириван делокруг рада НОО, који је добијао све пунији садржај.

Рад НОО био је нарочито жив у периоду припрема за напад на Пљевља и непосредно после тога. Требало је прихватити, сместити и исхранити батаљоне Црногорског одреда, који су се на преласку за Санџак задржали пет дана на овом терену. Срески НОО располагао је свим постојећим материјалним средствима НОФ-а и резервама хране, прибављене прилозима или куповином и додељивао јединицама према потреби. Тако у „Билтену” штаба Дурмиторског НОП одреда

има пет чланова, сваке недеље. Обично се дискутује о скупљању намирница за борце, о исхрани сиротиње, о мобилизацији бораца и уопште о свему што нам налажу свакодневни догађаји. Али ми немамо услова да развијамо активност и у другом смислу (судска власт итд.)”. Цитат који наводи Јовановић је директни извод из извештаја Општинског НОО — Шавник, који говори о садржају и начину рада овога Одбора крајем септембра 1941. године.

бр. 4 од 6. децембра, где се говори о храни тада утрошеној по наређењу Среског НОО, стоји:

„Приликом проласка војске кроз Жабљак за Санцак, Срески народни одбор, који се бринуо о њиховој исхрани и смештају, утрошио је у Жабљаку за два дана за 1.783 војника: 783 кг брашна јечмена и 1.250 кг. хлеба. који је народ приложио; 159 комада шиљези, око 1.883 кг меса. Од тога броја је 45 шиљези из Пивског фонда (НОФ-а). Остало је купљено од сељака у Жабљаку. Поред тога утрошено је 80 кгр макарона од којих 60 кгр од летошњег плена од окупатора, а 20 кгр од хране конфисковане од народних непријатеља, као и 380 кгр кромпира. На дан 1. децембра било је у магазину у Жабљаку 1.555 кг усољеног меса од 93 комада шиљези која су заплена, а остатак је купљен од сељака на пазару.”⁹⁸

Отуда народна власт на овом подручју све више проширује свој рад, решавајући многобројне проблеме са којима се сучавала. Шта је све обухватала и каква јој је начин рада био, донекле илуструју и одлуке пленарне седнице Среског НОО одржане почетком децембра, о којима у „Билтену” штаба Дурмиторског НОП одреда од 11. децембра 1941. стоји:

„Са пленарне сједнице Среског народноослободилачког одбора која је одржана у Шавнику 2. XII о. г.

Ријешено је да се нормализују цијене месо у висини 25—30 динара по килограму.

Да се упозоре трговци на умјерене цијене, у противном ће бити кажњени новчано, којом приликом ће се узети у обзир поред висине цијене и имовино стање дотичног трговца.

Да се из свих општина, изузев Дробњачке, преда 50% новца из народноослободилачког фонда Среском народноослободилачком одбору.

Да се заплијењени гас подијели по свим општинама равномерно (ово је додијељивање моментано престало услед велике потребе за болнице). *чаша млину*

Да млинари не плаћају ујам 5%, већ 3%, тј. од сто килограма 3 килограма као и за ваљање сукна од метра 2 динара.

Делегат Планино-пивске општине тражио је да Штаб Дурмиторског одреда додијели једну суму новца за куповину стоке у њиховој општини, тј. да се тим омогући продаја стоке становницима наведене општине.

Делегат Жупо-пивске општине тражи одобрење од Штаба да им дозволи размјену кожа за со у Гацку. Размјена би се имала вршити за најнужнију и минималну количину соли, за

⁹⁸ Зборник III/1, док. 112.

коју би се сврху могао одредити један или два човека да изврше поменуто размјену.

Делегати Општине дробњачке изјавили су да се Милун Параушић из села Пошћења ставио на расположење да поправља оружје свим партизанима без икакве накнаде.

Делегати Општине дробњачке тражили су одобрење од Штаба дурмиторског одреда да се из Ускочке општине пренесе 50% (50 од сто) од свих намирница НОФ-а и преда Команди мјеста у Шавнику ради тамошњих већих потреба за војне сврхе.

Делегати Планино-пивске општине изјавили су да су раније обавестили преко друга Војина Ђерковића да ће општински и срески одборници из њихове средине изаћи у сусрет попаљеним сељацима села Граца у томе што ће им омогућити предају извјесног броја стоке на храну у њиховој општини⁹⁹.

Народноослободилачки одбори у срезу шавничком су, како се види и из ових закључака са пленарне седнице среског НОО, захватили низ свакодневних питања из живота народа овога краја и проблема око успешног вођења народноослободилачке борбе и решавали их како је тада било могуће.

Упоредо са интензивним радом, народна власт се стално дограђивала. Тако су у току два-три месеца после борбе на Пљевљима, народноослободилачки одбори — почев од сеоских па до среског — попуњавани, проширивани и неки поново бирани. Настојало се, нарочито после Острошке скупштине од 8. фебруара 1942. године, да се створи потпуна мрежа НОО у целој Црној Гори и Боки, да се утврди и уједначи њихова организациона структура и побољшавају методи рада. А формирањем Покрајинског НОО за Црну Гору и Боку био је створен тада већ неопходни земаљски форум за помоћ и координацију рада свих НОО у земљи.

Организација народноослободилачке власти, која је у овом крају и пре тога постојала и радила већ неколико месеци, последњим изборима и попунама је завршена у целини. Њена мрежа обухватала је свако насеље у срезу. У то време на овом подручју постоји и ради Срески народноослободилачки одбор са председником Јаковом Остојићем Маргићем и секретаром Богданом Котлицом, и шест општинских народноослободилачких одбора на територијама ранијих општина:

---

⁹⁹ Зборник III/1, док. 130

дурмиторској (Жабљак) са председником Милованом Лаушевићем и секретаром Миливојем Дурковићем, шаранској (Његобућа — Крш) са председником Вељком Кнежевићем и секретаром Павлом Поповићем, ускочкој (Боан) са председником Радосавом Церовићем и секретаром другарицом Милојком Томић, дробњачкој (Шавник) са председником Костом Бурђићем и секретаром Миливојем Дринчићем, жупо-пивској (Пивски Манастир) са председником Бећком Јововићем и секретаром Гојком Дурутовићем и планино-пивској (Пишче) са председником Максимом Војводићем и секретаром Пером Жарковићем. Сеоски одбори, којих је у то време било око 100, бирани су у сваком селу, док су засеоци и мала насеља имали по једног одборника у најближем сеоском одбору. У том случају заселак је с дотичним селом чинио једну целину. Број одборника у овим сеоским одборима кретао се од 3—5, што је зависило од величине насеља и од просторне развучености. Приликом одређивања броја и избора одборника, водило се рачуна о могућности ефикасног рада одбора и потреби да одборници добро познају прилике и проблеме свог села, па и сваког појединог домаћинства. На пленуме општинског НОО, који су имали сталног председника, секретара и економа, сваки сеоски одбор је слао по једног представника. На тај начин се на овим пленумима окупљало око 30—40 одборника, ради решавања важних проблема целе општине. Исто тако на пленум среског НОО сваки општински одбор слао је по три своја члана. Мада, на жалост, писмени подаци из тог времена нису сачувани, може се рећи да је у народној власти на дурмиторском подручју првих месеци 1942. године било ангажовано преко 400 одборника.

Делатност ових НОО, који су се све више афирмисали као народна власт, стално се проширивала. Поред основног задатка — исхране, снабдевања и смештаја јединица, болница и избеглица — одбори су одређивали цене извесним производима, одређивали по домаћинствима разрез намирница за разне потребе, одређивали ујам, ваљарину, регулисали имовинске и друге

односе између људи, водили рачуна о заштити незбринутих и економски слабих, руководили сеоским стражама итд. Треба имати у виду да је у тешким ратним данима ослобођена територија привукла многе људе који су живели и радили у другим местима и остали без икаквих средстава за живот или су побегли од усташко-четничког и окупаторског терора. Требало их је прихватити, сместити и хранити у тешким условима оскудице целог овог краја, чија се економска ситуација из дана у дан погоршавала. А принцип је био да све док на терену постоји ма каквих средстава за живот, нико не сме умрети од глади, па ни гладовати. Једном речју, нова народна власт није могла а ни смела дозволити да се понови 1917. година, када је у том крају за време аустро-угарске окупације било сиротиње која је и умирала од глади, док је у многих сељака било још прилично хране и стоке. Исто тако, народна власт није дозвољавала да они који имају хране и стоке искоришћавају сиромашније и у бесцење купују њихову земљу, као што се дешавало за време првог светског рата. Народни одбори су не само спречавали и онемогућавали овакве појаве директном интервенцијом и тренутним указивањем помоћи, него су плански (одузимањем вишкова, рационисањем и штедњом, прибављањем семена, помоћи у сетви и обради земље итд.) за дуже рокове организовали исхрану сиромашнијих сељака. Прво су обрађивана имања инокосних бораца који су се налазили у јединицама. Није се дозвољавало да остане непоораних и незасејаних њива.

ВОЈНОПОЗАДИНСКЕ ВЛАСТИ

Упоредо са народноослободилачким одборима стваране су на ослобођеној територији шавничког среза и војнопозадинске власти. Сву војну власт, непосредно после јулског устанка и стварања територијалних јединица, вршили су штабови батаљона. Они су спроводили мобилизацију, организовали акције, командовали у борби, обезбеђивали унутрашњи ред и томе слично. Једина команда места, која је успостављена

тих дана била је у Шавнику. Овакво стање остало је све до поновног продора Италијана у овај срез у августу месецу, а једно кратко време и после њиховог повлачења у октобру 1941. године.

Када се почело са припремама за напад на Пљевља успостављена је команда места на Жабљаку, а у Шавнику је обновљена. Жабљак је сада постао центар дурмиторског краја у коме се организовала болница и где се сместио штаб одреда. Он је био седиште Среског комитета Партије, раскрсница курирских веза, телефонских линија и др., због чега се наметала неодложна потреба за организовање команде места. Она је за спровођење наређења и одлука и вршење свакодневних послова морала имати своје органе. А пошто то нису могле бити ни сеоске страже ни делови војних јединица, то су у ову сврху организоване партизанске страже.

Стварањем мреже војнопозадинских власти, која је до марта 1942. потпуно покрила подручје среза, штабови територијалних батаљона поступно престају да обављају послове који су спадали у надлежност ових позадинских власти. Тако су у другој половини марта 1942. године редовно функционисале команде места на Жабљаку, у Шавнику, на Крсцу и на Боану. У то време команданти места били су — на Жабљаку Војин К. Јауковић, на Боану Милан Требјешанин, у Шавнику Павле Пекић и на Крсцу Обрен Благојевић. На подручјима команди било је организовано по неколико партизанских стража, које су постављане на важним раскрсницама и граничним прелазима среза, подаље од седишта команди места. Тако је цео терен био добро контролисан и чуван. Крајем марта у Пиви је било 10 партизанских стража (код Пивског манастира, у Брезнима, у Стабнима, на Равном, у Мратињу, на Безују, на Пишчу, на Црној Гори, у Никовићима и на Шћепан Пољу); у Језерима и Шаранцима седам (на Жабљаку, у Буковици, у Тепцима, на Левер Тари, на Будаचेвици, у Кршу и у Конатама); у Ускоцима две (на Боану и на Барама) и у Дробњаку пет (у Шавнику, на Дубровску, у Комарници, на Мокром и у Бијелој).

Команде места вршиле су: мобилизацију бораца за попуњу оперативних јединица, смештај и исхрану јединица и болница у сарадњи са народним одборницима, пренос рањеника, транспорт болница и материјала, затим курирску службу, одржавање телефонских веза, обезбеђење и унутрашњу контролу терена, бориле су се против „пете колоне” и непријатељске пропаганде и друго. Због тога им је указивана велика пажња да би што боље обављале свакодневне, често веома компликоване послове, поготово што су стицана прва искуства у раду војнопозадинских власти.

Посебну бригу о унапређењу служби команди места, њиховој даљој изградњи и раду посвећивао је Моша Пијаде. Поред многих других послова, он је тих дана на Жабљаку веома интензивно радио на пројектима правила и прописа о устројству и организацији служби команди места и партизанских стража. Направио је, поред осталог, и нацрте за старешинске ознаке — за командире и команданте војнопозадинских власти, које су одмах почеле да се носе, предлажући истовремено Врховном штабу да се оне уведу на свим ослобођеним територијама.¹⁰⁰

У априлу 1942. године Врховни штаб је донео одлуку о успостављању команди подручја, које би преузеле све послове на терену које су дотле обављали штабови одреда. Штабови одреда задржали би само командовање својим оперативним јединицама. У писму Врховног штаба од 21. априла 1942, упућеном Главном штабу за Црну Гору и Боку, поред осталог, каже се: „За сад у Црној Гори нећемо оснивати пролетерске ударне бригаде. Задржаћемо се на одредима, с тим

¹⁰⁰ За ове ознаке, које су се носиле на десном рукаву, односно мишици, узете су траке од зелене чоје са црвеном петокраком звездом изнад. Тако је за командира партизанске страже узета једна вертикална зелена трака (1 X 5 см) и црвена петокрака изнад; за команданта места две зелене траке и петокрака, док су политички комесари имали исте ознаке, само што је унутар црвене петокраке звезде златним концем извезен срп и чекић. Кад је касније успостављена команда подручја, њен командант и комесар су имали исте знаке, само са по три зелене вертикалне траке.

што ће ти одреди бити мобилни, ударни, а не везани за територију као до сада”.¹⁰¹

Врховни штаб је истовремено одредио конкретније задатке команди подручја, који су се највећим делом поклапали са већ устаљеном праксом и дотадашњим радом команди места и партизанских стража на подручју Дурмиторског одреда. Тако у поменутом акту Врховног штаба стоји:

„Задатак је команди подручја: мобилизација људства, старање о исхрани, снабдевању и смештају оперишућих трупа, прибирање хране у магацине, санитарска служба у позадини, образовање санитарских установа, успостављање свих врста саобраћаја и старање о транспорту трупа и материјала, старање о реду и поретку на своме подручју, развијање обавештајне службе, одржавање тијесног контакта са НОС и сарадње о привођењу у дјело одлука ових одбора, образовање војних радионица, слагалишта, старање о транспортним колонама; поставља и контролише команде места и партизанске страже. . . Као извршне органе команда подручја има команде места и партизанске страже. . . Задаци су команде места слични као и код команде подручја.”¹⁰²

У писму штабу дурмиторског одреда од 29. априла 1942, Врховни штаб је наредио да се одмах организује команда подручја Дурмиторског одреда са седиштем на Жабљаку, с тим да команданта подручја одреди Главни штаб.¹⁰³ Већ првих дана маја команда је почела са радом, а за њеног првог команданта одређен је Павле Пекић.

Тако је крајем априла и почетком маја 1942. године на дурмиторском подручју потпуно завршено организовање народне власти која је поникла из народноослободилачког покрета и револуције. Преостајало је њено даље усавршавање и побољшање квалитета рада. Упоредо с тим размишљало се о још ширем ангажовању маса у управљању општим пословима, а постојала је и идеја о стварању средње скупштине састављене од делегата које би непосредно бирао народ. О

---

¹⁰¹ Зборник III/3, док. 36.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ Исто, док. 51.

свему томе даје јасну слику писмо Моше Пијаде, упућено другу Титу са Жабљака, 25. маја.

„У питању организације власти, осим нашег среза, било је у другим срезовима страшно мало урађено, боље рећи ништа. Тек је пре петнаестак дана настала прва команда места изван нашег среза... Кад ових дана израдим детаљне инструкције за партизанске страже (постаје) и уредим их коначно као постаје, у чему ће несумњиво и брзо и добро успети, онда ће та организација лако и у осталим срезовима послужити као модел. И поред слабости, пропуста, неумења и грешака, овде се ипак за седам месеци слободног среза изградила власт, а кроз кратко време могла би бити одлично организована... То ће чак омогућити и поправљање цивилне власти, одбора — и можда нове мере у развијању њиховом и развијању ширег учешћа народних маса у управљању јавним пословима. Имам на пример идеју једне среске скупштине, не од делегата одбора, него од народа бираних делегата”.¹⁰⁴

Међутим, ову доградњу организације народне власти и даље развијање њених облика, ускоро је пресекла нова непријатељска офанзива.

---

¹⁰⁴ Зборник II/3, док. 170.

БОРБА ЗА ОДБРАНУ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

УЛОГА ОВОГА КРАЈА

Од јулског устанка 1941. године Италијани су стално прикупљали и организовали своје сараднике, непријатеље НОБ у Црној Гори. Ови квислинзи су се на разне начине повезивали и са покретом Драже Михаиловића, шаљући ради тога у Србију и неке офицере бивше југословенске војске. Интензивно окупљање ових непријатеља НОБ почело се нарочито испољавати од децембра 1941. и у јануару 1942. године, а прве отворене манифестације њихове издаје били су четнички препади код Матешева и Лубница. Оне су значиле и почетак међусобних борби у Црној Гори.

Крајем децембра 1941. и током јануара и фебруара 1942. цео дурмиторски крај добио је изглед стабилизације слободне територије — у којој је народна власт била организована и нормално функционисала. Тада су углавном превазиђене штетне последице тешких жртава и неуспеха на Пљевљима. Терен су чврсто контролисале позадинске војне власти, а мобилизација је готово у потпуности била извршена. Тако у извештају штаба Дурмиторског одреда Врховном штабу од 5. фебруара 1942. поред осталог, стоји: „На нашој територији нема нарочитих догађаја. Ситуација је врло добра, скоро је све ушло у партизане”.¹⁰⁵

Иако је дурмиторски крај био чврста партизанска територија, на којој непријатељска политика и про-

¹⁰⁵ Зборник III/4, док. 34.

паганда нису могле да имају некога утицаја, ипак је било и издајника. Један од таквих био је и Периша Џаковић са малом групом својих сарадника, али су брзо ликвидирани. О томе се говори и у наведеном писму Дурмиторског одреда Врховном штабу: „Ликвидиран је Периша Џаковић и његова банда, као и још неколико разбојника, свега њих 14”.¹⁰⁶ Слично је покушао и Спасоје Тадић у Пиви, али он није успео ни да створи своју групу. Остао је потпуно сам, све док није ликвидирао при покушају бекства у Никшић. Тиме су у самом почетку на подручју Дурмиторског одреда онемогућени први покушаји четника да створе своју организацију.

Међутим, стање у неким другим крајевима Црне Горе, нарочито у беранском и андријевичком срезу, све се више погоршавало. Када су крајем фебруара 1942. четници заузели Колашин, њихова издајничка активност почела је да прети слободној територији шавничког среза. Они су већ тада испољавали тежњу да се, преко села Липова и Вратла, на њу пробију. С обзиром на такву ситуацију, штаб дурмиторског одреда наређује 25. фебруара хитну мобилизацију „свих партизана Дробњачког, Ускочког и Језеро-шаранског батаљона”, са намером да по сваку цену спречи продор четника на слободну територију.

Тих дана подручје Дурмиторског одреда имало је посебан значај, чак и са општег, ширег, аспекта НОБ у Југославији. Пре свега, то је била компактна и доста пространа слободна територија, на коју су се ослањали многи ослобођени делови других срезова Црне Горе, Санцака и Херцеговине. Даље, читав овај крај је, с обзиром на конфигурацију терена и слабе саобраћај-

¹⁰⁶ Периша Џаковић, правник, пре рата је припадао Љотићевом покрету и још у данима устанка држао се пасивно, мада је потајно саботирао. Чим су почеле четничке припреме за напад на партизана, он се нашао међу помагачима ове акције. Он се преко Пљеваља, после напада на ово место, повезао са онима који су уз помоћ Италијана припремали акцију против партизана (са Војом Недићем) и пошто је примио одговарајуће инструкције, поново је дошао у шавнички срез и отпочео рад око стварања четничке организације. На томе послу ухваћен је од народних власти и ликвидирао.

не везе, био веома подесан за одбрану. Налазећи се на тремећи, ово подручје је било најподеснија одскачна даска и веза између Црне Горе, Босне, Херцеговине и Санцака, управо оних области у којима су се тада водиле интензивне борбе. Исто тако, оно је са добро организованом народном влашћу представљало резервоар за мобилизацију људства које је, према наређењу Врховног штаба и Главног штаба за Црну Гору и Боку, упућивано у акције у источну Босну, Санцак и Херцеговину. И, најзад, на овом подручју налазио се велики број рањеника у партизанским болницама и прихваталиштима.

Свему томе треба додати посебну околност да је Фоча, која се ослањала на ово подручје, од почетка 1942. год. била центар из кога је Врховни штаб руководио НОБ. Због тога се на читавој слободној територији — знатно широј од дурмиторског подручја — налазио и велики број јединица НОП и добровољачке војске. Све ове снаге веома су оскудевале у готово свим војним потребама, а нарочито у муницији и лековима, јер су се оскудне резерве брзо трошиле због сталних борби и нагомилавања рањеника. Приближавањем пролећа и четници, које су Италијани обилато наоружали и снабдели, постајали су све агресивнији. То је наговештавало да ће чим снег окопни и непријатељ покренути своје јаче снаге, односно, доћи ће до тежих и дуготрајнијих борби.

Тих дана Врховни штаб је преко радиостанице у Горажду успоставио директну везу са Совјетским Савезом, тражећи хитну помоћ у лековима, муницији и лаком наоружању. Утврђени су и детаљи око њеног слања и пријема. Договорено је да се лекови и оружје пренесу совјетским авионима и спусте падобранима на подручје Жабљака. Касније је требало да се на овом терену обезбеди и привремени аеродром за спуштање ових авиона. Придајући нарочити значај овој првој непосредној вези са СССР у току рата, Врховни штаб је одлучио да организацију овога посла и прихватање совјетске помоћи повери специјалном делегату. Ради тога је на Жабљак дошао Моша Пијаде — овде већ од

раније познати Чича Јанко. Он је био задужен да непосредно руководи овим послом, а штаб дурмиторског одреда требало је да му стави на располагање обезбеђење, радну снагу, потребни материјал и да у свему с њим сарађује приликом извршавања овог задатка. У најкраћем року, према концизним инструкцијама Врховног штаба, било је све спремљено за прихватање совјетске помоћи. Као дан доласка прве совјетске пошиљке заказан је 23. фебруар 1942. године.

Све ове чињенице налагале су упорну одбрану слободног подручја Дурмиторског одреда. То је био задатак од општег интереса за НОБ и њему убудуће и Врховни штаб и Главни штаб за Црну Гору поклањају посебну пажњу.

СИЊАЈЕВИНА

Одбијањем сарадње с НОП и првим нападима на партизане у Србији, четнички покрет се потпуно ставио у службу окупатора и постао његов инструменат за гушење народноослободилачког покрета у Југославији. Линија четничког покрета у борби против НОП била је у ствари линија политике избегличке југословенске владе у Лондону, чији се члан Дража Михаиловић налазио на челу овог покрета у Југославији.

Замах и почетни успеси тринаестојулског устанка у Црној Гори, као и каснија сређивања после прве италијанске офанзиве, онемогућили су у почетку квислинзима у Црној Гори да се повежу с народним масама и међу њима створе упориште за своју сарадњу са окупаторима. Но, даљим настојањима и мерама окупатора да угуши НОП, расте и активност четника, почев од Драже Михаиловића па све до последњег присталице тога покрета. Неки официри бивше југословенске војске и функционери бившег режима постају и у Црној Гори све активнији у борби против НОП. Они су већ успоставили везе са четничким покретом у Србији и са Дражом Михаиловићем лично и отуда добијали задатке и инструкције за организовање овог покрета у Црној Гори. У исто време и друга група сарадника

окупатора и непријатеља НОБ у Црној Гори стварала је и утврђивала конкретне аранжмане за сарадњу са Италијанима у борби против НОП.

Овај четнички рад испољио се и у периоду припрема за напад на Пљевља, али је нарочито дошао до изражаја после неуспелог напада на овај италијански гарнизон. И док су у неким деловима Црне Горе убрзо преовладане тешкоће настале због неуспеха и губитака на Пљевљима, у другим је почела да јача четничка организација, што доводи до извесног осипања неких партизанских јединица. У то време нагло се погоршавала ситуација и на подручју Комског одреда, и то у толикој мери да овај одред није могао да прикупи довољно снаге и стави их на располагање Црногорско-санџачком одреду, како је било предвиђено наређењем Врховног штаба.¹⁰⁷ А баш ове снаге су имале задатак: да чисте четнике, онемогућавају њихово организовање у Санџаку као и да сузбијају покушаје четничког покрета из Србије, да преко ове територије врше утицај на Црну Гору.

Но, и поред сузбијања четничког покрета (онемогућавања ширења њихове организације и стварање војних јединица) он се, под заштитом и уз обилату помоћ окупатора, ипак организовао и стварао. Тако су на подручју Комског одреда створене прве четничке војне јединице под командом неких официра бивше југословенске војске. Наоружаване, храњене и усмераване од окупатора, ове јединице су убрзо прешле у акције, а затим попут издајничких четничких одреда Драже Михаиловића у Србији, од разбијачких акција и у отворену борбу против партизана.

Први извештај о крвавом кораку ових издајника обављен је у „Саопштењу” Дурмиторског НОП одреда од 28. јануара 1942. године где, поред осталог, стоји: „Главна разбојничка група из срезова Колашинског, Беранског и Андријевачког на челу са Лашићем извршила је још један злочин. Напала је на Барама, недалеко од Матешева, једну нашу партизанску чету... том приликом имали смо тешке жртве: 29 мртвих и

¹⁰⁷ Зборник III/1, док. 159 и 160.

30 рањених".¹⁰⁸ У ствари, овај злочин био је још крвавији. Поред погинулих и рањених, нападачи су заробили 80 партизана и већину стрељали. Напад је извршен изненада, мучки и тиме је отпочео сукоб између народа који се борио за слободу и издајника — слугу окупатора. То је био почетак међусобних оружаних сукоба, које је НОП свим средствима покушавао да избегне, то је била „највећа победа коју је окупатор извојевао над црногорским народом”, како је то окарактерисао друг Тито у једној оцени о стању у Црној Гори. Какви су злочинци били ови издајници говори стрељање свих рањеника и већине заробљених партизана приликом наведеног препада. Поред осталог, у поменутом саопштењу Дурмиторског НОП одреда стоји и ово: „Усправили су мртвог Вукмана Крушчића и поново га стрељали говорећи: „Сад веруј да Хитлер није пао””.

Кад су 23. фебруара 1942. заузели Колашин, четници су настојали да очисте од партизана цео срез колашински. Опасност је запретила и шавничком срезу. У првом извештају који је поводом тих четничких покрета упућен 25. фебруара 1942. Врховном штабу, штаб Дурмиторског одреда пише: „Данас смо обавијештени телефоном од нашег Ускочког батаљона из Бона да је исти добио извештај од једне партизанске чете из Крње Јеле са територије Комског одреда да су четници навалили већим снагама од Колашина — Липова за Вратло... Наредили смо данас мобилизацију свих партизана Дробњачког, Ускочког и Језеро-шаранског батаљона, те да с тим људством спријечимо евентуално надирање четника на територију нашега среза...”.¹⁰⁹ Истовремено са предузимањем мера за мобилизацију и одбрану терена, штаб Дурмиторског од-

¹⁰⁸ Зборник III/2, док. 46.

¹⁰⁹ Исто, док. 95. — Шта је тих дана овде значило израз „свих партизана” постаје јасно када се има у виду писмо Дурмиторског одреда од 4. фебруара 1942. године, упућено Главном штабу за Црну Гору и Боку, у коме се, поред осталог, каже: „Код нас је уписано у партизане 100% способних. Али велики дио нема оружја. Било је речено да су партизани без оружја резервни партизани.”

реда ствара посебни сектор одбране на правцу четничког надирања на подручју планине Сињајевине, са посебним штабом тог сектора. Тако, 25. фебруара 1942. штаб одреда наређује: „Према указаној потреби формира се Источни сектор сињајевински при штабу Дурмиторског народноослободилачког одреда за операције на источној и сјевероисточној граници територије штаба овога Одреда, а то је: Ускоци — Сињајевина — ријека Тара. За команданта сектора одређује се друг Бранко Перовић, за његовог замјеника друг Батрић Жугић”.¹¹⁰

Овако брзо предузимање мера за одбрану од евентуалног продора четника у шавнички срез, што су они могли и остварити да су се докопали положаја на Вратлу, учињено је и због посебног значаја дурмиторског подручја који му је тих дана придавао Врховни штаб. Као што је већ речено, на Жабљаку је било организовано прихватање руске помоћи (у лековима, муницији и лакоом аутоматском наоружању) која се као неопходна очекивала већ од 23. фебруара 1942. А ово успостављање везе са СССР и примање макар и симболичне помоћи било би за НОП од изванредног моралног и политичког значаја, што би се веома позитивно одразило на партизанске снаге и становништво слободне територије. С друге стране, то би негативно деловало на четнике и несумњиво поколебало њихов иначе слаб морал, односно осујетило даље прикупљање у квислиншке јединице.

Дурмиторски одред је мобилисао и упутио следеће снаге под команду новоформираног сињајевинског сектора: две чете Језеро-шаранског батаљона јачине око 250 бораца, које су, 26. фебруара, како се која прикупила хитно кренуле правцем: Крш — Студенца — Гомиле — Црвено Ждријело — Отмичевац и даље према Вратлу; затим, једну чету (92 борца) из Ускочког батаљона, са којом је пошла и једна чета од 40 бораца из Никшићког одреда, која се затекла на Бану; и, најзад, две чете из Дробњачког батаљона јачине око 130 бораца. Тако су из Дурмиторског одреда

¹¹⁰ Зборник III/2, док. 96.

за први моменат, на Сињајевину упућена 472 борца. Сем тога, једна чета од 100 бораца из Језеро-шаранског батаљона упућена је на Тару да обезбеђује прелазе на Тепцима, Левер-Тари и Бурђевића-Тари. И Пивска чета (око 100 бораца), намењена за комбиновани батаљон за Босну, кад је 23. фебруара стигла на Жабљак, прво је упућена у Тепца ради обезбеђења прелаза на Тари, а касније је такође послата на Сињајевину. Према томе, све снаге које је Дурмиторски одред у први мах ангажовао за непосредну одбрану слободне територије свог подручја, од евентуалних четничких или италијанских напада, износила су око 670 бораца.¹¹¹

Оне чете које су се раније затекле у Санцаку, у рејону Мојковца и Бијелог Поља, нису овог пута долазиле у срез Шавнички, него тек у другој половини марта. Само је једна од њих, од 75 бораца, из рејона Мељака дошла на Жабљак 1. марта 1942. године.

Пошто су хитно биле упућене на Сињајевину, штаб сектора требало је да оформи јединице и одреди командни састав чета и батаљона на самом положају, у споразуму са привременим штабовима тих батаљона.

Нешто пре овога, Врховни штаб је наредио Дурмиторском одреду да у Босну упути још један батаљон, за посаду у Фочи, Челебићима и у неким другим местима, да се за те позадинске службе не би ангажовали батаљони пролетерских бригада и других оперативних јединица. Због тога што су овај батаљон Дурмиторског одреда који је намењен за Босну, а чије је људство могло бити и старијих годишта, сачињавали једна чета из Пиве, друга из Дробњака и Ускока и трећа из Језера и Шаранаца, назван је комбиновани. Требало је 23. фебруара да дође за Фочу преко Жабљака, Тепца и Челебића, али због измењене ситуације штаб одреда је, у споразуму са Мошом Пијаде, одлучио да га задржи и употреби сходно новонасталој ситуацији.

---

¹¹¹ Подаци о бројном стању снага које су тада упућене на Сињајевину и Тару узети су према извештајима штаба Дурмиторског одреда, који се на то односе (Зборник III/2, док. 96, 106 и 115).

Због тежње четника да после заузимања Колашина запоседну остале делове колашинског среза и продру у шавнички срез, Дурмиторски одред је био присиљен да заштити своју слободну територију на једном веома широком простору, од реке Таре па све до планине Јаворја. Тиме се за одред стварао нови фронт, а упоредо се низао и читав сплет збивања и тешкоћа, познатих у том крају под заједничким појмом: „Сињајевина”. Овај период од 25. фебруара до 22. маја 1942, спада несумњиво међу најтеже раздобље борби и напора овога краја током народноослободилачког рата.

О свим мерама које су предузимане ради одбране среза, штаб Дурмиторског одреда редовно је обавештавао Врховни штаб, чија се заинтересованост за одбрану овога краја види и из писма од 28. фебруара 1942. године, које је упутио штабу одреда: „Жабљак морамо бранити по сваку цијену. Упутили смо данас с Челебића вашу комбиновану чету од 75 партизана. Добро сте урадили што сте задржали комбиновани батаљон, као и што сте позвали ону чету од 120 партизана из Санцака”.¹¹² Даље у писму Врховни штаб препоручује да се обрати пажња на заштиту среза уопште, а не само од правца Сињајевине, да се одржавају везе са Санцаком, чува мост на Бурђевића-Тари и др.

У писму које је упућено делегату Главног штаба за Црну Гору и Боку Бају Секулићу 28. фебруара 1942. године,¹¹³ штаб Дурмиторског одреда јавља детаљно о покретима својих снага према новим положајима на Сињајевини као и о обезбеђењу прелаза на Тари (Тепца, Левер-Тара, Бурђевића-Тара). А у писму упућеном 1. марта 1942. штабу сектора на Сињајевини, штаб одреда скреће пажњу да се обезбеди исхрана, побољша смештај и предузме немилосрдна борба против пете колоне. „Ви сте једина снага одбране територије Одред са тога правца” — подвлачи се у томе писму. У исто време штаб сектора је обавештен да се јединица из Санцака о којој је раније било речи, неће враћати,

¹¹² Зборник III/2, док. 104.

¹¹³ Исто, док. 106.

него ће дејствовати у правцу Мојковца са санџачким снагама.¹¹⁴

И Врховни штаб је тих дана упозоравао штаб одреда на будност и мере на сињајевском фронту. Тако у једном писму од 3. марта 1942. године, поред осталог, пише: „Ми се плашимо да борбеност ваших бораца не отупи због стајања на катуну Вратло, где су услови врло неповољни. Ако се не мисли предузимати офанзива у краћем року, онда ваше главне снаге могле би се смјестити у Крњој Јели, док би ваше патроле ишле ка Горњем Липову и Горњој Штитарици”.¹¹⁵

Међутим, за све време постојања фронта на Сињајевини, није се могао потпуно решити проблем смештаја и исхране људства као и напуштања става о одржању фронта на планини. Наиме, није се могло спровести еластично маневрисање и чување главних снага у сталним насељима, даље од пусте, беспутне и снегом завејане планине. Разлога за ово било је више. Постојала је одлучна намера, нарочито првих дана, да се четници истерају из Колашина и да се и овај срез ослободи. У ствари, у почетку се није ни помишљало на ма какво стварање фронта на Сињајевини. Но, кад протеривање четника није остварено, онда су се јединице одреда задржале на граници среза, и то на положајима врло погодним за одбрану. Јер, уколико би се повукле ка Крњој Јели и Боану, четницима би била остављена врло широка просторија за маневрисање и могућност продора у шавнички срез из више праваца, које Дурмиторски одред није могао бранити са расположивим снагама. Овде треба нагласити и то да ове јединице, састављене од сељака мобилисаних на брзину, нису биле толико покретљиве, компактне и прекаљене у борбама да би биле способне да брзо маневрују и одбаце непријатеља у случају продора на подручје среза. Начин борбе и одржање положаја како је сугерирао Врховни штаб захтевали су, у најмању руку, јединице квалитета батаљона пролетерских бригада, или касније ударних батаљона одреда, а уз то и знатно

¹¹⁴ Исто, док. 110.

¹¹⁵ Исто, док. 117.

бољи систем веза и обавештавања, много више муниције и слично. Због тога је питање тактике борби и локације јединица на Сињајевини остало у пракси нерешено и неусклађено са директивом и сугестијама Врховног штаба, прво од стране штаба дурмиторског одреда, а касније и од стране Главног штаба за Црну Гору и његових делегата који су обједињавали команду над јединицама овог сектора. А чињеница је да је задржавање данима и недељама читавих батаљона на Сињајевини, под изванредно тешким условима смештаја и исхране, толико исцрпљивало борце да су за кратко време постајали неспособни не само за борбу, него и за ма какве напорније покрете.

Чим су се јединице Дурмиторског одреда делимично прикупиле на Сињајевини, штаб сињајевинског сектора наредио је већ 3. марта 1942. напад. Акција је извршена заједно са батаљоном „Алекса Билас” из Комског одреда. У дводневним борбама четници су претрпели осетне губитке и били принуђени да се повуку из села Поља Колашинских, Горње и Доње Штитарице и из Мојковца. И партизанске јединице су имале осетнијих губитака. Дурмиторски одред имао је у овим борбама од 3. и 4. марта, већи број мртвих и рањених.

Ову акцију, као и низ других, карактерише недостатак координације са другим партизанским снагама и запостављање прикупљања и истовременог усмеравања јачих снага према четницима од Мораче до Таре. То је проузроковало знатне губитке, а доносило релативно мале или никакве успехе. Тако, на пример, за предузимање ове прве акције против четника, није знао (нису још биле успостављене чврсте везе) десни сектор општег партизанског распореда из Мораче, којим је непосредно руководио делегат Главног штаба за Црну Гору и Боку Бајо Секулић, па због тога није пружио одговарајућу помоћ и подршку. И тако, почев од ове прве акције, сви штабови који су руководили операцијама на Сињајевини, показивали су мање или више, некакву хитњу и нервозу, недовољне припреме

и слабу координацију, што је у већини случајева доводило до неуспеха и губитака.

Штаб Дурмиторског одреда је наставио са прикупљањем снага и у вези са поменутиим борбама, наредио 5. марта команданту Језеро-шаранског батаљона Стојану Жугићу да одмах крене на Вратло, повеже се са штабом сектора ради договора о даљим акцијама и поднесе детаљан извештај о стању на том сектору.¹¹⁶ При томе му наређује да с Таре поведе Пивску чету која је била одређена за комбиновани батаљон за Босну, али је била задржана као обезбеђење на Тари. У исто време са Жабљака је послато јединицама на Сињајевини нешто пушчане муниције и бомби.

У међувремену, штаб сектора на Сињајевини повезао се са делегатом Главног штаба, који поново наређује да се 7. марта изврши општи напад на четнике у Липову.¹¹⁷ Међутим, због низа околности — недовољне повезаности, непрецизности наређења — неке јединице су залутале у магли и вејавици, те је овај напад одложен за два дана. Извршен је 9. марта, али без успеха.

После тога јединице Дурмиторског одреда остају и даље на Сињајевини. Проблем смештаја бораца на планини Сињајевини био је изузетно тежак. На овом пространом подручју, пречника око двадесетак километара, нема никаквих сталних насеља. Постоји, истина, више катуна у којима лети бораве чобани, али у њима сем чобанских колиба има само неколико тврђих зграда и штала. Зими, када су велике вејавице, ове су колибе потпуно завејане, а 1941/1942. године, су се једва примећивале испод снежног покривача. Температуре на планинским масивима биле су веома ниске, а у колибама је толико димило да су многим страдале очи. Због великог снега кретање је било веома тешко, а исхрана стални проблем. Храна се састојала од нешто мяса и нешто брашна за скроб, док је хлеба било веома мало. Касније је хлеба и брашна потпуно нестало, па се добијала само по порција куваног мршавог мяса.

¹¹⁶ Исто, док. 129.

¹¹⁷ Исто, док. 132.

Соли уопште није било. Сву храну требало је прибавити из оближњих насеља и сатима је носити на товарним коњима, а најчешће на леђима.

И поред велике хладноће и дубоког снега гладни борци су сем борби, стално патролирали ради контроле овог пространог терена. Све их је то врло брзо исцрпљивало. На ово се надовезао и интензиван рад пете колоне и четничке пропаганде. Још првих дана, у току борбе, са положаја су побегли неки официри бивше југословенске војске (Иван Ружић, Станиша Јанковић и још неки) и предали се четницима у Колашину. Но, то су ипак били само појединци, а маса је и поред свих тешкоћа остала верна НОБ.

Положаји Дурмиторског одреда на Сињајевини представљали су један део фронта према четницима на широком подручју — од Роваца и Мораче, до Мојковца и Бијелог Поља. Главно четничко упориште у томе делу Црне Горе постаје Колашин, са ослонцем на околне италијанске гарнизоне. Због тога су напори партизана тада били усмерени на ликвидацију ове четничке базе и на поновно оживљавање НОБ у колашинском и суседним — беранском и андријевачком — срезовима у којима су четници све више узимали маха. На овом новом фронту почињу се прикупљати све јаче партизанске снаге. Тако су се поред делова Дурмиторског одреда на централном делу Сињајевине, на читавом простору од Роваца и Мораче до Мојковца налазиле и друге партизанске јединице (из Комског и Никшићког одреда и снаге у рејону Мојковца).

Поред јединица на Сињајевини, Дурмиторски одред је морао да држи и обезбеђења на свим важнијим прелазима на Тари. Њихове патроле контролишу и терен на десној обали Таре па залазе и у Санџак у правцу Косанице, Глибаћа и Ограђенице, где се повезују са санџачким партизанским јединицама. У то време на Косаници се налазио један санџачки територијални батаљон, који се под утицајем четничке пропаганде проређује и напушта положаје. Тако је негде половином марта Дурмиторски одред обавестио Врховни штаб да је око 70 партизана из Косаничког бата-

љона побегло у Пљевља и пришло четницима. Да би се овај правац обезбедио и заштитио, на Косаницу је упућена чета Дурмиторског одреда, а успостављена је и телефонска веза Жабљак — Косаница.¹¹⁸ Ова телефонска линија и база на Косаници послужиле су као добра веза са санџачким снагама и веома подесна осматрачница Дурмиторског одреда према Пљевљима.

Свим црногорским партизанским јединицама према Колашину руководио је делегат Главног штаба за Црну Гору. После поменутих првих акција (3, 4. и 9. марта) које су наметнуле велике напоре а дале мале резултате, припремљен је општи напад свих партизанских снага овог сектора на Колашин, по наређењу делегата Главног штаба за Црну Гору. Поред око 700 бораца из јединица Дурмиторског одреда, у нападу су учествовале и снаге Комског и Ловћенског одреда из Мораче и батаљон „Алекса Билас“ са Сињајевине. Напади су вршени од 17. до 20. марта.

Пре почетка напада на Сињајевини се нису налазиле све снаге Дурмиторског одреда. Од оних које су се као посебне чете од раније налазиле у Санџаку, касније је формиран Дурмиторски комбиновани батаљон. Овај батаљон је био врло активан у саставу јединица које су под командом штаба Црногорско-санџачког одреда дејствовале против четника у рејону Бијелог Поља и Мојковца. Због нових припрема за напад на Колашин, овај Дурмиторски комбиновани батаљон је повучен из Санџака и пошто је 15. марта прешао Тару код Мојковца стигао је у рејон Требаљева.

По наређењу делегата Главног штаба, у току припрема за напад на Колашин, формиран је посебни штаб за руковођење операцијама на сектору Мојковац — Колашин, о чему је Дурмиторски одред обавестио Врховни штаб писмом од 16. марта 1942. године.¹¹⁹ Овај новоформиран штаб упутио је с Вратла један батаљон Дурмиторског одреда у Горњу Морачу ради чишћења терена од четника.

¹¹⁸ Исто, док 163.

¹¹⁹ Исто, док 165.

У новом нападу на Колашин учествовала су три батаљона Дурмиторског одреда: батаљон из Санцака после преласка Таре нападао је из правца Требаљева; батаљон из Мораче кретао се преко Бедова дола и напао Горње Липово, а батаљон са Сињајевине нападао је преко Јабланова врха и Лучког ждријела. У почетку су сви ови батаљони имали успеха. Дурмиторски комбиновани батаљон је у садејству са батаљоном „Алекса Билас” очистио првог дана с. Баковиће и Плану, а потом заузео Марково брдо и Градину. Батаљон са Сињајевине запосео је с. Бистрицу и Мигаловицу, где се повезао са деловима батаљона који је наступао из Мораче. Батаљон из Мораче упао је у Горње Липово и очистио га, сем неколико утврђених кућа у којима су опкољени четници пружили отпор. Тако је главнина четничких снага у овом рејону одбачена.

Према постигнутим успесима, у току прва два дана напада изгледало је да ће четници бити истерани из Колашина. Међутим, они су 20. марта извршили добро припремљени противнапад. Наиме, они су у току ноћи 19/20. марта прикупили јаке снаге (наоружане и ми-траљезима и бацачима) у близини моста на Тари код Требаљева, одбацили део батаљона „Алекса Билас” који је штитио прилазе мосту, прешли на леву обалу Таре, забацили се за леђа Дурмиторског комбинованог батаљона и 20. марта око пет часова изјутра напали га знатним снагама и потисли. Друге јаке четничке снаге извршиле су сутрадан напад у правцу Црквине, према Морачи, нанеле партизанским јединицама осетне губитке и приморале их на повлачење. У тим налетима четника 21. марта, на Црквини су погинули и Бајо Секулић и Будо Томовић.

Због овако снажног надирања четника, наоружаних великим бројем аутоматских оруђа и са неограниченим количинама муниције, а нарочито због преласка њихових знатних снага преко моста код Требаљева, све партизанске снаге биле су присиљене на повлачење. Оне су напустиле и веома важне положаје пред самим Колашином, као што су Марково брдо и Градина. И јединице из Доње Мораче такође су се повукле. Нашим борцима нестало је муниције.

После овог неуспелог напада наших јединица, четници су се дефинитивно утврдили у Колашину и у њему поставили своју главну базу за даље акције према партизанској слободној територији. Снаге Дурмиторског одреда дефинитивно су истиснуте из села на планинске катуне Сињајевине. Тада су се на Вратлу прикупили сви његови борци који су учествовали у овим акцијама. Било их је преко 700, веома исцрпљених и преморених у многим акцијама које су трајале готово месец дана. У таквом стању поново су се нашли на Сињајевини у завејаним колибама, готово без муниције, хране и огрева.¹²⁰ Оброк се састојао само од парчета меса, без хлеба, или ма чега другог. Међутим, најтеже је било због несташнице соли, до које се уопште није могло доћи. Због слабе, једноличне и потпуно неслане хране, прљавштине и помањкања преобука и воде за прање, борци су почели добијати ране по телу. Из дана у дан ране су биле све веће, а код многих су стално крвариле и гнојиле се. Уз све то, није било ни одеће ни обуће.

Неуспео напад на Колашин и повлачење на Сињајевину показали су да се бар за извесно време четници не могу истерати из Колашина и да тај правац представља сталну опасност за слободну територију дурмиторског подручја. Ова чињеница је у неку рuku била одлучујућа да се на Сињајевини устали фронт, који се великим напором држао још пуна два месеца.

Сада је постало јасно да је нецелисходно, а с обзиром на исцрпљеност бораца, и немогуће држати оvolико људи на томе сектору. Због тога је одлучено да се прегрупишу јединице и одаберу најиздржљивији борци. Од читавог овог људства изабрано је 300 бораца и формиран је батаљон који ће и даље остати на Сињајевини. Остали — слабији, изнемогли и болесни — пуштени су кућама на лечење и одмор. Нова јединица названа је 1. дурмиторски комбиновани батаљон. После

¹²⁰ Штаб одреда са Жабљака, је после овог повлачења својих снага од Колашина, послао јединицама на сектору Сињајевине само 500 метака, наглашавајући да је то „последње” што је имао. А на положајима је тада било преко 700 бораца — дакле ни један метак на борца (Зборник III/2, док. 184).

овог прегруписавања, Штаб сектора који су сачињавали Милета Букић, командант, и Бранко Перовић, политички комесар, престао је да постоји. У штаб комбинованог батаљона ушли су Стојан Жугић, командант, Велимир Кнежевић, политички комесар, Перо Јелић, заменик команданта и Бранко Перовић, заменик политичког комесара.

Но, убрзо се показало да ни ово људство, за које се сматрало да је способно за борбу није у стању да држи ове тешке положаје, па су предузете мере за ново пречишћавање и попуњу батаљона. У вези с тим, штаб је 26. марта упутио у овај батаљон 140 новомобилисаних, док је на одмор кућама враћено још 80 исцрпљених бораца.

После ове попуње и новог одабирања, у 1. дурмиторском комбинованом батаљону остало је укупно 360 бораца који су заузели положаје на Вратлу и ту остали до формирања ударних батаљона, односно до почетка априла 1942. године.

Док су вођене борбе на Сињајевини и око Колашина, а шавнички срез живео животом слободне територије, Италијани су уз помоћ четника интензивно радили на разбијању НОБ у Црној Гори и на припремама за ликвидацију слободне партизанске територије. Они су у томе почели да постижу и извесне успехе. Јер, општа ситуација у Црној Гори све се више погоршавала. Од краја фебруара четници су постали све активнији, и то на више места. Њихови све чешћи напади у рејону Бијелог Поља и Мојковца, затим препад издајничке групе Баја Станишића око Данилова Града и, у вези с тим, продор Италијана у Никшић и деблокирање овог њиховог гарнизона, као и активирање четника у томе месту, све више су се одражавали на општу ситуацију у Црној Гори. У оним крајевима где су се већ били утврдили, четници су с одобрењем Италијана почели да успостављају своју власт и преко ње да врше мобилизацију. А сва та активност Италијана и четника значила је припремање већег напада на слободну територију, односно нову офанзиву непријатеља.

Упоредо с оружаним борбама, дејствовала је и њихова пропаганда и разбијачко-шпијунска мрежа, која

се појавила и у срезу шавничком. Пошто је ликвидирана група око Перише Џаковића, непријатељ се оријентисао на друге поузданике који су радили много обазривије. Нови организатор четништва и вођа завереничке групе постао је Митар Караџић, бивши председник општине из Шавника. Он је, повезујући се преко разних канала са четницима и Италијанима, а нарочито кад су настале борбе на сињајевинском сектору, почео да организује завереничку мрежу на фронту и у позадини Дурмиторског одреда. Успео је да привуче извештан број људи, који су намеравали да изнутра саботирају рад народне власти, да разбијају војне јединице и у подесном моменту поубијају руководеће људе народноослободилачког покрета, комунисте — како су звали сваког родољуба — да би на тај начин отворили врата шавничког среза четницима и Италијанима.

Но, све ове групе и појединци, ма колико да су радили вешто и конспиративно, нису успели да поделе народ и одврате га од НОБ. Напротив, народне власти, које су добро функционисале, уз помоћ широких маса привржених НОБ, врло брзо су докрајчиле ову заверу. Почетком априла завера је откривена. Њен организатор Митар Караџић убијен је у бекству 1. априла под планином Војником, а највећи део завереника похватаан је, предат војном суду и ликвидиран. Тако је осујећен и овај покушај непријатеља да помоћу завере и издаје успостави власт и издајничку четничку организацију на подручју Дурмиторског одреда. Непријатељ је морао овај срез прво војнички освојити, па тек онда успоставити своју власт.

ФОРМИРАЊЕ УДАРНИХ БАТАЉОНА

Крајем марта и у току априла 1942. године у Црној Гори се радило на формирању ударних батаљона. То је захтевало измену дотадашњег начина мобилизације војних јединица квалитетно друкчијих, покретљивијих и компактнијих од оних каквим се до тада располагало. Наиме, развој догађаја у Црној Гори од децембра

1941. до марта 1942. године и тадашње стање у војним јединицама показали су да територијални батаљони, мобилисани на врло широкој основи, нису били стално мобилисане јединице, довољно покретљиве да увек и свуда ефикасно дејствују. Због тога Врховни штаб наређује да се изврши измена у начину мобилизације и формирању војних јединица, да се од пробраних бораца створе нови, посебни — ударни батаљони. Њихово младо и потпуно здраво људство требало је да се мобилише на потпуно добровољној основи. Приликом формирања батаљона требало им је предочити све тешкоће, напоре, чврсту дисциплину, неминовност њиховог учешћа не само у борби на теренима Црне Горе него и у другим крајевима Југославије. Трбало је исто тако рећи да ће овај рат још дуго трајати. Овакве батаљоне Главни штаб за Црну Гору и Боку почео је да формира већ крајем марта на територији Никшићког одреда.

У другој половини марта почеле су припреме за стварање ударних батаљона и на подручју Дурмиторског одреда. На народним зборовима и конференцијама окупљао се у то време цео народ овог краја. Ту су им објашњавани циљеви и задаци ударних батаљона и позиван је свако ко се сматра способним и спремним за примање оваквих обавеза да се јави у ове ударне јединице.

Баш у току ових припрема вратили су се из Босне батаљони „Бајо Пивљанин” и „Војвода Момчило” — први 19, а други 27. марта.

После извршених припрема приступило се избору бораца, јер се за ударни батаљон јавило више него што је било предвиђено. Штаб одреда одлучио је да се већ 4. априла формира 1. ударни батаљон. Сматрало се да се људство за овај батаљон — око 200 бораца, може већином узети из батаљона који су се вратили из Босне (100 до 120 бораца из батаљона „Војвода Момчило”, око 60 из батаљона „Бајо Пивљанин”, а остатак од добровољаца са терена). Одређено је да се чете овог батаљона прикупе до 3. априла на Боану и да се ту формира батаљон. Тако је овај 1. ударни батаљон Дурмиторског одреда формирао командант одреда на Бо-

ану 4. априла 1942. године, у присуству Пека Дапчевића, делегата Главног штаба за Црну Гору и Боку, који се тих дана налазио на Боану.

Тада је почела једна пракса која се касније понављала приликом формирања других ударних батаљона. Наиме, пошто је на одређеном месту постројен цео батаљон, са штабом и командама чета (командни састав су пре тога већ одредили штаб одреда и партијска организација), пред стројем су поново детаљно изношени општи задаци ударних батаљона, напори, тешкоће и жртве на које сваки њихов борац мора бити спреман. Потом су позвани да иступе из строја сви они који и најмање сумњају да ће моћи да удовоље овим обавезама из било којих разлога. Посебно је наглашено да је то поштено, да им нико неће замерити, а да се после формирања батаљона то више неће моћи чинити. Све се тако оштро постављало да би се и најмање несигурни поколебали.

Приликом формирања 1. ударног батаљона на Боану пред стројем прво је говорио Обрад Цицмил, командант Дурмиторског одреда, а потом Пеко Дапчевић, делегат Главног штаба.

Штаб 1. ударног батаљона био је у саставу: Боко Новосел, командант; Светозар Бојовић, политички комесар; Војин Гвозденовић, заменик команданта и Војин Берковић, заменик политичког комесара.¹²¹ Одмах сутрадан, овај батаљон од 220 одабраних, оданих и у многим борбама прекаљених бораца упућен је на Вратло да заузме положаје на Сињајевини.

После неколико дана формиран је на самом положају на Сињајевини и 2. ударни батаљон Дурмиторског одреда. Његово људство сачињавали су углавном борци 1. дурмиторског комбинованог батаљона који је, после борби и прегруписавања остао на Сињајевини.

¹²¹ Штаб батаљона остао је врло кратко време у оваквом саставу. Одмах по доласку на положаје, Војин Гвозденовић је дезертирао у четнике, па је за заменика Команданта батаљона постављен Урош Поповић. Касније је смењен и Боко Новосел и за команданта батаљона постављен је Јагош Радовић. У оваквом саставу штаб батаљона остао је све до повлачења са Сињајевине.

Штаб овог батаљона сачињавали су: Стојан Жугић, командант; Чедо Головић, комесар; Митар Кецојевић, заменик команданта и Бранко Перовић, заменик комесара. Пошто је за 2. ударни батаљон изабрано 150 бораца, остало људство 1. дурмиторског комбинованог батаљона враћено је привремено кућама. За попуњу 2. ударног батаљона, Дурмиторски одред је са терена упутио око 50 нових бораца.

Убрзо по њиховом формирању, делегат Главног штаба упутио је оба ударна батаљона преко Лучке горе у правцу Доњег Липова. На Вратлу, у катуну Јечмиште, остала је само једна Дробњачка чета 2. ударног батаљона да чува ове положаје. Четници, који су тих дана били врло активни, предузимали су акције ради извиђања и обавештавања. Било их је и из Липова, који су добро познавали овај терен. С обзиром да због огромног пространства терена, једна партизанска чета није била у могућности да га потпуно контролише и обезбеђује, четници су то искористили. Њихове снаге, јачине око две чете, извукле су се из Горњег Липова ноћу 15/16. априла и неком козјом стазом у подножју Градишта зашле за леђа овој партизанској чети, опколили је и напали. У оштрој борби која је трајала цело јутро 16. априла, уништена је цела ова чета 2. ударног батаљона. Том приликом погинули су и комесар 2. ударног батаљона Чедо Головић, који се налазио код чете, као и заменик команданта батаљона Митар Кецојевић, који се те ноћи такође затекао код ове чете, идући са Жабљака за штаб батаљона на Лучкој гори. Од целе чете спасла су се само три борца, од којих су двојица била рањена. Сви остали, са командом чете, били су побијени или заробљени и отерани у Колашин.

После овога тешког губитка, батаљон је поново преформиран и попуњен новим људством, углавном са територије Ускока.¹²² Он је и даље задржан на Сињајевини, с тим што је померен нешто северније, иза Малог старца. За комесара батаљона сад је постављен Мијушко Шибалић, а за заменика команданта Јеврем Грбовић.

¹²² ВИИ рег. бр. 4, 18/2, к 2003.

У међувремену, вршене су интензивне припреме за мобилизацију и формирање још једног, 3. ударног батаљона. Поред новомобилисаног људства, у његов састав ушао је и део бораца оне чете са територије Планино-пивског батаљона која је тих дана из Санцака повучена на Жабљак. 3. ударни батаљон формиран је 14. априла на Жабљаку. И том приликом је одржан велики народни збор. Батаљон је имао 190 бораца, а требало је да се попуни са још 60 из Ускока и Шаранаца. Командант батаљона био је Вељко Жижих, политички комесар Гојко Жарковић, заменик команданта Перо Јелић и заменик политичког комесара Спасоје Шарац. После формирања и овај батаљон је оријентисан на сињајевинске положаје.

Средином априла предузете су мере за формирање и 4. ударног батаљона Дурмиторског одреда, и то искључиво од бораца из Пиве. У почетку је било предвиђено да у овај батаљон уђе и око 60 бораца из Ускока, али до тога није дошло. Батаљон је формиран на Крсцу 21. априла 1942. године. 4. ударни батаљон имао је у почетку око 250 бораца. Командант овог батаљона био је Василије Пејовић; политички комесар Алекса Бацковић; заменик команданта Миљан Гаговић, а заменик политичког комесара Перо Жарковић. После формирања, 4. ударни батаљон је стављен на располагање Главном штабу за Црну Гору и упућен у Горње Поље.¹²³

---

¹²³ По доласку у Горње Поље, 4. ударни батаљон Дурмиторског одреда поново је реорганизован пре упућивања на положаје. Прво је из овог и једног батаљона са територије Никшићког одреда издвојено, на добровољној основи око 60 бораца који су упућени као попуна Ловћенског батаљона 1. пролетерске бригаде, који је тих дана дошао из Његовуђе и Крша на положаје на планини Сињајевини. Попуна му се прикључила на катуну Ружица. Сем тога, одвојена је и једна група од око 60 бораца и од ње формирана посебна чета која је стављена на располагање Дурмиторском одреду и упућена на Сињајевину. За њеног командира постављен је дотадашњи заменик команданта батаљона Миљан Гаговић. Издвојена је и трећа група бораца и упућена у 5. никшићки ударни батаљон. После свих ових попуна поново је оформљен батаљон, који је и даље остао као 4. ударни батаљон Дурмиторског одреда. Он је распоређен на положаје око Никшића. Измењен је и састав штаба бата-

Упоредо са формирањем ударних батаљона радило се и на стварању посебне омладинске ударне јединице. То је било условљено, поред осталог, и изванредним одушевљењем и полетом омладине на целом подручју Дурмиторског одреда, који су били карактеристични кроз читав период народноослободилачког рата. А тих дана, у пролеће 1942. године, омладина као да је испољавала највећи елан.

Још крајем марта била је формирана прва омладинска чета, са којом је на Жабљаку извођена војничка обука и политички рад. И Моша Пијаде је, поред свих осталих послова, посебну пажњу поклањао овој чети. Он је спремао политичка предавања, старао се о програму војничке обуке, дописивао се с Врховним штабом тражећи материјал за рад са омладинцима итд. Но, убрзо се показало да једна чета не може да прихвати све оне омладинце који желе да ступе у ударне батаљоне. Јављало их се толико да је од омладинаца и омладинки било могуће формирати посебни ударни батаљон: Због тога су на Жабљак позвани сви омладинци који су се раније јављали за борце, а нису били узети у формиране ударне батаљоне, и од њих је, половином априла, формиран Омладински ударни батаљон Дурмиторског одреда.¹²⁴ Пошто их се јавило много више него што је било предвиђено, један део је враћен кућама или упућен на друге дужности. Штаб Омладинског ударног батаљона сачињавали су: Видоје Крстајић, командант, Милан Бадњар, политички комесар, Војин Ђоровић, заменик команданта и Тодор Срдановић, заменик политичког комесара.

После формирања, Омладински батаљон је пребачен на Његовућу, у чијем се рејону тада налазио и 1. батаљон 1. пролетерске бригаде. Овај пролетерски батаљон је знатно помогао у војничком и политичком уздизању бораца Омладинског батаљона, који у томе нису имали искуства.

љона: за команданта је одређен Јеврем Бјелица, за политичког комесара Бранко Драшковић, за заменика команданта Миливоје Перовић, а за заменика политичког комесара Нико Челебић.

¹²⁴ ВИИ, рег. бр. 5, 1/2, к. 2003.

Омладински ударни батаљон је остао на Његовући до 5. маја, учећи и спремајући се за борбу. А 6. маја, заједно са Ловћенским батаљоном, извршио је покрет према Сињајевини, где је 9. маја ступио у борбу.

Формирањем Дурмиторског омладинског и 4. ударног батаљона у Пиви, завршено је формирање ударних јединица на подручју овог одреда. У ових пет ударних батаљона окупљено је око хиљаду бораца.

ПОВЛАЧЕЊЕ СА СИЊАЈЕВИНЕ

Као што смо видели, од пет ударних батаљона Дурмиторског одреда четири су упућена на положаје Сињајевине — три одмах по формирању а Омладински почетком маја. Ово прибирање снага било је у духу општих интенција Главног штаба за Црну Гору и Боку да се на том правцу поново пређе у офанзиву, разбију четници и ослободи Колашин, и тиме отпочне са ликвидацијом четничког покрета у Црној Гори.

Међутим, сињајевински сектор је за јединице Дурмиторског одреда остао за све време најосетљивији сектор борбе на правцу са којег је увек био могућ непријатељски продор у срез шавнички. Био је то, на свој начин, устаљени фронт. Врховни штаб је настојао, како је већ речено, да низом директива, сугестија, наређења и савета утиче да се батаљони не држе по планинским катунима где су услови смештаја и исхране били више него тешки. Предлагано је да се јединице сместе по селима, дубље у унутрашњости среза, а да се мањим одељењима извиђа, напада и слаби непријатељ на територији коју контролише. Једном речи, да се на четничкој територији воде герилске акције, а главнина чува на свом терену за активно офанзивно дејство уколико би непријатељ продро на територију среза.

Ове директиве и наређења Врховног штаба нису спроведени, али то није било због неког неразумевања или начелног неслагања с њима. Напротив, штаб одреда их је, као концепцију у целини прихватио. Али, за њихово спровођење били су одлучујући неки други

елементи, који су ово спровођење на лицу места чинили много сложенијим и много теже изводљивим. Прво, штаб дурмиторског одреда није сам одлучивао о акцијама према Колашину. Поред јединица Дурмиторског одреда било је, лево и десно од њих и јединица Комског и Никшићког одреда. Главни штаб за Црну Гору и Боку деловао је и непосредно преко свог делегата, који се цело време налазио на неком од одсека овог фронта. А у мају ту је дошао, и одлучивао, и делегат Врховног штаба. Друго, није било ни објективних могућности за примену тактике какву је предвиђао и наређивао Врховни штаб, у првом реду због пространства и конфигурације терена. Што се тиче тактике комитских акција, оне су биле неизводљиве, јер би то у одређеним условима значило тако дејствовати, односно „комитовати” на терену комита, а народ је био у превирању и страху од репресалија, па зато и прилично несигуран ослонац. А „комитовања” нема без јатаковања. Сем тога, морало се имати у виду и то како ће на морал бораца у јединицама утицати онај момент кад се борба са бројним и боље опремљеним четничким јединицама буде почела водити око ових села или на домаку самог Жабљака. А с обзиром на стране, непрегледне и за контролу веома тешке гудуре планине Сињајевине и осталог терена, бројност снага добија посебан значај. То су били основни моменти који су се у разним варијантама стално упитали између одлука и акција у току последњих недеља борби са четницима на овом сектору. Ради тога су ударни батаљони били упућивани и везивани за положаје на Сињајевини, а под тим условима нису се могли применити метод и тактика које је препоручивао Врховни штаб.

Био је крај априла и почетак маја. Сукоби и борбе с четницима постојали су све чешћи и све оштрији. Једна од оштријих борби везана је за сам први мај 1942. Тог дана на читавом подручју одреда прослављен је празник рада, што је послужило као подстрек за појачану борбу и даљу мобилизацију свих снага. Омладина је на врховима планина палила велике „ватре

слободе", које су паљене и на положајима. Четници су одлучили да партизанима на Сињајевини загорчају прославу. Тог дана на Сињајевини је било хладно — падао је снег и ову монотону и пуну планину покривала магла. Рано изјутра четници су напали 2. и 3. ударни батаљон на целој ширини фронта: Мали старац — Велики старац — Градиште — Семољ. У оштрој борби која је вођена целог дана, четници су одбачени и нанесени су им губици. Но, и поред тога што су се четничке нападне колоне повукле, борбе нису престајале. Трећа непријатељска офанзива била је у јек и борбе су оживеле на све стране.

Општа активност непријатеља према слободној територији расла је из дана у дан. С друге стране, идеја о разбијању четника код Колашина, а тиме њиховог покрета у Црној Гори уопште, није била напуштена. Иако је Врховни штаб у писму од 17. априла, упућеном свом делегату код Главног штаба, упозоравао да „Колашин више не решава четничко питање у Црној Гори”,¹²⁵ ово није уважено. И даље су припремани и вршени напади на ову четничку базу.

Док су се на Сињајевини водиле углавном мање борбе, очекујући да тек наступе главни окршаји и док су се и партизани и четници спремали за офанзивне нападе, дотле се и с других страна све више осећао притисак према слободној територији. За подручје Жабљака нарочито је била осетљива комуникација Пљевља — Жабљак, коју су Италијани из Пљеваља сваког часа могли искористити за продор на Жабљак. Њих би тешко могли задржати — није било оружја за одбрану против тенкова, а мост на Тари био је неоштећен, док је пут само делимично порушен. Тако је непријатељска моторизована колона могла без већих тешкоћа продрети на Жабљак.

Ради обезбеђења слободне територије шавничког среза и благовременог збрињавања рањеника у болницама као и обезбеђења других установа, предузиман је низ мера још током априла. Врховни штаб је у писму од 22. априла упозоравао Дурмиторски одред на опас-

¹²⁵ Зборник III/3, док. 24.

ност да би дејства четника из Горње Мораче могла бити потпомогнута дејствима Италијана преко Бурђевића Таре и сугерирао да се мост на Бурђевића Тари благоврмено поруши. „... Ми можемо за наше потребе успоставити потребну везу са Санцаком. Но, ми мислимо да тај мост нећете моћи срушити. Он има солидну конструкцију. Дакле, рушење тога моста поставља се као хитно”.¹²⁶ Нешто касније Врховни штаб упозорава да се размисли и о пребацивању дела тежих рањеника са Жабљака у Пиву. Ради тога одмах су направљени планови и предузете потребне мере. О томе је Моша Пијаде, писмом од 25. априла 1942, обавестио друга Тита: „Болница на Жабљаку пуна. Она треба да остане за тешке рањенике. Одмах предузимам мере да у селу Црна Гора (Планина Пивска) организујем болницу за реконвалесценте и лакше рањенике. Тамо правим и већи магацин. Наредићу да се реконвалесценти не шаљу овамо него да се тамо задрже. Нека Гојко нареди болници у Фочи и Рудинама да реконвалесценте тамо упућују. У Пиви се организују и друге болнице (Крстац, Горанско). Тамо сад пристижу рањеници из Гацка и Борча. У Шавнику такође нарасла болница”.¹²⁷ Врховни штаб је упозорио Главни штаб за Црну Гору да је потребно обезбедити рањенике и њихов смештај на дурмиторском подручју, као и порушити мост на Бурђевића Тари. Он више пута скреће пажњу Дурмиторског одреда на рушење овог моста, па га и у писму од 8. маја у вези с тим упозорава: „Настојте да се мост у Бурђевића Тари што боље поруши”.¹²⁸ Врховни штаб се саглашава са његовим плановима, одговарајући 28. маја на раније писмо штаба Дурмиторског одреда, па поред осталог каже: „Сасвим је правилно да ваше базе и болнице организујете у кршном предјелу Пиве. Можда је било боље да се и болница пребаци преко Сушице, а да не буде у Црној Гори. Но, то ви боље процијените, јер добро познајете земљиште... Друговима из Херцеговине наредили смо да око

¹²⁶ Зборник II/3, док. 162.

¹²⁷ Исто, док. 169.

¹²⁸ Зборник III/3, док. 66.

Горанског организују своју базу. Порушите мост на Бурђевића Тари."¹²⁹

Ради појачања одбране слободне територије, Врховни штаб је одлучио да на ово подручје упути и неке делове пролетерских бригада. Тако је крајем априла упућен 1. (Ловћенски) батаљон 1. пролетерске бригаде као помоћ снагама на Сињајевини и као појачање за одбрану шавничког среза.¹³⁰ Друге јединице пролетерских бригада дошле су на овај терен касније. Тако су мере предострожности на овом терену непрестано појачаване.

Чланови штаба Дурмиторског одреда су крајем априла и почетком маја само повремено боравили на Жабљаку, јер су се углавном налазили на положајима или на другим задацима на терену одреда. Један од тежих задатака било је рушење моста на Бурђевића-Тари, па се постављало питање како ово успешно обавити. За овај посао било је веома мало материјала, а још мање знања. Истина, Главни штаб за Црну Гору упутио је на Жабљак свог стручњака, инжењера Михаила Шалетића са нешто експлозива. Међутим, кад су извршени прорачуни испоставило се да се са том количином експлозива може само једном покушати са рушењем. Уколико се у првом покушају не би успело, није се имало чиме поновити. Сем тога, Шалетић је био Машински а не грађевински инжењер и није могао нешто више помоћи у проналажењу решења са средствима која су нам стајала на располагању. Међутим, ово је све успешно решио инжењер Лазар Јауковић, који се тада налазио у селу Придворици код Шавника. Кад је хитно позван у штаб одреда на Жабљак и саопштен му задатак, Јауковић је рекао да се тај посао може успешно обавити. Наиме, он је и сам учествовао у

¹²⁹ Исто, док. 50

¹³⁰ Према неким документима из тог периода (Зборник III/3, док. 24), Врховни штаб је одлучио да на овај терен пошаље два пролетерска батаљона. Међутим, због ангажовања ових снага на подручју Горажде — Чајнице, где су Италијани већ врло активно нападали на слободну територију, на наше подручје је тих дана упућен само поменути Ловћенски батаљон.

изградњи овог моста па је знао где се налазе посебна места за минирање, и то било да се ради о рушењу целог објекта или само о делу који се жели порушити. Одлучено је да се поруши само један распон моста од педесетак метара, а да се средњи, главни и највећи лук, који се дизао на преко 160 м изнад нормалног водостаја Таре, не руши. Сматрало се да ће то бити довољно и да га непријатељ у тадашњим условима неће моћи тако брзо поправити.

Кад је посао око рушења моста обављен тачно према израђеном плану, Моша Пијаде је 8. маја 1942. о томе обавестио Главни штаб за Црну Гору и Боку: „Рушење моста на Тари потпуно је успело, иако чујемо да су Италијани у Пљевљима говорили да треба милион кила динамита за то. Ми смо чак ушпарали два кашета динамита која ћемо послати Пљеваљском одреду за неке његове операције на друму...” При томе је нагласио да су „и друг Шалетић и инжењер Лазар Јауковић учинили са своје стране све за добар успех. Али, и радници и минери које нам је ставио на расположење штаб Пљеваљског одреда били су одлични и напорно су радили неколико дана, те су много допринели успеху”.¹³¹

Овим рушењем моста отклоњена је могућност изненађења од Пљеваља и овај објекат је оспособљен за саобраћај тек после рата.

Почетком маја Главни штаб за Црну Гору и Босну и делегат Врховног штаба су одлучили да се поново предузме напад на Колашин, али да буде боље припремљен, са више снага и из више праваца. Пошто је требало да главне снаге крену са Сињајевине, почело је прикупљање јединица на полазним положајима. Већ 6. маја кренули су из рејона села Крша и Његовуће 1. батаљон 1. пролетерске бригаде и Омладински ударни батаљон Дурмиторског одреда и пребачени у рејон катуна Ружице. Десно од њих, на положајима Лучка Гора — Вратло — Градиште — Семољ налазили су се 1, 2. и 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда. Карактеристика ових мајских борби с четницима на сектору

¹³¹ Зборник III/3, док. 68.

о коме је реч била је у томе што су у међувремену обе противничке стране припремале офанзивна дејства и редовно налазиле једна другу спремну за напад или чак у покрету.

Четници из Колашина, под командом Павла Буришића, напали су 4. маја санџачке снаге, потисли их и истог дана заузели Мојковац. Док су од Мојковца наступали десном страном Таре, четници су истовремено продужили наступање и њеном левом страном и из рејона Колашинских Поља стигли до села Бистрице. Оперативни штаб за сињајевински сектор издао је наређење да се 7. маја нападну четнички положаји основним правцем према Мојковцу. Међутим, овај напад није могао да се изврши тог дана, пошто одређене снаге нису могле благовремено да се прикупе због тешког терена као и због договора са Црногорско-санџачким одредом да се ради координирања напада на четнике са обе стране Таре, почетак одгоди за 9. мај. Централна ударна група, коју су сачињавали 1. (Ловћенски) батаљон 1. пролетерске бригаде и Омладински ударни батаљон Дурмиторског одреда, кренула је у напад у два правца: Горња и Доња Штитарица — Велики Препран, и Скара — Вечериновац — мост на Тари код Мојковца. На десном крилу садејствовао је 2. ударни батаљон Дурмиторског одреда, спречавајући продор четника од села Војковића преко Лучке горе. За то време 1. и 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда били су у приправности на положајима Вратло — Градиште — Семољ, а један ударни батаљон Никшићког одреда налазио се на Јаворју, вршећи демонстративне покрете.

Са овом централном групом требало је да садејствују десном обалом Таре снаге Бјелопољског одреда и црногорски омладински батаљон „Бајо Секулић”. Међутим, због неспоразума насталих услед закашњења курира, није дошло до истовременог напада.

Ловћенски и Омладински дурмиторски батаљон извршили су енергичан напад на четничке положаје, где су наишли на врло живав и јак отпор. Развила се оштра борба, нарочито на Вечериновцу, који су партизани успели да јуришем заузму и нанесу непријатељу осетне губитке. Тог дана на овом правцу су, поред поменутог

два батаљона, учествовали и батаљон „Алекса Билас” као и један Никшићки и један Зетски батаљон, који су очистили Поља Колашинска, Гојаковиће, Подбишће и Штитарицу. Међутим, у току ноћи 9/10. маја четници који су иначе боље познавали овај терен успели су да се провучу између партизанских јединица, зађу им за леђа и поново заузму Вечериновац. Тако су се и сутрадан 10. маја поново развиле оштре борбе око истих положаја, нарочито на Вечериновцу где су оба батаљона имала осетне губитке. Омладинци су се због тешког и непознатог терена, а делимично и због недовољне сналажљивости њиховог штаба батаљона, необазриво пребацивали преко веома непогодног терена. При том су изненада упали у четнички распоред. Да би некако решили ову тешку ситуацију, они су с великим еланом и пожртвовањем предузели јуриш с неуобичајено великог одстојања. Због тога је Омладински батаљон имао тешких губитака. Слично је прошао и 1. (Ловћенски) батаљон 1. пролетерске бригаде који је одлучном интервенцијом покушао да помогне Омладинском батаљону. Погинуло је 14 пролетера и 10 омладинаца, а рањено 8 пролетера и 10 омладинаца. Међу погинулима био је и Милан Бадњар, комесар Омладинског ударног батаљона који је херојски пао јуришајући с пушкотраљезом у руци. Погинуле борце оба батаљона сахранили су у заједничку гробницу.

И поред осетних губитака партизани су задржали заузете положаје. Четници, којима је овај напад такође нанео знатне губитке и унео приличну панику у њихове редове, повукли су се према Липову и Колашину. Војно руководство је сматрало да напад треба наставити и не дозволити четницима да се приберу и среде. Зато је одмах после тога, 14. маја, уследило наређење Главног штаба за Црну Гору и Боку, односно делегата Врховног штаба за нови, општи напад на Колашин.¹³² Према заповести делегата Врховног штаба овај напад је требало да се изврши ноћу 15/16. маја. За то су одређене доста велике снаге, али веома исцрпљене и из више одреда — Дурмиторског, Бјелопољског, Комског,

¹³² Исто, док. 97.

Никшићког и Зетског. Из Дурмиторског одреда у овом нападу учествовала су четири батаљона: 1, 2. и 3. ударни и Омладински батаљон.

Напад је извршен у три колоне. Лева, у којој су поред других јединица учествовали и 1. ударни дурмиторски батаљон и две чете Омладинског батаљона (друге две чете дејствовале су у средњој колони правцем Велики Препран — Марково брдо), требало је да се по преласку Таре код Мојковца пребаци заобилазним правцем преко планине Бјеласице, избије источно и југоисточно од Колашина и са тих страна (са истока и од Матешева, нападне четнике и Италијане у овом граду. У средњој колони били су 1. (Ловћенски) батаљон 1. пролетерске, батаљон „Алекса Билас“, а од дурмиторских јединица: Омладински ударни батаљон (без две чете) а касније и 2. ударни батаљон. У десној колони, која се налазила под командом штаба Дурмиторског одреда, били су 2. и 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда и батаљон „Бајо Секулић“ из Никшићког одреда. При томе је 3. батаљон требало да очисти доминирајуће положаје изнад Липова и врши притисак на том правцу, 2. батаљон да се пребаци правцем Катун Потрк — Лучка гора — Војковићи — Градина — Рујевик и да се преко Вучја повеже (у рејону Бабље греде) са средњом колоном и уђе у њен састав, а батаљон „Бајо Секулић“ из Никшићког одреда да чврсто држи положаје Семољ — Јаворје и врши обезбеђење од евентуалног четничког напада из Горње Мораче.

Ни ови напади од 16. до 20. маја нису успели. Главна ударна снага — лева колона која је под командом штаба Комског одреда морала да пређе Тару, да се пребаци преко планине Бјеласице и нападне Колашин са источне стране, стигла је на одређене положаје потпуно исцрпљена. Због тога није могла да изврши снажнији напад у леђа непријатеља, поготово на терену који је био под његовом чврстом контролом. Поред премора и физичке исцрплености борци су били гладни и без муниције. Једва су се кретали. Због тога је под притиском надмоћнијег, добро наоружаног и одморног непријатеља, ова колона била принуђена да се, после

низа драматичних момената, а нарочито приликом пребацивања с десне обале Таре на правац Поља колашинска — Сињајевина, повуче на положаје са којих је кренула. Средња колона је у почетку напада имала успеха, али их није могла проширити због неуспеха и одступања леве колоне, те се и она под борбом повукла на полазне положаје на Сињајевини. При том је била у стопу гоњена од непријатеља. Десна колона (3. ударни батаљон Дурмиторског одреда и батаљон „Бајо Секулић“) задржала је своје полазне положаје на Вратлу и Јаворју.

После шест дана напорних маршева и под сталном борбом, готово без хране, борци ових јединица су прикупљени на полазним положајима. Ни многи појединачни подвизи,¹³³ ни жртве исцрпених бораца сада више нису могли задржати непријатеља. Непосредно после овог неуспелог напада на Колашин, четници су, користећи бројну надмоћност и боље наоружање, преузели иницијативу не дозвољавајући нашим борцима ни часа предах, ни одмора.

Овај последњи напад на Колашин, а нарочито напорни, заобилазни и дуги маршеви, сасвим су исцрпili борце, који су због дугог боравка на Сињајевини и веома оскудне исхране, већ били веома изнурени. Због тога им је било неопходно бар неколико дана предах, боље исхране, више муниције и др. Међутим, о свему овом није могло бити ни речи, јер су их четници пратили у стопу.¹³⁴ Овако снажан четнички притисак и њи-

¹³³ Било је случајева да су се појединци налазили у готово безизлазним ситуацијама, а ипак су се спасавали захваљујући огромним напорима и сналажљивости. Тако се, на пример, Мијат Лопушина, командир једне чете 1. ударног батаљона Дурмиторског одреда, нашао на крајњем левом крилу леве колоне, која је са подручја Матешева прилазила Колашину са источне стране. Кад су се наше јединице повукле и непријатељ предузео гоњење, он није имао могућности да се повуче. Уколико би пошао за батаљоном, то би значило смрт или заробљавање, па је пошао супротним правцем у четнички распоред. И тако је, провлачећи се кроз непријатељске редове, успео да се пробије у правцу Мораче и одатле, после три дана под изузетно тешким околностима да стигне на Јаворје и повеже се с партизанима.

¹³⁴ Зборник III/3, док. 124.

лов брзи, непосредни противнапад на целом фронту може се разумети тек ако се буде имало у виду да су и они једновремено припремали офанзиву против партизана. А, упоредо са овим њиховим надирањем од Колашина, уследили су и напади Италијана, недићеваца и четника од Бијелог Поља и Пријепоља у Санцаку, као и од Никшића у Црној Гори.

Већ 21. маја исцрпене партизанске јединице морале су поново да прихвате борбу с четницима који су широким фронтом напали све њихове положаје на Сињајевини. Развиле су се оштре борбе, нарочито на Великом старцу, Јаблановом врху и Кулини (к. 1879) које су бранили 1, 2. и 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда. Цео дан, све до заласка сунца, преморени борци су с последњим резервама муниције бранили ове положаје. Тог дана, у први мрак, 3. батаљон се готово измешао с четницима на јужним падинама Великог старца, док се његова чета са Кулине предвече повукла. Први ударни батаљон, управо неколико десетина крајње изморених бораца, напустио је увече Велики старац (к. 2021). Остали су без муниције — неки борци имали су по 1—2, а неки су били без иједног метка. Захваљујући ноћи, ови батаљони су за неколико часова прекинули додир са четницима и повукли се правцем Старац — Корита — Баре, где су сутрадан 22. маја покушали поново да организују одбрану на положајима изнад Тимара, са ослоном на Смијежнице (к. 1750). Међутим, предвече су оба ова батаљона напустила ове положаје, прешла реку Буковицу и прикупила се на Слатини.

И 2. ударни батаљон водио је 21. маја, све до увече, оштре борбе с четницима на обронцима Јабланова врха, а затим се увече повукао до Пековића катунa (иза Великог старца) и ту преноћио. Сутрадан 22. маја, он је, заједно са Омладинским батаљоном Дурмиторског одреда и 1. (Ловћенским) батаљоном 1. пролетерске бригаде, наставио борбу с четницима који су преко Сињајевине наваљивали у бројним колонама. Ноћу 22/23. маја батаљон је провео у рејону Гомила, а сутрадан се повукао на положај Осуђеник изнад Округлице.

Увече 23. маја, ударни и Омладински батаљон Дурмиторског одреда кренули су, према наређењу, правцем Одраг поље — Орујица — Новаковићи — Жабљак, а затим је требало преко Босача да продуже за село Црну Гору. Међутим, док су још били у покрету измењен им је правац кретања, тако да су од Босача упућени преко Комарског краја и Горње Буковице на планину Ивицу. У том рејону прикупио се и 1. батаљон (Ловћенски) 1. пролетерске бригаде.

Четници су, потискујући партизана преко Сињајевине, наступали у две јаке колоне. Једна, испред које се повлачио 1. и 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда, кретала се правцем: Вратло — Крња јела — Корита — Баре и даље према Боану и Тимару, док је друга наступала од Мојковца према Катуну Ружица, а затим правцем Гомиле — Пашино поље — Његовућа — Жабљак. У рејону Округлице један део се одвојио према Новаковићима, односно Боровцу и Тимару.

Тако су се коначно сви ударни батаљони Дурмиторског одреда, затим један Никшићки и један Зетски батаљон, који су се у то време налазили на Сињајевини, прикупили 24. маја на падинама планине Ивице. Тиме је ова тешка, тромесечна борба на Сињајевини, пуна жртава и самопрегора, била завршена.

ПОСЛЕДЊЕ БОРБЕ ЗА ОДБРАНУ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

У мају 1942. године напуштен је знатан део стране слободне територије, под све јачим притиском непријатељских снага (Италијана, четника, Немаца и усташа). Врховни штаб је 9. маја напустио Фочу¹³⁵ и сместио се на Лијећевинама у Пиви, на левој обали Таре. Међутим, борбе за одбрану преосталог дела слободне територије, чији је ослонац постао масив Дурмитора и околно подручје, настављене су и даље. Оне су из дана у дан постајале све оштрије и теже.

¹³⁵ Владимир Дедијер: „Дневник I”, Београд, 1945. године, стр. 146.

Док су на Сињајевини, после неуспелог напада на Колашин, вођене последње борбе, на остали део слободне територије такође се све више појачавао притисак непријатеља из правца Никшића, Гацка и Пљеваља. Трећа непријатељска офанзива била је у пуном јеку и под њеним притиском ова слободна територија се стално смањивала. Што се тиче подручја Дурмиторског одреда, оно је било сведено прво на шавнички срез, а последњих дана ове непријатељске офанзиве само на Пиву.

Тих дана су и чланови Врховног штаба били готово у сталном покрету по терену или код појединих војних јединица на положајима. Друг Тито је, 21. маја с Лијећевина преко Недајног, дошао на Жабљак где је одржао кратко саветовање. С обзиром на општу ситуацију, стање у јединицама, недовољне резерве муниције, слабе могућности исхране на овом терену и друго, на овом саветовању је одлучено да главни део партизанских снага напусти територију Црне Горе. Иначе су фронталне борбе за одбрану сваког села на слободној територији, како је тренутна ситуација наметала, биле непрехватљиве. Ово је било основно у поменутој одлуци Врховног штаба. Прилике су налагале да се крене у неком другом правцу, да би се на тај начин извукле и сачувале постојеће снаге, поново преузела иницијатива, извршила мобилизација за нове јединице на новим подручјима, и да би се нашли повољнији извори снабдевања. При том је одлучено да се пре коначног напуштања слободне територије брани сваки њен део, колико год је то могуће. То се у првом реду односило на Пиву у којој су биле смештене све болнице с великим бројем рањеника и болесника као и извесне резерве намирница, које је требало евакуисати и збринути.

После саветовања на Жабљаку, 25. маја формиран је, за одбрану нових положаја на подручју Дурмитора, по директиви Врховног штаба, посебни штаб дурмиторских трупа, под чију су команду стављени сви батаљони Дурмиторског одреда. За команданта је наименован Перо Бетковић, а у току неколико следећих дана

штаб је попуњаван осталим члановима.¹³⁶ Сем дурмиторских, под његовом командом налазили су се и батаљони Комског одреда, 1. батаљон 1. пролетерске бригаде, 2. и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде, 3. батаљон Зетског и 3. батаљон Никшићког одреда.

Као што је већ речено, четници су после повлачења партизана са Сињајевине форсирано наступали на Дурмиторско подручје у две колоне: једна према Боану, друга према Жабљаку. Они су 26. маја ушли у спаљени Жабљак под борбом, док су јединице под командом штаба дурмиторских трупа заузеле нове положаје: на превојима Дурмитора; на Штуоцу, затим на Седлу — планини Ивици и код Шавника.

Већ 26. маја Дурмиторски одред се са својим ударним батаљонима (сем Четвртог)¹³⁷ налазио на положајима: планина Ивица — село Годијељи — село Пошћење — село Дужи — село Комарница, где је преузео одбрану последњег преосталог дела слободне територије. За команданта овог одреда наменован је, 25. маја Љубиша Урошевић.¹³⁸

---

¹³⁶ Првих неколико дана овај штаб сачињавао је у ствари штаб 1. (Ловћенског) батаљона 1. пролетерске бригаде (Перо Ђетковић и Јово Капа), затим су за чланове штаба одређени и Обрад Цицмил и Миленко Кушић.

¹³⁷ Од свог формирања на Крцу, 21. априла, 4. ударни батаљон Дурмиторског одреда није никада био под стварном командом штаба Дурмиторског одреда, већ је за све време ових борби остао у саставу оних снага које су се бориле око Никшића, под командом штаба Никшићког одреда или Главног штаба за Црну Гору.

¹³⁸ Први штаб Дурмиторског НОП одреда, који је наменован после напада на Пљевља, био је у саставу: командант Обрад Цицмил, заменик команданта Момчило Полексић, политички комесар Велимир Кнежевић, заменик политичког комесара Милован Даниловић. Негде око 10. априла 1942. за команданта одреда дошао је Момчило Полексић, а током месеца учињене су и друге промене. Крајем априла командант одреда био је Момчило Полексић, заменик команданта Обрад Цицмил, политички комесар Милинко Ђуровић, а заменик политичког комесара Светислав Стефановић Ђећо. После повлачења са Сињајевине за команданта одреда дошао је Љубиша Урошевић, док се остали чланови штаба нису мењали све до 7. јуна, када је на Сињцу штаб овог одреда расформиран.

Стање у батаљонима Дурмиторског одреда све више се погоршавало. Глад, исцрпљеност, војнички неуспеси, многа прегруписивања и мешања људства из разних крајева и њихово међусобно непознавање и ненавикнутост, честа и недовољно образложена смењивања командног кадра, импровизовано планирање и извођење акција и слично — све је то остављало тешке последице на живот и дејства јединица. А посебни проблем био је недостатак живог, чврсто вођеног, адекватног политичког рада. Но, независно од свих ових околности, осипање и дезертерство били су ретке појаве, све до продора четника и Италијана у шавнички срез. Од тада, а нарочито после поседања положаја око Ивице и Доброг Дола, почиње осипање, самовољно напуштање положаја и осетно распадање ударних батаљона.

У извештају од 26. маја штаб Дурмиторског одреда обавештава Главни штаб за Црну Гору и Боку о положајима и распореду својих батаљона. У то време 2. ударни батаљон је поседао планину Ивицу, затварајући правац село Грабовица — превој Седло. Једна његова чета налазила се на Превишћу са задатком да врши препаде на непријатеља и поставља заседе његовим патролама које би покушавале да извиђају положаје јединица одреда. 3. ударни батаљон држао је с. Годијеље, с једном четом истуреном у засеоку Пушина ради извиђања према Шавнику који су наше снаге већ биле напустиле, а Италијани с Граца се спремали да уђу у њега. 1. ударни батаљон, који је 24. маја дошао десеткован са Сињајевине у село Слатину, смештен је у с. Комарницу као општа резерва одреда. Са осталим батаљонима на ове положаје дошао је са Сињајевине и Омладински ударни батаљон Дурмиторског одреда. Овај батаљон налазио се у нарочито тешком стању, због знатних губитака и велике исцрпљености и замора, као последица дужег гладовања, тешких борби и готово непрекидних покрета и дугих маршева. Због тога је Главни штаб за Црну Гору и Боку писмом од 25. маја¹³⁹ наредио Дурмиторском одреду да расформира

¹³⁹ Зборник III/3, док. 133.

Омладински батаљон а остале реорганизује. Сходно овом наређењу, Омладински ударни батаљон је сутрадан 26. маја упућен у село Годијеље, где је расформиран. Око петнаестак његових бораца пошло је као попуна 1. батаљона 1. пролетерске бригаде, а остатком су попуњени 1. и 2. ударни батаљон Дурмиторског одреда.

На овим положајима, са извесним померањима у рејону планинских превоја и чворних раскрсница од Ивице и Седла до Тодорова Дола, Студене и Буричковца, остали су у почетку сви а касније само 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда — све док није коначно напуштена Планина Пивска 8. јуна 1942. године.

За то време, под командом штаба Дурмиторског одреда налазио се и 3. ударни батаљон Зетског, а касније и 3. ударни батаљон Никшићког одреда. Они су последњих дана маја, по наређењу Главног штаба за Црну Гору и Боку, један за другим повучени у састав својих одреда.¹⁴⁰ Писмом Главног штаба од 25. маја стављен је Дурмиторском одреду на располагање и његов 4. ударни батаљон,¹⁴¹ који је тог дана имао око 140 бораца. Но, он никада није ушао у састав свог одреда, већ је и даље остао на положајима на подручју Никшића и са осталим снагама се повлачио до Брезана и Заборја. Треба имати у виду да је овај батаљон, од свога формирања стално оперисао у околини Никшића и све поверене задатке извршавао врло савесно. Но, због слабог наоружања, његова ударна снага није увек била довољно ефикасна. Из писма Блажа Јовановића од 15. маја, упућеног Главном штабу види се да он ни тада није имао ниједан пушкомитраљез¹⁴². После повлачења са Гвозда и Градачке пољане и овај батаљон се оријентисао према Јаворку и остао на положајима Шишман — Јаворак — Стојковац — Брезна — Заборје све док партизанске снаге коначно нису напустиле ове положаје. Због физичке исцрпености из батаљона је око

¹⁴⁰ Исто, док. 140 и 142.

¹⁴¹ Исто, док. 133.

¹⁴² Исто, док. 4.

28. маја отпуштено још 15 бораца, тако да је крајем маја имао свега 110 бораца.

Према наређењу Врховног штаба од 27. маја 1942. године, мобилисан је, 31. маја, на зборовима на Трси и код Пивског Манастира један посебан батаљон.¹⁴³ Тада се за одбрану Пиве добровољно јавило око 200 бораца који су одмах упућени на положаје, где је извршено формирање поменутог батаљона и његов штаб предузео команду над јединицом. Батаљон је 3. јуна из покрета ступио у борбу с четницима у рејону села Дубе и, поред осталих јединица, узео учешћа у оштрим офанзивним борбама 3, 4. и 5. јуна, на положајима Дуба — Брезна — Стојковац — Жива. Тиме је знатно допринео разбијању и протеривању четника преко Јаворка и Живе. У току 7. јуна батаљон се налазио у Горњим Брезнима, док су његови делови држали Велики Штуоц (на северозападним падинама Војника). Одатле су према непријатељу упућивани мањи делови ради извићања.

Положаји од Ивице преко села Годијеља и Комарнице до села Дужи, које су држали делови Дурмиторског одреда, у међувремену су се мењали. Непријатељ је стално вршио јак притисак. У то време четници су од Боана продрли на Слатину, док су се Италијани који су од Крнова продрли на Мокро, улогорили на Грацу (изнад Шавника) и ту камионима довукли знатна појачања и артиљерију. Следећих дана под притиском су напуштени и ови положаји и јединице одреда 27. и 28. маја заузеле нове, на линији с. Дужи — с. Крњача — катун Студена. Преко Студене су одржаване везе са батаљонима пролетерских бригада који су се налазили у рејону Доброг Дола. Но, због све бржег развоја догађаја, дошло је до покрета батаљона и померања на положајима. Италијани с Граца су преко Шавника стигли на Добра Села, а четници са Слатине преко Млетичка и Превиша у Пошћење и Комарницу. Друге две јаке четничке колоне продрле су већ 2. јуна и то једна преко Штуоца на село Црну Гору, а друга преко превоја Седло у Добри До. Четничке снаге које

¹⁴³ Исто, док. 139.

су продрле у Добри До протерала су, једним ноћним препадом између 2. и 3. јуна, два пролетерска батаљона — 1. (Ловћенски) 1. пролетерске и 2. батаљон 2. пролетерске бригаде, наневши им осетне губитке.

За то време су четници и Италијани од Никшића вршили преко Голије и Гацка све снажнији притисак, угрожавајући везе наших снага у Пиви са слободном територијом у Херцеговини. Пошто је Врховни штаб одлучио да се четничке снаге на правцу Голија — Казанци разбију, за ту акцију су предвиђена и два батаљона Дурмиторског одреда. У вези са тим, штаб одреда који је добио наређење да ове батаљоне хитно упути у рејон Горанска, оријентисао је свој 1. и 2. ударни батаљон на правац Дубровско — Безује ка Пивском манастиру, где је требало да се повежу са батаљонима 2. пролетерске бригаде и образују ударну групу за интервенцију на Голији. Дотадашње положаје ових батаљона Дурмиторског одреда преузео је 3. ударни батаљон истог одреда. Он је из рејона Студене упућивао преко Крњаче и села Дужи, све до реке Комарнице, лака одељења и патроле, ради извиђања непријатеља. Један вод је био у селу Дубровско, док се главнина налазила у катуну Студена, где се левим крилом повезивала са 1. батаљоном 1. пролетерске бригаде.

У току 3. јуна, 2. ударни батаљон Дурмиторског одреда извршио је преко Дубровска, Безуја и Крушева покрет до Пивског манастира. За њим је истим правцем пошао и 1. ударни батаљон.¹⁴⁴ Ови батаљони остали су три дана на одмору у с. Сињац, где су 7. јуна реорганизовани и од оба батаљона је формиран један, јачине од око 120 бораца¹⁴⁵. Овим је за борце овог новоформираног батаљона престала борба на терену Црне Горе, јер је одмах после реорганизације добио наређење да хитно

¹⁴⁴ Ови батаљони су првобитно добили наређење да од Безуја крену за Боричје, где је требало да добију посебан задатак — да се укључе у специјалну ударну групу са деловима 2. пролетерске бригаде која је требало да разбије четничке групе на Голији (Зборник III/3, док. 161, 164, 166). Међутим овако замисљена акција у међувремену је изостала и оба батаљона су од Безуја продужила преко Крушева ка Пивском манастиру.

¹⁴⁵ Зборник III/3, док. 179.

крене правцем: Смријечно — Лисина — Берушица. Он је на положајима око Чемерна и Лебршника (Плећа) остао неколико дана под командом штаба 2. пролетерске бригаде, водећи борбе против четника и Италијана.

Кад је формиран овај батаљон и стављен под команду штаба 2. пролетерске бригаде (3. ударни батаљон Дурмиторског одреда већ је био под командом штаба дурмиторских група) престала је и функција штаба Дурмиторског одреда. Дотадашњи његови чланови добили су нове распореде.

СМЕШТАЈ И ЕВАКУАЦИЈА БОЛНИЦА

Поред велике болнице на Жабљаку и мањих у Шавнику, Горанску, Боану и Његовући, на овом подручју је у току треће непријатељске офанзиве прикупљено и склоњено и више других болница. Тако је у другој половини фебруара 1942. године, поред оне на Жабљаку, организована и на Рудини у Пољу (црквичком) велика партизанска болница. У њу су прво смештени „Игманци” из болнице у Фочи, кад се ова морала евакуисати због притиска Немаца и усташа од Рогатице и Горажда. Касније су у ову болницу смештени и други рањеници и болесници. Сем тога, на дурмиторско подручје дошла је и болница Главног штаба за Црну Гору и Боку, кад је била принуђена да се повуче од Никшића. Како је развојем офанзиве непријатељ све више надирао на слободну територију, тако су се и болнице све више концентрисале у Пиви.

Пре почетка јачег непријатељског притиска било је одлучено, у вези са једном сугестијом Врховног штаба, да се рањеници и болнице који су се затекли на овоме подручју источно од Дурмитора помере у Пиву. Пошто пре рата у Пиви није било никаквих других здравствених и сличних установа сем једне мале амбуланте на Горанску, није било ни одговарајућих просторија за смештај рањеника. Због тога су у ту сврху брзо прилагођене пространије сеоске куће и неколико школа. Но, било је често и других тешкоћа и незгода, као што су недостатак воде, беспуће и неприступачност, што је

још више отежавало снабдевање болница. Због тога је штаб одреда, у сарадњи с командама места и народно-ослободилачким одборима доносио одлуке за стварање потребног простора на погодним местима, на којима су дизане дрвене бараке. Тако су на Крсцу, где се налазила команда места и где изузев основне школе није било никаквих других зграда, морале бити изграђене бараке. Место је било подесно — скривено од бомбардовања и у центру овог краја. Команда места, уз помоћ народноослободилачких одбора, предузела је одмах хитне мере да се подигну две веће бараке, од којих би једна била намењена за прихватну болницу, а друга за команду места. Тако су у марту почели убрзани радови, али кад су ове велике, солидне грађевине биле готово завршене, партизани су били присиљени да се почетком јуна повуку из Пиве.

Због непријатељске офанзиве која је све више узимала маха, Врховни штаб је 10. априла 1942. године дао упутство штабу Дурмиторског одреда за склањање рањеника и намирница. У њему поред осталог, стоји: „... Жито и све потребе из Жабљака треба склонити на сигурна места. Ово би требало учинити постепено, да се не изазове каква паника”. А затим је у вези са безбедношћу болесника наглашено: „Не би ли било боље да извјесне болеснике пребаците дубље у Пиву? Ово размотрите. Но прво је потребно да откријете непријатељске намјере”.¹⁴⁶ И раније је штаб дурмиторског одреда планирао ово пребацавање, а сада је била донесена одлука о изградњи барака за болнице. У другој половини априла штаб одреда упутио је Марију Ломпар, санитетског радника из болнице на Жабљаку, да помогне Општинском НО одбору Планине Пивске и представницима команде места Пива око избора најподеснијег места за болницу. Изабрано је место Јавор у кањону Сушице, северно од с. Недајног, које је било веома подесно: у шуми, са текућом водом у непосредној близини, тешко приступачно за непријатеља и скоро потпуно осигурано од бомбардовања. Одмах су отпочели радови на две бараке, од којих је мања била

¹⁴⁶ Исто, док. 11.

предвиђена за магацин и кухињу, а већа за смештај рањеника и болесника. На њима је радило и око 100 заробљених Италијана. Међутим, ове баракe нису довршене због продора Италијана и четника на слободну територију. Чим су стигли, четници су и овде, као и на Крсцу, уништили све што је до тада било урађено.

Тако је, и поред изванредног залагања да се рањеницима створи удобнији и безбеднији смештај, због снажног притиска непријатеља све поново остало на томе да се рањеници и болесници сместе у куће и школе по селима. О прихватању, смештају и исхрани рањеника у овим болницама бринуле су се народне власти и народ овог краја. Омладинске и женске организације са терена указивале су сталном болничком особљу велику помоћ у нези рањеника, а нарочито око кухиње, одржавања чистоће, грејања просторија и другим пословима. Мада су сви ови послови око рањеника и болница били веома напорни и тешки, ипак као најтеже, што је људима овог краја до данас остало у сећању, били су напори око пребацивања болница и преношења рањеника по тешком и беспутном терену. Лакши рањеници ношени су на коњима, у којима се прилично оскудевало, а тешки и непокретни на носилима. Најчешће су их преносили омладинци који су били недорасли за оружје или старији људи и жене, јер је највећи број способних мушкараца био мобилисан и налазио се у разним војним јединицама. Онај који је макар једном прошао овим тереном може замислити напоре око преноса рањеника са Жабљака, преко Штуоца за село Црну Гору, или с Црне Горе преко Сушице на Недајно па даље низ Лакат на Крстац, у Плужине, Стабна и даље у Изгори. Но, и поред много напора и тешкоћа за оне који су носили, и тешких мука за саме рањенике, овај посао је увек успешно обављан.

Начин рада и учешћа народа и народних власти у оваквим пословима може се у маломе видети и из једног извештаја Команде места Пива, чије седиште је било на Крсцу. У овом извештају, упућеном Главном штабу за Црну Гору и Боку, 18. маја 1942. године, поред осталог, стоји:

„У вези са актом Главног штаба НОП и ДО за Црну Гору и Боку бр. сл. од 15. маја т. г. и акта Команде никшићког подручја од истог дана извјештавамо вас да су сви досада приспјели рањеници пренесени и смјештени у село Боричје на Планини Пивској. Пренос је извршен уредно и организовано. Такорећи сви сељаци, нарочито мушка и женска омладина, свих села од Брезана до Боричја, са свом радном стоком, били су запослени неколико дана и показали су пуно добре воље и самоиницијативе, како у погледу преношења и смјештаја, тако и у погледу добровољних прилога за исхрану рањеника. Јуче сам посјетио болницу. Она је смјештена у неколико кућа под доста добрим условима. Био је присутан и доктор Бора Божовић који је вршио преглед свих рањеника у циљу бољег размјештаја, с обзиром на карактер рана и отпуста оних који су оздравили. Разговарао сам са њиме по свим питањима и он је потом извијестио Главни штаб писмом које ћете данас добити. Предвидјели смо у селу Пишчу још неколико кућа за евентуални придолазак нових рањеника и предузели мјере да се те куће припреме. Такође смо предвидјели да се, ради лакшег пребацивања нових рањеника, одреди школа у Миљковцу као прихватилиште. Ту би се оставила једна болничарка са нешто санитетског материјала и хране, која би примала рањенике и отправљала их за Боричје. Миљковац је на пола пута између Јасеновог Поља и Боричја. Ради лакшег снабдевања свих болница млијеком предвидјели смо могућност организовања двију мљекара на Пивској Планини.

Констатовали смо да је смјештај болница у Пивском Манастиру врло незгодан из разних разлога, о којима је Гл. штабу писао и друг доктор Божовић, а од којих је главни тај што је Манастир јако компромитован и изложен бомбардовању.

Веома је добро што правилно схватате потребу опрезности према народу и његовим могућностима. То је заиста веома важан политички моменат који и ми увиђамо. И заиста је ових дана такорећи читава Пива, старо и младо, мушко и женско ангажовано на разним пословима (пренос рањеника са Шћепан Поља и преко Јаворка и пренос њиховог материјала, изградња барака за болнице на Сушици, пренос радионица и материјала и др.). К томе придлази исхрана великог броја рањеника (преко 400), радника на Сушици (око 100), партизанских стража и војске на нашем терену; зато се мора учинити све да се терет умањи колико је могуће. Питање меса и млијека није тако тешко јер тога ипак има и народ га са добром вољом даје, али би питање жита било врло тешко, управо немогуће ријешити. Зато нам је добродошло овлашћење за коришћење жита од Гл. штаба са Брезана. Наравно, водићемо строгу штедњу”.¹⁴⁷

Крајем маја 1942. године у свим партизанским болницама у Пиви било је концентрисано преко 700 рање-

¹⁴⁷ Исто, док. 119.

ника и болесника, и то: на Рудини 140, у Доњем Крушеву 12, у Подмилогори 42, на Трси 48, на Унчу 59, у Боричју 140, на Барном Долу 60, на Горанску 40, у рејону Недајног и Пишча 125 (ови су се прикупљали са Жабљака).

Концентрација рањеника у Пиви, која је почела још фебруара а убрзана од половине априла, завршена је крајем маја. Рањеници из Чајнича, Металке, Горажда и Фоче прикупљани су преко Фоче и Шћепан-Поља; рањеници са подручја Плеваља и Бијелог Поља као и из Жабљака — преко Жабљака, и са подручја Никшића — преко Брезана и Миљковца.

Овај посао око организовања болница, преношења рањеника, њиховог смештаја и исхране обављали су народ и народне власти, НОО и позадинске војне команде, истовремено са многим другим пословима (исхраном и смештајем оперативних јединица и др.) и то у условима сталних борби и непосредне опасности непријатељског продора на слободну територију. Све је ово до последњег момента текло без застоја и организовано.

Крајем маја, Моша Пијаде је као делегат Врховног штаба организовао по Пиви низ фарми (укупно 19), које треба уредно да снабдевају све болнице млеком, млечним производима и месом.¹⁴⁸ Сем тога, у неким од њих била је смештена само јалова стока за клање и снабдевање војних јединица месом. У ове фарме груписана је и сва реквирирана стока и стављена на располагање народноослободилачким одборима, који су је даље издавали на требовање и водили бригу о сталном попуњавању резерви.¹⁴⁹

Но, и поред добре воље и пожртвованог рада, објективне могућности биле су ограничене. Ова територија није била у могућности да за дуже време снабдева све наше јединице и болнице које су се овде затекле почетком јуна 1942. године. Тако је Моша Пијаде 3. јуна упутио извештај другу Титу да се у Пиви налази око 7.000 бораца и рањеника, а да хране има највише

¹⁴⁸ Зборник II/4, док. 117.

¹⁴⁹ Исто.

још за недељу дана.¹⁵⁰ Да би се решио овај проблем, друг Тито је 4. јуна упутио писмо Александру Ранковићу Марку, у коме поред осталог, каже: „Према Шикијевом рачуну само у Пиви има сада преко 7.000 људи које ми морамо хранити, и према томе, разумије се да ћемо у најкраће вријеме морати предузети неке акције већих размера да би растеретили Пиву”.¹⁵¹

Због све већег притиска непријатеља, као и због немогућности даљег снабдевања, наше јединице су се у првој половини јуна повукле са овог подручја. Исто тако и сви рањеници и болесници из Пиве су са много напора, али и са много љубави и пажње уредно евакуисани према Вучеву и Сутјесци.

Четници се после разбијања у Добром Долу, ноћу 2/3. јуна, и одбацивања преко превоја Седло у рејон Суге локве и Пошћенског катуна, нису појављивали следећа три дана на овом правцу. Међутим, већ 7. јуна једна њихова јака колона, од Шавника преко Комарнице и Крњаче, извршила је снажан напад на наше положаје и рано изјутра продрла у катун Студену. Задатак ових јаких четничких снага био је да истог дана брзо продру преко Тодорова дола на Пишче. Међутим, њих су у рејону Пријеспе дочекали 1. батаљон 1. пролетерске, 2. батаљон 2. пролетерске бригаде и 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда. После оштрих борби које су на овим положајима вођене целог 7. јуна, четници су били разбијени и принуђени да се предвече повуку преко Студене и низ Комарницу према Шавнику. Том приликом, заплењено је доста муниције као и нешто хране и стоке коју су четници опљачкали сељацима у Студеној.

Четничко-италијански план је био да из Пиве, овог последњег дела слободне територије у Црној Гори, што пре потисну наше јединице и по могућности униште што већи део њихове живе снаге. Због тога су — и поред честих бежања пред партизанима и осетних губитака — одмах обнављали нападе новим све бројнијим снагама. Четничким јединицама чија је главна

¹⁵⁰ Исто, док. 124.

¹⁵¹ Исто, док. 135.

ударна снага била састављена од „старих“ васојевићких четника, бивших жандарма и финанса, војнички су прилично вешто руководили официри бивше југословенске војске.

Четничке снаге, које су се од 2. јуна налазиле у с, Црна Гора, извршиле су ноћу 7/8. јуна покрет кањоном Сушице и преко Лукавица и Рубина дола избиле у катуне Пишча и Војиновића, потиснувши том приликом слабије партизанске снаге које су штитиле излазе из Сушице. Тако су јаке четничке снаге запоседале постепено слободну територију Планине Пивске. Поучени ранијим искуствима четници су наступали врло опрезно на широком фронту од Пишча до Милогоре. Партизанске патроле са ивице кањона Сушице, повукле су се у правцу Поља (црквичког) и ушле у састав санџачких батаљона, од којих је два дана пре тога на Лијећевинама формирана 3. ударна санџачка бригада. Тог дана четници их нису гонили, већ су се усмерили ка селу Пишчу и Тодореву долу,¹⁵² тежећи да што пре избију на Пишче где се налазила веза одбране читавог овога рејона, а привремено и Команда подручја дурмиторског одреда.¹⁵³ Они су већ око подне потисли ма-

¹⁵² Општи продор на преостали део слободне територије четници су извршили 8. јуна са јаким снагама из више праваца — од села Црне Горе преко Сушице, од Жабљака преко Доброг Дола, од Шавника преко Студене и од Никшића преко Јаворка и Брезана. Ценећи да су четнички продори мањег обима и локалног значаја, Александар Ранковић, који се тих дана налазио на Лијећевинама и руководио овим левим крилом партизанске одбране, наредио је да у вези наређења Врховног штаба од истог дана, 8. јуна (Зборник II/4., док. 160) Златарски и Плеваљски батаљон, из новоформиране Санџачке бригаде, интервенишу правцем Никовићи — Недајно и одбаце четнике (Зборник II/4., док. 165). Међутим, до овог није дошло јер су четници, са бројно надмоћнијим снагама, истог дана овладали целим тереном Планине Пивске јужно од Милогоре. Све снаге под командом штаба дурмиторских трупа преbacиле су се ноћу 8/9. јуна на леву обалу Пиве, на правцу Крстац — Плужине. Тако је наглим продором много надмоћнијих четничких снага и према Шћепан-Пољу осујећена ова помоћ санџачких батаљона.

¹⁵³ Од 26. маја до 1. јуна штаб дурмиторских трупа се налазио на Пишчу, а затим су се, од 1. јуна чланови штаба налазили на положајима Николин До — Добри До, с тим што је по један члан навраћао ради везе, која је одавде одржавана са

лобројну партизанску стражу овог места која се повукла у правцу Плужина. Пре напуштања Пишча упућен је Перу Ђетковићу извештај о ситуацији насталој овим продором четника и о опасности од бочног дејства непријатеља из правца Пишча против јединица које су се с њим налазиле на положајима Студена — Тодоров до. Међутим, ове батаљоне који су претходног дана успели да одбаце четнике од Студене према Шавнику, напала је рано изјутра 8. јуна нова четничка колона која је дејствовала преко превоја Седло ка Добром Долу и Тодорову долу. Тако су ови батаљони цео дан 8. јуна водили веома тешке борбе, у почетку против колоне која их је нападала фронтално из Доброг Дола, а затим и против бочног напада четничких снага које су овладале Пишчем и дејствовале са тог правца. Батаљони су се под борбом повукли од Тодорова дола преко Боричја на Крстац, а потом у Плужине, где су стигли рано изјутра 9. јуна.¹⁵⁴ Пре преласка ових јединица на леву обалу Пиве, одржан је ноћу 8/9. јуна, на Крсцу, саста-нак штаба дурмиторских трупа. На основу примљене директиве Врховног штаба одлучено је да се у току ноћи све снаге пребаце на леву обалу Пиве, да се мост на Крсцу спали и подручје Пиве до даљег наређења брани на левој обали реке.

Сутрадан 9. јуна, на Плужинском брду, начелник Врховног штаба пренео је штабу нове директиве, према којима су јединице „Дурмиторских трупа” добиле нови распоред. Трећи батаљон 2. пролетерске пошао

Врховним штабом. I Команда подручја Дурмиторског одреда, по напуштању Жабљака, налазила се на Пишчу у школи, где се налазио телефон којим је одржана веза с Командом места Крстац, а преко ње са Врховним штабом који се тих дана налазио у Плужинама.

¹⁵⁴ Увече 8. јуна дошао је из Плужина до моста на Крсцу лично друг Тито са још неколико чланова Врховног штаба. Ту је саслушао и усмени извештај о развоју ситуације тога дана на Планини Пивској и на лицу места издао наређење о даљим задацима ових батаљона дурмиторских трупа. По повратку с Крсаца Врховни штаб с Титом напустио је ноћу 8/9. јуна Плужине и пошао правцем с. Стабна — Језеро — Изгори. Тиме је Врховни штаб напустио последњи део слободне територије у Црној Гори на крају ове непријатељске офанзиве.

је у састав своје бригаде, а 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда, пошто се прикупио и прегазео Пиву код Валовице¹⁵⁵, избио је на Горанско и продужио правцем: Плужине — Стабна — планина Власуља — Трновачко језеро, да би се повезао са деловима Дурмиторског одреда који су пошли у правцу Лебршника и Чемерна пошто су, раније прегруписани у један батаљон. Напуштајући поступно територију Пиве, овај батаљон је имао да се ослања на 1. батаљон 1. пролетерске бригаде, који се кретао правцем Плужине — Милошевићи — Брљево — Мратиње — Вучево. Са овим пролетерским батаљоном кретао се до Мратиња и штаб дурмиторских трупа, који је око 12. јуна на Јаворку (мратињском) престао да функционисе.

У међувремену су и четничко-италијанске снаге с југа, које су 5. јуна биле разбијене на Стојковцу и Живој, већ 7. јуна поново извршиле притисак на партизанске јединице са правца од Јаворка (никшићког) и у току 8. и 9. јуна их потиснуле са њихових положаја, принудивши их на одступање правцем Горанско — Смријечно — Равно. После губљења ових положаја 4. ударни батаљон Дурмиторског одреда и батаљон за одбрану Пиве, који су се 3, 4. и 5. јуна заједно са деловима Зетског и Никшићког одреда успешно борили на положајима Стојковац — Жива и Дуба — Брезна — Јаворак, напустили су даље вођење борбе. Људство новоформираног батаљона за одбрану Пиве растурило се после напуштања положаја на Јаворку и разишло кућама. Исто тако и већина људства 4. ударног батаљона напустила је положаје и разишла се кућама, а само мали број је пошао са ударним батаљонима према Босни. Ових последњих дана непријатељске офанзиве све црногорске јединице су биле крајње исцрпене, преморене, гладне и без муниције. Осипање јединица, напуштање положаја и одлазак кућама биле су честе и бројне појаве. Све је ово захватило и батаљоне Дурмитор-

¹⁵⁵ Пошто 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда, чије су неке чете биле у заштитници, није добио наређење за повлачење то није стигао да пређе Пиву пре спаљивања моста, па је морао ићи око два часа узводно до места Валовице и ту на старом газу прегазити Пиву.

ског одреда, којима су дуге и исцрпљујуће борбе и бо-
равак на Сињајевини нанели највише недаћа. Уз то,
напади на Колашин крајем маја и дуги маршеви у вези
с тим готово су потпуно сломили отпорност и снагу ве-
ћине ових бораца. То је био главни узрок многобројних
дезертирања, а понекад и распадања читавих јединица.
Овome треба додати страх и бригу за животе и судби-
ну породица, што није могло остати без утицаја на мо-
билисане сељакe тих крајева. Због терора и пљачке чет-
ника који су продирали на слободну територију, ста-
новништво је почело да напушта домове и мањи део
да се повлачи за борацким јединицама, а већи да се
склања испред првог налета четника у оближње шуме
и збегове. Наступајући преко Сињајевине, четници су
палили куће појединих партизанских породица, убија-
ли заробљене партизане и пљачкали све што им дође
до руке. Сазнавши за ову пљачку, сељаци су почели да
крију ствари па и да их закопавају у земљу. Међутим,
четници-пљачкаши били су специјалисти у проналаже-
њу закопаног. Све је то утицало на многе сељаке из тих
крајева да напусте јединице, мада су остали и даље
привржени НОБ-у, што се показало касније кад су по-
ново прилазили борби. Схвативши потпуно стање у тим
мучним данима, друг Тито у писму Александру Ранко-
вићу, од 31. маја, поред осталог каже: „Код Црногора-
ца има доста појава дезертерства из појединих батаљо-
на, али не зато што су ти људи били нама непријатељи,
већ због страха за своје породице”¹⁵⁶. Април 1943. го-
дине, пета офанзива као и цео даљи развој догађаја,
показали су да је ова оцена била тачна.

Око 12. јуна све партизанске јединице напустиле су
Пиву. Оне су преформирание и реорганизоване у нове
батаљоне и бригаде, наставиле борбу на подручју Хер-
цеговине и Босне.

Батаљон Дурмиторског одреда који је 7. јуна у
селу Сињцу формиран од бораца 1. и 2. ударног бата-
љона водио је неколико дана врло оштре борбе на Ле-
бршнику и око Чемерна, под командом штаба. 2. про-

---

¹⁵⁶ Зборник III/3, док. 158.

летерске бригаде. За храбро држање, штаб 2. пролетерске предложио га је 20. јуна Врховном штабу за похвалу.¹⁵⁷ После ових борби око Лебршника батаљон се по наређењу штаба 2. пролетерске бригаде пребацио правцем Жањевица — Столац — Сутјеска — Тјентиште у село Врбницу, где је неколико дана остао на одмору. И 3. ударни батаљон Дурмиторског одреда упућен је из рејона Трновачког језера у Врбницу. Приликом формирања 4. пролетерске (црногорске) бригаде, од оба батаљона формиран је њен 5. батаљон од три чете и вода пратећих оруђа, укупне јачине око 200 бораца. За команданта батаљона постављен је Момчило Полексић, за његовог заменика Вељко Жижић, за политичког комесара Мијушко Шибалић, а за заменика политичког комесара Филип Бајковић.

Све главне партизанске снаге — из рејона Шћепан-Поља као и оне од Јаворка и Брезана — повукле су се у току 9, 10. и 11. јуна 1942. године. Оне су се из Пиве повлачиле стално под борбом, и то у два правца: од Горанска и Плужина према Равном и Орловцу и од Плужина преко села Милошевића, Будња, Брљева и Мратиња ка Вучеву. Ово повлачење и прикупљање трајало је од 9. до 23. јуна, када се последња заштитница, после евакуације болнице и осталих делова, повукла са Вучева према Сутјесци. То је био 3. батаљон новоформиране 5. црногорске бригаде.

После напуштања и последњих делова слободне територије у Пиви, односно последње слободне територије у Црној Гори уопште, дотадашње слободно подручје Дурмиторског одреда посели су Италијани и четници.

---

¹⁵⁷ Зборник III/4, док. 142.

ПЕРИОД ЧЕТНИЧКЕ ВЛАСТИ

РАСПОРЕД ПАРТИЈСКИХ КАДРОВА И ФОРМИРАЊЕ ГРУПА ЗА ИЛЕГАЛНИ РАД

Још пре напуштања слободне територије шавничког среза одлучено је, према директиви Партије, да се на терену остави читава партијска организација која ће продужити општи политички рад, а према потреби и условима, организовати и оружане акције у непријатељској позадини, стварајући услове за нови полет устанка. Сем среског и рејонског комитета за Пиву, за рад у позадини непријатеља остављено је и више других активиста и бораца.

Према општој директиви виших форума и уз присуство њихових делегата, партијске организације на терену су на неколико својих састанака распоређивале комунисте који остају на окупираној територији и формирале ћелије илегалних група бораца за рад у позадини непријатеља. При томе су се држали становишта да би на окупираној територији у Црној Гори требало да остане што више утицајних комуниста, који ће моћи поново да организују народ и борбу.¹⁵⁸

Тако је крајем маја на Питоминама код Жабљака одржан састанак Среског комитета КПЈ за срез шав-

---

¹⁵⁸ У писму друга Тита, које је достављено 31. маја из Плужина, Александру Ранковићу Марку, поред осталог, стоји: „А пре два дана је био овде цели нови ПК заједно са Милутином и Милованом, те смо решили да се што већи број руководећих партијаца пребацу у позадину и да почне с нова” (Архив ЦК КПЈ, док. бр. 558).

нички¹⁵⁹, коме је у име Покрајинског комитета КПЈ присуствовао Јагош Ускоковић.¹⁶⁰ На овом састанку одређено је да на терену остане већина чланова среског комитета: Јован Боровић, секретар, Богдан Котлица, Вељко Б. Мићановић. Војин К. Јауковић, Милован Даниловић, Радивоје Дакић. Исто тако поименично је одређен и већи број других бораца и руководилаца који ће остати у жабљачкој, шаранској, шавничкој и боанској општини.¹⁶¹

Крајем маја или почетком јуна на Трси је одржана партијска конференција општинског комитета Планине Пивске, којој су присуствовали инструктори ЦК КПЈ Милентије Поповић и Митра Митровић, а у име Среског комитета Шавник Вељко Мићановић и Богдан Котлица. На овој конференцији одређен је и нови Рејонски комитет за Пиву, у који су ушли: Радивоје Дакић, секретар, Јанко Тадић, Петар Кецојевић и Обрен Благојевић. За илегални рад у позадини непријатеља одређен је поименично и за рејон Планине Пивске изван број комуниста и скојевских активиста.

Тих дана одржан је код Пивског манастира састанак општинског комитета за Жупу Пивску, у присуству Радоја Дакића Брка, на коме су такође одређени комунисти који ће остати на раду на окупираној територији.

На овим састанцима дате су и основне директиве за рад партијских ћелија ових позадинских група: раскринкавање четника као издајника и сарадника окупатора, саботирање четничке власти и организације, парирање њиховој пропаганди, чување организације НОП, народне власти као и људи на терену, нарочито одборника и омладинаца, помажући им у прилагођавању новим условима под окупацијом. Да би се створили што повољнији услови за рад, требало је да се они који су одређени за рад у позадини у што већем

¹⁵⁹ ВИИ рег. бр. 3, 1/2, К. 2003.

¹⁶⁰ Тих дана измењен је и реорганизован ПК КПЈ за Црну Гору и Боку. У новом ПК, који ће остати на окупираној територији, били су: Радоје Дакић Брко, секретар, Јагош Ускоковић, организациони секретар и чланови: Вељко Мићуновић, Ђоко Вујошевић Сегеда и Велимир Кнежевић.

¹⁶¹ ВИИ, рег. бр. 3, 1/2, К. 2003.

броју легализују, управо да се легализују сви они који-ма директно не прети опасност по живот. Тиме се олакшавао не само њихов рад, већ се омогућавао опстанак и оних илегалца на терену које су због активности у устанку и организацији НОБ уопште, Италијани и четници унапред осудили и чије легализовање није долазило у обзир.

Сем ових група, које су одлуком и распоредом партијске организације добиле задатак на окупираној територији у позадини непријатеља, било је појединаца па и група које су са истим циљем враћали штабови војних јединица. То је вршено још у току борбе на овом терену или касније по напуштању слободне територије, а било их је који су упућивани и на неки други начин.

После расформирања штаба дурмиторских трупа и повлачења последњих партизанских снага из Црне Горе у Босну, и ја сам по наређењу Врховног штаба враћен на позадински рад, са овлашћењем да сам одаберем и формирам десетину с којом ћу се пребацити у четничку позадину и повезати се с партијском организацијом.¹⁶²

Поред већ поменутих директива, било је препоручено да се за прво време све илегалне групе оријентишу на терене и према местима одакле се претпостављало да ће највише користити и најбоље се повезати са што више познатих и поузданих људи.

Тако се првих дана четничке окупације — од половине јуна до краја јула — на дурмиторском подручју нашло више десетина партизана, чији се задатак у првом реду састојао у политичком раду, а затим и у организовању других акција на окупираној територији.

ОРГАНИЗОВАЊЕ ЧЕТНИЧКЕ ВЛАСТИ

После повлачења партизанских снага из шавничког среза, Италијани су се задржали само у Шавнику,

¹⁶² Поред мене, у овој групи били су: Душан Л. Вуковић, Душан Цицмил, Перо Жарковић, Божо Жарковић, Спасоје Шараци, Раденко Копривица, Томо Вуковић, Тујо Бајагић и Шћепан Недић.

препуштајући четницима да на овој целој територији организују своју власт. На територију среза четничке колоне су продрле са разних страна: једна — Васојевићи под командом Павла Бүришића — дошла је из правца Колашина; друга — под командом Баја Станишића — од Никшића. Ове четничке јединице под италијанском командом и на њиховом снабдевању биле су у исто време и директни извршиоци наређења Драже Михаиловића. У њиховим редовима налазио се велики број официра бивше југословенске војске, који су заузели све важније командне положаје и били носници и извршиоци најцрњег терора над народом овог краја. Убрзо се на овом терену нашао и Дража Михаиловић, који је од првих дана четничке власти поставио своју базу на Јаблан-бари у близини Жабљака.

Одмах по доласку у шавнички срез, четници су почели да организују своју власт, настојећи да избришу све трагове партизанског рада и утицаја народноослободилачког покрета у народу овог краја. Сматрајући Дүрмитор, као стратегијски чвор, својим ослонцем за даље операције на ширем подручју Црне Горе и Херцеговине, предузели су све да ту створе солидну четничку базу. Њихов задатак, како су тада говорили, био је потпуно уништење комуниста. То је практично значило уништење свих оних који су на ма који начин активно учествовали у народноослободилачкој борби, а то је, у ствари, цео народ овог краја. Четници су првих дана по продору на ово подручје отпочели масовни терор над целокупним становништвом, изузимајући само оне ретке издајнике и дезертере који су се крили од народне власти и оне породице чији су чланови од раније побегли у четнике.

Као што је већ напоменуто, четници су још у првом наступању на овај терен отпочели са општом пљачком, узимајући све што су стигли. Прво су у колибама на катунима појели, понели или дивљачки уништили све млеко, сир и друго што су нашли. Исто тако су по кућама у којима су затекли становништво, а још више у онима из којих се становништво било склонило, покупили све

што им је пало у руке и што су могли понети: одело, обућу, посуђе, па чак и поњаве и покриваче. Претраживали су систематски по зидовима и гомилама, тражећи скровишта у која су сељаци закопали понешто посуђа, одеће, жита и других ствари. Истовремено с првим четничким наступањем почеле су и паљевине, у првом реду кућа познатих партизанских породица. Тако су у првом налету преко Сињајевине ка Језерима и Ускоцима спаљене куће Пера Јелића, Илије Перовића, Радомира Ашанина и још неких. Нешто касније, у Бараме (Жугића) четници су спалили кућу Мића Жугића, у којој је августа 1940. одржана покрајинска конференција КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак, Косово и Метохију, а нешто касније, октобра 1941. и среска партијска конференција за срез шавнички. Мића Жугић, старац од преко 90 година, лежао је слеп и немоћан у постељи. Четници су га избацили из куће, говорећи: „Нека цркне!” а затим запалили све зграде. Његова снаха, мајка неколико партизанских бораца, покушала је да га пренесе и склони код неких рођака у Левер-Тари, али старац није издржао — умро је негде у кањону Таре под тмурним небом, без крова над главом. У Пиви су спаљене куће Милуна Цицмила и Тодора Благојевића. Према онима који су се склонили из кућа, али су се видећи паљевину почели прикупљати у нади да ће нешто спасти, четници су нарочито били окрутни окривљујући их за јатаковање са партизанима.

После повлачења наших јединица четници су запосели све општине, приступили организовању своје војске и власти. Најважније им је било да униште све што су комунисти створили и оживе стари начин рада бивше краљевине Југославије и обнове њен систем власти. Тих првих дана сва власт је била у рукама четничких команданата. Они су по општинама издавали наређења да се на одређена зборна места сакупе сви пунолетни мушкарци и да положи заклетву на верност краљу. После положене заклетве, саопштавано им је да су мобилисани према постојећим законима о војној обавези, да је ово ратно стање, да ће им за све кривице и неизвршавање наређења судити само преки војни су-

дови, по кратком поступку, да се сваки онај који се није јавио и положио заклетву сматра комунистом и непријатељем и да према таквим неће бити милости. На крају су сви обвезници упућени да се јаве у одређене јединице.

После тога пришло се организовању општина, постављању кметова по селима, масовном хапшењу људи и жена. Уведено је батинање као казна и одмах почело масовно да се примењује.

По наређењима неких четничких команданата, још првих дана је, без формалног суђења које су иначе четници касније практиковали, стрељан изванредан број заробљених партизана, и то тамо где су били затечени. Сада најразноврснија и најгрубља шиканирања становништва постају редовна пракса. Псовке и најпогрднија изругивања били су уобичајени речник четничких официра-команданата.

Још првих дана, као што је већ речено, стрељано је више партизана, како оних заробљених, тако и од оних који су се сами предали. У почетку су стрељања вршена по наређењима команданата четничких бригада на лицу места, а касније по осуди специјалног четничког суда на Жабљаку, који је изрекао многе смртне пресуде. Суд је био састављен од официра васојевићких четничких јединица Павла Ђуришића. Овај суд имао је задатак да, на основу злогласног закона старог режима — „закон о заштити државе”, одмах у почетку рашири ситуацију да би касније месним командантима оставио „дотеривање” или, како су то четници говорили, „национално -освешћивање народних маса које су биле заражене комунизмом и извршиле издају краља и отаџбине.”

Одмах у почетку четници су „рехабилитовали” издајнике и сараднике окупатора. Исто тако је, са великом помпом и уз учешће низа истакнутих четничких старешина из тога дела Црне Горе и Херцеговине, укључујући и попа Перишића, „освећен” на Петровдан 12. јула 1942. Пивски манастир који су „оскрнављивали” партизани — комунисти.

Пошто су тако „помогли својој браћи” да успоставе власт, стари Буришићеви и Станишићеви четници повукли су се са главним делом својих снага из шавничког среза. На овом подручју су остављали или повремено враћали понеки свој елитни батаљон ради претреса терена, тражења партизана-илегалаца, обезбеђења рада њиховог преког војног суда, који је остао на Жабљаку од јуна до септембра 1942. као и ради личне пратње Дражи Михаиловићу, који се повремено овим тереном пребацивао у Херцеговину, те повезивања са својим војводама и официрима за везу, делегираним код италијанских команди.

Упоредо с овим, четници су приступили формирању својих војних јединица. Наиме, они су у шавничком срезу формирали две бригаде — бригаду Николе Бојовића која је обухватила Језера, Шаранце и Планину Пивску, и бригаду Ивана Ружића, која је обухватила Ускоке, Дробњак и Жупу Пивску. Бригаде су биле подељене на одреде и батаљоне.¹⁶³

За команданте четничких одреда и батаљона постављани су, у првом реду, и уколико их је било, официри бивше Југословенске војске. Међу њима је било оних који су се од почетка изјаснили против НОБ и повезали се са Дражом Михаиловићем, док су други у међувремену дезертирели у четнике, или им се ставили на располагање чим су продрли на слободну територију. У недостатку официра, за команданте су постављани и други, разни дезертери из партизанских јединица, петоколонаци и познати непријатељи народно-ослободилачке борбе. У већини насеља успостављене су жандармеријске станице.

---

¹⁶³ Капетан Никола Бојовић, који се још током зиме 1941/1942. године повезао са Дражом Михаиловићем, био је „војвода” и један од главних команданата. Он је своју бригаду од пет батаљона поделио на два одреда: један за Језера и Шаранце, други за Планину Пивску. Друга дурмиторска четничка бригада Ивана Ружића имала је четири батаљона. Тако су обе имале укупно девет батаљона: Шарански, Језерски, Буковички, два Планинопивска, један Жупо-пивски, два Дробњачка и Ускочки. Као територијалне војне власти постојале су команда среза и две команде места: на Жабљаку и у Шавнику.

Пошто су успоставили своју власт у шавничком срезу, четници су, а нарочито Буришићеве јединице, приликом повлачења са овог подручја запленили и отерали у Колашин неколико хиљада оваца и знатан број крупне стоке, поред оног што су прикупили и појели док су боравили на овом подручју. Они су и после организовања своје власти и мобилизације, наставили терористички посао, само сада, могло би се рећи, систематскије и са више притиска. Настављена су хапшења, суђења и стрељања, вршени претреси терена и потере за илегалцима-партизанима. Упоредо са овим, четници су развијали и своју пропаганду, лажну, али упорну и бесомучну, готово хистеричну. Као што је њихов однос према народу био нељудски, тако је и њихова пропаганда обиловала псовкама и претњама. При томе су све најгоре везивали за комунисте, за њихов начин живота и идеале, представљали их као крајње пропалице, бескућнике, безбожнике у служби међународног јеврејства које све разара и уништава итд. Четничке псовке и пропаганда на дурмиторском подручју нарочито су биле уперене против Моше Пијаде. Он је, по њиховим речима, био оличење сваке несреће и зла. О овоме су њихови команданти говорили војницима пред стројем и сељацима дотераним на раскршћа, да би им саопштили неке наредбе или им припретили због скривања партизана-илегалаца, о овоме су стваране гусларске песме, и све тако без краја и мере.

Присилни рад био је посебни вид четничког малтретирања овог становништва. Од многих похапшених људи из целог среза велики број их је спроведен на Жабљак који су четници изграђивали. Ту су недељама, а неки и по два и три месеца, радили најтеже радове, уз слабу порцију италијанског следовања, а најчешће у свом руху и о свом круху.

Огромна већина народа схватила је четничку власт као неизбежно зло па је и поред свег терора остао чврст, надајући се да то неће дуго трајати. Само је мали део прихватио четничку власт, која се заснивала на два основама: на сталном терору и страху народа и на извесним партизанским ранијим политичким гре-

шкама. Ваља истаћи, да је и међу онима који су прихватили четничку власт, мање било оних који су то чинили из убеђења. Већину су сачињавали они који су од четника очекивали и тражили одмазду за нешто што су им партизани учинили на жао — за недовољно мотивисане ликвидације и сл. Четници су ово обилато користили и осетно успели да народ заваде и закрве.

· ПОМОЋ ИЗБЕГЛИЧКЕ ВЛАДЕ ЧЕТНИЦИМА

По ранијој концепцији Драже Михаиловића, о којој је он често говорио својим сарадницима, дурмиторски крај је био предодређен као одскачна даска за четничку активност у Црној Гори, Санџаку, Херцеговини и Босни. „Дурмитор ће нам послужити као стожер за везу и операције” — говорио је он марта 1942. године својим сарадницима.¹⁶⁴ И, сад пошто су Италијани и четници запосели ово подручје, овај његов план је почео да се реализује. И сам Дража Михаиловић дошао је због тога у овај крај и после краћег боравка у Кршу и Шаранцима, сместио се са својом ужом пратњом на Јаблан-бари, дивном пропланку у подножју Штуоца, око сат хода од Жабљака.

И док је Дража Михаиловић ладујући по дурмиторским катунима прослављао победу над партизанима, а његови четници стрељали борце и чланове њихових породица на Жабљаку, избегличка влада у Лондону шаље му помоћ за борбу против „непријатеља”. Већ крајем јула и почетком августа први авиони из британских база на Медитерану почињу долетати и дотурати помоћ. Првих дана било је то у селу Црна Гора, у Пиви, а касније у рејону катунa Штичје на планини Сињајевини. То су пре свега биле знатне пошиљке новца — фунте стерлинга у злату, нешто лаког наоружања, муниције, лекова и друге опреме.

Неке од ових пошиљки губиле су се на врлетном и тешком терену, а понешто су и четници-пљачкаши са-

---

¹⁶⁴ Радоје Л. Кнежевић: „Књига о Дражи”, св. I, Виндзор. Канада, 1956, стр. 229.

кривали за себе. Због тога је над народом ових села вршен незапамћени терор — премлаћивања до смрти, хапшења целих породица, пљачка свега што се налазило у кућама и друго. Овај терор вршен је само над породицама партизана, као да су оне биле криве и одговорне за све. Било је више случајева монструозних и садистичких мучења. Тако, на пример, пошто је по Дражиној наредби центар за пријем помоћи од избегличке владе премештен из села Црне Горе на Сињајевину, једног дана одиграо се на Штичју, у близини села Тимара језиви приказ. Четници су после сачекивања авиона саопштили да им недостају неки пакети с новцем и другим важним стварима и за то су окривили неке сељаке који су били присилно мобилисани да траже и прикупљају растурене пакете. У једној таквој мобилисаној групи налазио се и Сава Батовић из села Тимара, стар око 40 година, раније члан народноослободилачког одбора. Руководилац четничког обезбеђења био је капетан Миљан Јанкетић. Он је Батовића окривио да је нашао и сакрио изгубљени новац и ствари, да би их предао партизанима-илегалцима. Настало је мучење и батинање. Несрећни Батовић није имао шта да призна ни преда, јер заиста није нашао наводно нестале пакете. Наређено му је да ископа себи гроб. А кад је то урадио, четници су довели и његовог оца Јована да присуствује стрељању сина. Кад је све било спремно за стрељање, капетан Јанкетић се досетио да би то била „лака смрт“ и да треба измислити нешто теже. Полумртваг Батовића повели су до оближњег катуна (Зековића колибе), поставили га да седи на неку грађу, а под привезане ноге наложили му ватру. Кад му је кожа на ногама попуцала и почело да гори живо месо, Јанкетић је наредио да га скину и присиле да трчи по покошеној ливади, а оштре стрџике раздирале су му полупечене табане. Напаћени Батовић издахнуо је у највећим мукама.

На такав начин су Дражини четници и краљеви официри обезбеђивали пријем народног новца који им је избегличка, југословенска краљевска влада из Лондона слала као помоћ за јачање њихове издајничке де-

латности и сарадње са фашистичким бандама. Ово се дешавало на свега 4—5 км од логора италијанске дивизије, који се налазио у Шавнику и на Добрим Селима. Интендантура ове дивизије редовно је снабдевала четнике муницијом, макаронима, пиринчем и другим намирницама, укључујући ту и Дражу Михаиловића.

РАД ИЛЕГАЛНИХ ПОЗАДИНСКИХ ГРУПА

Првих дана своје власти четници су похапсили велики број активних припадника НОП-а, међу њима и све оне који су били упућени да се легализују. Све похапшене стрпали су у затворе код четничких команди на Жабљаку, у Шавнику, на Боану, Рудини и код Пивског манастира. Неколико су, по наређењу четничких команданата, одмах стрељали на лицу места, неке су дуже задржавали у затворима, а неке су пуштали кућама с наређењем да се повремено јављају четничким властима. Због овако тешких и сложених услова, рад и активност илегалних позадинских група и начин њиховог одржавања на терену били су веома различити и неуједначени. Неке групе су, с обзиром на први талас четничког терора, на тешкоће да се одрже на терену, а нарочито на тешкоће око снабдевања храном, одлучиле да се растури на мање групице и оду на терене ближе својим селима. При том је одлучено да се легализују сви они за које се сматрало да им не прети непосредна опасност од стрељања. Групе које су овако поступиле прве су биле ликвидирани. Сви легализовани похапшени су и само је мали број, после краћег држања у затворима, пуштен кућама, док су остали спроведени на Жабљак у затвор четничког војног суда. Некима је ту суђено, а они који су дотерани после септембра спроведени су на даљу надлежност злогласног четничког војног суда у Колашину.

Преостале групе наставиле су рад у илегалству. Иако се одвијао под изванредно тешким условима, њихов рад није престајао. Нарочито је било тешко успоставити везе. Оне су прво успостављене са позадинци-

ма који су се легализовали. Како су ови били брзо похапшени, а они који су пуштени из затвора били су под сталном присмотром, то је веза са њима била врло тешка. Ни са постепено успостављеним везама са извесним бројем одборника, омладинаца и других припадника НОП, није ишло много боље. Због четничког терора и опасности која је претила њиховим породицама, неки од њих су се повлачили. Тако су се једно време везе углавном ослањале на партизанске породице, које су због тога лебделе између живота и смрти.

У прво време, док четници још нису били учврстили власт, понекад су везе одржаване тако рећи на препад с неким сељацима које су четници на основу јединичних спискова бивше југословенске војске мобилисати у своје јединице. Обично су на подесним местима сусретане поједине групе или колоне мобилисаних сељака, када су у саставу четничких батаљона полазили на разне четничке акције (као, на пример, при њиховом нападу на Фочу) и разговарало се са онима који су недавно били у партизанским јединицама. Предочавано им је шта у ствари значи четничка власт, очигледност четничке издаје и отворена борба против свог народа, за рачун окупатора. Посебно су им наглашавани очигледни четнички терор и пљачке који су вршени пред њиховим очима. Али, и ове везе временом су постале све теже. После свог првог похода на Фочу ради протеривања 5. црногорске бригаде која се тада налазила на подручју Сутјеске и Врбнице, а и ради терора над муслиманским живљем, четници су предузели низ опсежних претреса терена и извршили оштар притисак на становништво да би похватили комунистичке илегалце. За то су обично употребљавали по два-три четничка батаљона, састављена од васојевићких и домаћих четника. Поред детаљног прочешљавања терена где су претпостављали да се илегалци могу кријати, извршен је необично јак притисак на све људе за које се и најмање сумњало да их крију и помажу. Прво би похапсили најближу родбину илегалца, блокирали им куће и ноћу око њих постављали заседе. Породице учесника у НОБ и одборника кажњавали су и материјално,

одузимајући им готово сва средства за живот, како не би могли да помажу илегалце у исхрани и сл. Одузимали су им чак и поњаве! У исто време појачане су ноћне заседе и жандармеријске станице. Италијанско следовање дељено је само четничким, а ускраћивано партизанским породицама. Надали су се да ће их страхом и глађу приморати на сарадњу и помоћ око хватања и ликвидирања комуниста-илегалаца.

Крајем септембра 1942. године четници су већ били прилично учврстили своју власт на дурмиторском подручју. Велики број људи већ је био похапшен, или се налазио на присилном раду на попаљеном Жабљаку, где су подизане зграде за смештај четничких установа. Четнички војни суд са Жабљака преселио се у Колашин, где су упућивани и сви похапшени партизани и учесници у НОП. Одатле су готово непрекидно одвођени на стрељања.

Приближавањем зиме повећавао се и терор над становништвом да би се тиме онемогућила свака помоћ илегалцима и веза с њима. Било је грозних примера четничких недела. На подручју Ускока и Дробњака радио је илегално и Војин Поповић, стари партизански и шпански борац. Захваљујући ревности својих шпијуна, жандармерије и официра четници су му ушли у траг. Једног дана, негде половином септембра 1942, четничка чета са којом су у село Годијељи дошли и Иван Ружић, командант бригаде и капетан Марко Полексић, блокирала је кућу Радована Пејановића и ухватила Војина Поповића, који се ту склонио јер је био тешко оболео од тифуса. После тога, четници су целу породицу избацили напоље, запалили кућу и све остале Радованове зграде, конфисковали су сву стоку, а Радована и најстаријег му сина Влада, младића од 16 година, спровели везане, заједно с Војином Поповићем, за Колашин. Радовановој жени наредили су да са петоро преостале деце чека на згаришту док их Италијани не спроведу у интернацију. При том су најстрожом казном запретили да их од сељака нико не сме примити у кућу. Трећег дана, једно дете од 7 месеци умрло је ту на голој ледини. Четвртог дана Радована и Влада

су вратили из Колашина и на самом згаришту Владу ударили 25 батина, а Радована стрељали. Сељацима је наређено да морају присуствовати овим злочинима четника — чак и жене с децом у колевкама. Остатак породице Радована Пејановића Италијани су интернирали у концентрациони логор.

Под оваквим терором услови за опстанак и рад постојали су све тежи. Неке групе илегалаца нису могле да успоставе ни међусобне везе, а уколико су биле успостављене, постајале су све теже. Њихова перспектива на овом терену у току зиме била је веома лоша. А већ у октобру овде се могао очекивати снег. Требало је нешто предузети да би се илегалци сачували од неминуовног уништења.

Посебно неповољно стање било је за позадинце у језерској и шаранској општини, где се налазила и већина чланова среског комитета. Четнички прогони и притисак расли су из дана у дан, а међу илегалцима је било и тешко болесних, скоро непокретних. Срески комитет није успео да повеже све већ проређене групе и да са њима тражи заједничко решење ове кризе.

Но, и поред свих ових тешкоћа, неке од група су се, мада проређене, ипак одржале. Тако су групе на Планини Пивској, захваљујући доста организованом раду и приличном броју врло пожртвованих и храбрих људи у појединим селима, и поред сталних прогона и потера, биле у сталном међусобном контакту, вршећи упорно припреме за зимски опстанак и рад. Пошто је опште стање у целом срезу постајало све теже, Рејонски комитет Пиве, у споразуму са свим групама које су се налазиле на Планини Пивској, организовао је, негде крајем лета, у планини Ружици шири састанак илегалаца. На њему су били чланови Рејонског комитета Пиве и већина позадинаца који су се тих дана налазили на Планини Пивској. Састанку је присуствовало и неколико другова из околних општина — жабљачке и шавничке — који су стално боравили на терену Планине Пивске или су на овај терен повремено навраћали. На састанку је претресана општа ситуација у овом крају и изгледи за даљи рад и одржање илегалаца. Закључено је да се, услед великог терора и притиска, стање

у срезу стално погоршава, да се избацавање четника са овог терена до зиме никако не може очекивати, а тиме ни повољнији услови за опстанак илегалца уопште. Питање њихових склоништа представљало је озбиљан проблем. С обзиром на све ове околности, на крају је закључено да се крајем септембра поново одржи састанак са свим групама Жупе и Планине Пивске, ради доношења одлука о смештају људства у току зиме и о помоћи Среском комитету у том погледу.

У уговорено време илегалци су се поново окупили, али у мањем броју него на првом састанку. Поред осталог, ту је било говора и о тешкоћама Среског комитета због веома неповољних услова за његов опстанак и рад. Сазнало се да је у комитету дискутовано да би партијска организација требало у целини да напусти овај терен и да се упути у Босну за бригадама.¹⁶⁵ Због тога је решено да се крајем октобра одржи заједнички састанак Среског и Рејонског комитета Пиве, ради изналажења заједничког решења.

Но, после овог састанка веза са Среским комитетом није се могла успоставити. Наиме, он је у међувремену донео одлуку да напусти терен шавничког среза и предузео мере за пребацивање на слободну територију у Босни. Међутим, приликом покушаја пребацивања у Босну изгинули су или од четника похватани сви чланови Среског комитета који су тамо пошли заједно са илегалцима. Једне ноћи док се ова група пребацивала у близини Калиновика, на њу је извршен препад. Заробљени су Војин К. Јауковић, Бранко Мирковић и Радомир и Момир Јакићи. Остали су успели да се пробију из опкољеног села и пошто су одлучили да одустану од даљег пробијања за Босну, кренули су натраг ка дурмиторском крају. Похватане су спровели прво у Калиновик, а потом у Невесиње у чијој су близини сва четворица стрељана.¹⁶⁶

¹⁶⁵ ВИИ, рег. бр. 9/23, к. 2002.

¹⁶⁶ Момир Јакић је чудним случајем преживео ово стрељање. Када су сва четворица пала покошена првим плотунима, четници су ради сваке сигурности, на сваког испалили још неколико метака. Тако је и Момир задобио више рана, али ниједна није била смртоносна. Пошто су четници отишли он се онако

Остатак групе прогоњен од четника разбио се на мање групице и покушао да се пробије у разним правцима. Том приликом су Јована Ђоровића и Богдана Костића, политичког и организационог секретара среског комитета опколили на падинама Волујака. Нашавши се у безизлазној ситуацији, а да не би живи пали у руке непријатељу, обојица су извршила самоубиство. Остале су четници похватили на разним местима у граничном појасу Црне Горе и Херцеговине, од Биоча и планине Власуље до на домак Билећа. Тако су похватани Милан Никитовић, Лале Никитовић, Радмила Ђоровић, Светозар Жугић, Томо Жугић, Томана Жугић, Милорад Зарубица, Вељко Крстајић и још неки. Њих су четници спровели у колашински затвор.

Уништењем ове групе ликвидирани су у ствари Срески комитет и позадинска организација у већем делу шавничког среза — у жабљачкој, шаранској и боанској општини. На том терену остали су само појединци, али без веза и стварних могућности за акцију. С друге стране, четници су наставили потере за преосталим илегалцима и пооштравали терор над свима који су имало били сумњиви, а нарочито над онима за које су сматрали да служе као партизанске везе и сарадници. Они су настојали да у току јесени и почетком зиме ликвидирају све илегалце на терену. Ради тога су постављали многобројне заседе, са читавим батаљонима вршили потере и претресали терен и насеља, организовали шпијунажу и корумпирање сваке врсте. То им је донело знатног успеха, а комунистима на терену нанело велике жртве.

У периоду новембар-децембар опкољен је од четника у близини Жабљака и херојски погинуо Јаков Остојић Магрић, стари комуниста и први председник среског НОО, док су ухваћени Зелен Ковачевић и Милован Даниловић одведени у Колашин и стрељани. У Жупи Пивској пала је и последња група позадинаца, а с њом и члан Рејонског комитета Обрен Благојевић.

изранављен дигао и побегао са стрелишта. После многих, скоро несавладивих препрека, успео је да се пробије на слободну територију западне Босне.

На терену Жупе Пивске убијени су Вељко Мићановић, члан среског комитета, и Милан Мићановић. У целом том рејону одржао се једино Јанко Тадић, а у Ускоцима Мато Церовић.

После овог на Планини Пивској остале су организоване и повезане само четири мање групе, од укупно петнаест илегалца. Оне су за све време и поред необично тешких услова и готово сталних потера и заседа, остале активне све до 19. децембра. Од тада па до краја децембра и ове групе су се дефинитивно склониле да би свака за себе провеле најтежи период зиме — јануар и фебруар када је, због снега и хладноће, у овом крају практично било немогуће кретање чак и у нормалним приликама.

У овом зимском периоду четници су, формално, били учврстили своју власт. Као што је речено, партијска организација и позадинске групе у највећем делу среза биле су разбијене или ликвидиране, а највећи број симпатизера и помагача НОБ, уколико није допао затвора, био је присиљен да се повуче и чека да прође зима. Надали су се да ће се на пролеће и у лето променити ситуација и поново распламсати народноослободилачка борба. Сматрало се да ће се из Босне вратити бригаде, о чијим су успесима, иако доста оскудно, ипак стизале вести. О томе се много говорило и на тим основама су и позадинци заснивали свој пропагандни рад, настојећи да што више ослабе морал и утицај четника, а подигну га код присталица НОП.

За то време преостали илегалци из позадинских група на Планини Пивској стално су одржавали међусобне везе преко легализованих позадинских радника и других припадника НОП. Они су се већ у другој половини фебруара поново окупили на три места — на Безују, у Боричју и на Недајном.

У међувремену, четници су нападали нека муслиманска села где су вршили тешка насиља — убијали, палили и пљачкали. Ове њихове злочиначке акције организовао је и предводио тада свемоћни Дражин повереник и командант Лимско-санџачких четничких одреда Павле Буришић. У њима су учествовали и људи

мобилисани у четнике из овог краја. Један такав поход предузели су и на села Буковице, у долини реке Бехотине, између Плеваља и Чајничка.

Четнички злочини и недела која су вршили на све стране, почев од терора на Жабљаку, па до касапнице по селима Буковице, постајали су народним масама овог краја све неподношљивији. Нарочито нерасположење изазвао је поменути поход на Буковицу и терор над муслиманским живљем. Велики број поштених људи, присилно мобилисаних у четничке јединице, дубоко је био револтиран нечовечним поступцима и убиствима нејаке и незаштићене деце и жена. Зато су се по повратку са ових четничких „похода”, многи двоумили шта да убудуће раде у оваквим и сличним случајевима и да ли да се уопште одазивају позивима за мобилизацију? Међутим, одлука је била тешка. Нису били у питању само сопствени животи, него и животи њихових породица. Зато је већина прижељкивала што бржи четнички пораз и настојала да по могућности саботира сваку четничку акцију. Тиме је и рад преосталих позадинских група на јачању овог расположења и саботирању мобилизације, наилазио на све погоднији терен.

У припремама тако зване четврте непријатељске офанзиве, посебна улога одређена је четницима Драже Михаиловића, који је крајем лета 1942. године напустио дурмиторско подручје и сместио се у селу Липову у близини Колашина, где је провео и зиму. Са тим циљем вршена је мобилизација извесних четничких снага и са овог подручја које је требало да дејствују из Далмације против партизана, а према плану окупаторских команди. Та припрема мобилизације отпочела је крајем јануара 1943. ускоро по повратку четника са Буковице. У вези с овим, Планино-пивски четнички одред заказао је на Пишчу скуп своја два батаљона, из којих је требало одабрати људство за батаљон који би, како се говорило, ушао у састав четничких снага војводе Баћевића. Исте такве припреме вршене су и код Пивског манастира и на Горанску међу четничким јединицама са терена Жупе Пивске. Међутим, агитација преко веза, да се никако не иде у Далмацију успела је

код мобилисаних сељака да изазове негодовање и колебање, па су мобилисани из свих ових батаљона враћени кућама. У Баћевићеве одреде нико није пошао.

Убрзо иза тога почела је општа мобилизација за Неретву, с тим што сада није вршен никакав избор, већ су мобилисани сви одреда. Но, и пред одлазак ових четничких јединица у Херцеговину предузимане су мере да се њихово људство што више поколеба и дезоријентише. Тако су, поред ранијег начина агитације, давана и конкретна задужења појединим борцима који су и сами били у партизанима и сада деловали као њихова веза. Требало је да деморалишу четнике, предочавајући им опасност у коју срљају одлазећи са свог терена. О снази и наоружању партизанских јединица ширио се прави мит, а посебно је говорено о срамној улози и издаји четника који се под командом Италијана и Немаца боре против партизана, раме уз раме с усташама, предочавајући им да је то исто као да се боре против Црвене армије. Ову агитацију требало је спроводити прикривено, да је четнички официри не би приметили. Требало је сачувати од сурових казни и уништења ове НОП-у најоданије људе и четничким командама не дати могућности да благовремено предузму противмере. Агитацију је требало спроводити не приметно, али стално и упорно свим расположивим средствима — почев од шала и вицева, преко песама (на пример „Ова војска што се креће на Русију пуцат неће”), протурања алармантних и паничарских вести, све до упозорења и припреме људства да не пуца у партизане, већ да првом погодном приликом бежи с положаја. Појединци су плански упућивани у четничке јединице као курири са конкретним задацима, с тим да се првом приликом предају партизанима и известе о ситуацији на терену, о позадинским групама, стању у четничким јединицама и друго. Многи од ових оданих људи никад се више нису вратили, изгинули су вршећи своје задатке.¹⁶⁷

---

¹⁶⁷ Мада нигде нису открили њене покретаче, четнички официри су осетили у редовима својих јединица последице ове активности. Због тога су на читавом терену предузеле врло

Ова организована пропаганда одразила се на највећем броју четника са дурмиторског подручја и у том погледу постигнути су видни резултати. Није претерано рећи да је поред оштрог удара који су им нанеле партизанске јединице у првом сукобу и општег нерасположења и мржње према четништву и четницима, масовном бежању с Неретве насилно мобилисаних сељака доста допринела и ова организована и упорна пропаганда и политички рад илегалних позадинских група. Четнички пораз на Неретви и панично бежање већине мобилисаних сељака својим кућама, поразно је деловао на њихову организацију уопште у читавом овом крају. После тога није било више никакве могућности да се ове четничке јединице поново прикупе и среде, а да се и не говори о њиховој борбеној вредности. Изузетак су чинили они најзагриженији, али њих је било мало.

Симпатизери НОП који су се истакли својом активношћу морали су одмах после бежања с Неретве да се повуку у илегалство. Тако је почела да се ствара и све више повећава нека врста нове партизанске гериле, што је знатно допринело повећању броја симпатизера и јачем активирању многих партизанских породица. Ово је све више слабило четничку власт, а преживелим илегалцима и позадинским групама омогућило да појачају свој рад и почну са припремама за оружане акције.

ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ ПОЗАДИНСКИХ ГРУПА

После пораза на Неретви, код Главатичева и Калиновика, у другој половини марта 1943. велики број четничких јединица нашао се у Пиви. Четници су се спремали да на Пиви и Дрини бране партизанима ула-

---

оштре мере против свих оних на које су и најмање сумњали да симпатизују или на било који начин сарађују с партизанима. Извршена су многобројна хапшења и малтретирања људи код Пивског манастира, на Трси, на Жабљаку и другим местима. Терор је нарочито пооштрен после разбијања четника на Неретви и масовног бежања насилно мобилисаних сељака.

зак у Црну Гору, па су на брзину успоставили фронт од Равног до Шћепан-Поља и даље низ Дрину према Броду. Њихове снаге из групе Баја Станишића налазиле су се у Жупи Пивској, а Павла Буришића на Планини Пивској. У њиховом саставу биле су и четничке јединице из дурмиторског краја. Но, ова линија четничког фронта убрзо је поремећена. Наступањем 3. дивизије НОВ преко Херцеговине и падом усташког упоришта Куле Фазлагиха (ноћу 5/6. априла), четнички фронт на Равном попустио је и њихове су се јединице под притиском јединица 3. дивизије повукле на нове положаје, на линији планина Голија — село Миљковац — Сељани — десне обале Комарнице и Пиве, све до Шћепан-Поља. Овде су најупорнији четнички команданти почели да прикупљају своје разбијене и расуте јединице и да раде на консолидовању фронта.

С обзиром на овакво стање, дотадашња илегална партизанска група из рејона Сушица — Недајно одлучила је да на овом терену одмах отпочне с оружаним акцијама у четничкој позадини. Тако су већ 17. априла задржали једну жандармеријску патролу из села Трсе. Том приликом илегалци су покушали да ове жандарме, који су били у служби четника, наговоре да се ставе на располагање партизанској групи и да помогну у разоружавању жандармеријске станице и ликвидирању четничког штаба батаљона на Трси. Но, у томе се није успело, јер мада су се изјаснили за сарадњу, жандарми нису одржали обећање. Али, без обзира на то, група је следећег дана отпочела са акцијама. Она је рано изјутра 18. априла у рејону Недајног, недалеко од Гомиле, заробила и разоружала једну четничку патролу од два официра и неколико војника, која је од Пишча кренула за Жабљак. После тога, група је ослободила десетак партизанских симпатизера које су четници тих дана били похапсили и повели на Жабљак, по налогу команданта четничке бригаде Николе Бојовића, да их уз пут негде у Сушици ликвидирају. Истог дана из Недајног је протерана четничка посада коју су звали Бјелопољски батаљон, а чији је командант био Јово Поповић, учитељ од Бијелог Поља. Предвече

истог дана разоружана је, после краће борбе, група од око 20 четника и том приликом запљењен тешки бацач и део коморе једне четничке бригаде. У овим сукобима убијена су два четника од којих је један био официр.

Негде у први мрак према Жабљаку је кренула цела једна четничка бригада. То је био знак да се четници повлаче и да напуштају положаје на обали Пиве. С друге стране стизала су обавештења да се у рејону Поља (црквичког), око Рудине и на Шћепан-Пољу, налази група од 500—600 четника. Колико је још четничких снага остало на десној обали Пиве, у пределу Крсца, према Плужинама и Горанску, партизанска група на Недајном тада није знала. Но, иако се сматрало да их нема велики број, ипак је било јасно да се ова партизанска група — која је са придоним сељацима бројала око 70 људи и већ дејствовала као посебна партизанска чета — неће моћи ефикасно супротставити четничким јединицама кад овуда буду одступале. Због тога је одлучено да се по сваку цену успостави веза са неком од јединица 3. дивизије за коју се чуло да се налази у рејону Горанска, како би део својих снага пребацила у околину Недајна. На тај начин створиле би се могућности да се и знатније четничке снаге заробе и разоружају. Због тога су одмах предузете и одговарајуће мере.¹⁶⁸

Недајска партизанска група је и током 19. априла, наставила да дочекује и разоружава мање четничке јединице које су преко Кнежевића долазиле из правца Рудине и Шћепан-Поља. А већ сутрадан 20. априла успостављена је рано изјутра и веза са 1. батаљоном 4. пролетерске бригаде, који је на основу извештаја из позадине стигао форсираним маршем с леве обале Пиве — преко Крсца и Пишча — и запосео положаје изнад

¹⁶⁸ Као курир за преношење писма и успостављање везе с бригадом упућен је Мирко В. Богдановић, с Крсца. Он је као командир чете у једном четничком батаљону, одржавао везе са комунистима-илегалцима и у међувремену напустио четнике. Задатак је извршио брзо: пробио се између четничких положаја у рејону Крсца, ноћу препливао Пиву, стигао на Горанско и предао писмо штабу 4. пролетерске бригаде.

села Недајног и коту 1763. Партизанска група је и даље остала на положајима северно од села, држећи улаз у кањон Сушице.

Убрзо је наишла једна група четника из неколико бригада. Осетивши већ после првих пушкарања да се ради о озбиљној препреци, четници су почели широким фронтом да обухватају партизанске положаје, забацујући се десним крилом све до планине Капавице. Иако је читавог тог дана, 20. априла, непријатељ задржан, било је очигледно да су четничке снаге које надиру од Шћепан-Поља много јаче него што се на основу примљених обавештења претпостављало. Пред знатно надмоћнијим четничким снагама партизани су се у први мрак истог дана повукли у правцу Пишчанског катуна.

У току ноћи 20/21. априла успостављена је директна веза и са штабом 4. пролетерске бригаде. Комесар и заменик комесара бригаде Нико Павић и Мило Јовићевић стигли су на Пишче. С њима је одржан састанак којем су, поред мене, присуствовали и Блажо Марковић Црни и Мићан Петричевић, командант и комесар 1. батаљона, који се тог дана заједно с позадинцима борио против четника око Недајног. На састанку је одлучено да се хитно затражи помоћ од бригаде, пошто се закључило да су четничке снаге веома јаке а за које се претпостављало да имају намеру да нас потисну са платоа Планине Пивске и поново пребаце на леву обалу Пиве. У том смислу послат је преко курира и хитан извештај штабу бригаде. Већ сутрадан рано изјутра стигли су као појачање и делови 5. батаљона 4. пролетерске бригаде. Међутим, четници су још у току ноћи, чим су потиснули партизане од Недајног и ослободили пролаз, прешли Сушицу и не задржавајући се нигде, побегли преко Жабљака према Колашину.

Кад је реч о борбама недајске групе, која је почела 18. априла разоружавањем мањих четничких делова и јединица, на улазу у кањон Сушице код Недајног, треба имати у виду стање четника на просторији код Челебића и улогу 4. пролетерске бригаде у борбама

код Недајног. Управо оног дана кад је главнина, око десет бригада, четничке групације Павла Буришића после покушаја противнапада (од Бобова ка Челебићима и Златном бору) против јединица 2. пролетерске дивизије, била разбијена, њен главни део се током 18. априла у паници пребацио на Планину Пивску, код Узлупа преко Таре. Међутим, још пре него што су стигли до Поља (црквичког) и Рудине, сусрели су их гласови да се од правца Трса — Недајно појавила 4. пролетерска бригада. После фронталног удара од стране бригаде 2. дивизије и бочног напада 7. крајишке бригаде од правца Челебића, за четнике је ова вест о појави 4. пролетерске бригаде била ново непријатно изненађење. Међутим, у моменту када су четници примили ове вести, 4. бригада не само да се није налазила на Планини Пивској, већ недајска партизанска група није са њом још била успоставила везе. Наиме, веза је тек тражена. Борбе је тада водила само поменута позадинска партизанска група, појачана придоним сељацима, наоружаним пушкама отетим од четника. Тек у току прикупљања четника у рејону Поља (црквичког) и њихових опрезних покрета ради пробоја преко Сушице и Штуоца у рејон Жабљака, пред њима се појавила и 4. бригада и то захваљујући самоиницијативи и активности ове недајске групе, која је почела борбе и благовремено успоставила везу са 4. бригадом на Горанску.

Кад су почеле акције око Недајног, партизанска група је упутила писмо на Жабљак, преко Милутина Даниловића, да се предузме окупљање старих партизана и симпатизера НОП-а као и мере за ослобођење затвореника из четничког затвора на Жабљаку. Наиме постојала је опасност да четници приликом одступања ове затворенике побију или их отерају у Колашин, где је у четничком затвору још чамило око 600 партизана. У исто време обавештавала је и о акцијама око Недајног, о приближавању бригада НОВ, о бежању четника и слично.

Тако се и у околини Жабљака убрзо окупила једна партизанска група која је вршила препаде и четничко

одступање претворила у панично бекство. Нарастајући из дана у дан, ова група је успела да и Жабљак стави под своју контролу и сачува све четничке магацине намирница, оружја и муниције, који су касније, 22. априла, предати штабу 2. пролетерске дивизије, приликом његовог доласка на Жабљак.¹⁶⁹

И остале партизанске групе и појединци такође су изводили акције. Тако је у рејону Безуја и Драгаљева, група око Милуна Гаговића, вршила препаде у позадини четничких положаја дуж обале Комарнице, као и приликом њиховог повлачења према Шавнику. Око Шавника формирана је једна јача партизанска група у коју су се окупили позадински илегални радници Мато Церовић, Богдан Жижић, Сава Станић и Новица Микић. Њој се прикључио и Димитрије Ковијанић, капетан бивше југословенске војске, који је, иако мобилисан у четнике, и даље остао симпатизер НОП-а. Пошто је протерала слабу четничку посаду ова група је 20. априла ослободила Шавник, али није успела да сачува материјал у четничким магацинима до доласка делова 4. пролетерске бригаде, који су идуще дана ушли у ово место.

Прогонећи четнике десном обалом Таре, 7. крајишка бригада је имала задатак да ноћу 20/21. априла пређе код Тепаца на леву обалу Таре, образује мостобран за прихват осталих јединица и да што пре ослободи Жабљак. Међутим, када су је наоружани мештани обавестили да четника нема и да је прелаз преко Таре и до Жабљака слободан, бригада је рано изјутра 21. априла прешла Тару и упутила се ка Жабљаку.

О кретању ове бригаде и њеним првим контактима с народом из околине Жабљака, речито се говори и у извештају штаба 2. пролетерске дивизије, упућеном 23. априла у 16 часова Врховном штабу. Ту се, поред осталог, каже: „Бригада се пребацила упркос теренских неприлика врло брзо, тако да су њени предњи делови дошли у Жабљак 21. ов. мј. око 8 часова, а цијела бри-

---

¹⁶⁹ Зборник IV/12, док. 130.

гада око 14 часова истог дана. По прелазу реке Таре први је сусрет био са куририма I батаљона IV пролетерске бригаде, који се налазио у селу Недајно¹⁷⁰. А у делу извештаја о сусретима бораца 7. крајишке бригаде с народом дурмиторског краја, каже се: „Прелазак Крајишника преко ријеке Таре и сусрет с народом дурмиторског краја, био је више него домаћи, народ је поздрављао наше борце на сваком кораку желећи им сваку срећу, здравље и успех у борби. Дочек на Жабљаку срдачан, Дурмиторци су уз пуцњаву из пушака дочекали Крајишнике на вратима Жабљака, рапортирајући да на терену Пиве и Шавника нема четничке пушке... Сви мештани овога краја учинили су све да се четници разбију, деморалишу, да се сва средства која су имали у Жабљаку сачувају те да их не понесу собом. Они су у томе већим делом и успели, а нарочиту заслугу за то има Милутин Даниловић, који је организовао нарочите групе у моменту доласка разбијених четничких група да их препадом из оближњих шумарака протерају. Ово им је пошло за руком¹⁷¹”.

Тако су борбе свих ових позадинских партизанских група у срезу шавничком — око Недајног, Жабљака, Безуја и Шавника — знатно допринеле слабљењу чет-

¹⁷⁰ Не наставши четнике на положајима изнад Војновића катуна, касно увече 20. априла, 1. батаљон и делови 5. батаљона 4. пролетерске бригаде, са партизанском позадинском групом, продужили су у зору 21. априла до Недајног. Кад су сазнали да су четници током ноћи побегли преко Сушице и да их на овом делу Планине Пивске више нема, послали су о томе извештај штабу 2. пролетерске дивизије. Курири упућени са извештајем да се најхитније пребаце преко Таре испод Врановине или на Тепцима и да потраже штаб 2. дивизије, који се према непровереним вестима налазио негде на правцу Бобово — Мештревац, сусрели су 7. крајишку бригаду негде између Жабљака и Тепца.

¹⁷¹ У поменутом извештају штаба 2. пролетерске дивизије конкретно се наводи да је партизанска група запленила од непријатеља на Жабљаку и сачувала: 2 лака бацача, 2 пушкомитраљеза, 60.000 метака, 334 бомбе за тежки бацач, 50 бомби за мали бацач, 600 пушака, 6 телефонских апарата, 4.500 кг брашна, 4.000 кг макарона, 6.000 кг јечма, 1.700 литара зејтина, вагон дувана, 800 кг парадајза, 190 кг пасуља, 400 кг кукуруза (Зборник IV/12, док. 130).

ничког отпора на дурмиторском подручју и убрзаном наступању јединица НОВЈ. Поновним доласком јединица Народноослободилачке војске и поразом четника, у другој половини априла, завршен је период илегалног рада партизанских позадинских група, као и период четничке власти у овом крају.

ПОНОВО СЛОБОДНА ТЕРИТОРИЈА

ДОСЛАЗАК БРИГАДА НОВЈ И ОБНОВА НАРОДНЕ ВЛАСТИ И ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

После свих четничких пораза, бригаде НОВ поново су се нашле на подручју Дурмитора. У ослобођеном Жабљаку дурмиторски партизани су 21. априла дочекали добродошлицом 7. крајишку бригаду; делови 4. пролетерске су сутрадан 22. априла ушли у Шавник, одакле су четници такође бити протерани, а 5. црногорска бригада је после ликвидирања четничког отпора на Миљковцу, избила на Јаворак и упутила се према Никшићу. Штаб 2. пролетерске дивизије дошао је на Жабљак 22. априла 1943. године. Шавнички срез био је поново слободна територија.

Сви ови догађаји текли су таквом брзином да ни извештаји који су упућивани Врховном штабу нису могли да прикажу право стање ни јасну слику о положају бригада у наступању. Тако се десило да је Врховни штаб 19. априла, поред осталог, наредио: „... II пролетерску бригаду привремено задржати на простору Узлуп — Челебићи. Покушати прелаз било код Узлупа или Шћепан Поља и са једним батаљоном пребаци се у Пиву, очистити простор Црквице, везати четничке снаге и олакшати прелаз VII крајишкој. Обавезно задржати из II пролетерске један батаљон код Узлупа а један према Шћепан Пољу”.¹⁷² Међутим, иницијатива позадинских партизанских група, расположење највећег дела народа овог краја и његова спремност

¹⁷² Зборник II/9, док. 104.

за настављање започете борбе против окупатора и четника убрзали су њихово повлачење. На тај начин, изузев поменутих борби 4. и 5. бригаде, остале јединице које су се кретале на дурмиторском подручју нису имале озбиљнијих сукоба с четницима, који су разбијени побегли према Сињајевини и Колашину. Народ овог краја дочекао је партизанске јединице као „нашу војску” на поново ослобођеној територији.

И поред тога што је био јако измучен четничким терором за протеклих десетак месеци, и дао много тешких жртава, народ је свој рад и учешће у НОБ наставио тамо где је стао приликом продора четника и Италијана на ово подручје јуна 1942. године. Чим је 4. пролетерска бригада прешла Равно и стигла у Смријечно и на Горанско, по селима су се јављали преживели одборници и предузели снабдевање јединица храном. Почели су да се јављају у бригаде и нови борци. Кад је 1. батаљон 4. пролетерске бригаде, хитајући с Горанска у помоћ партизанима на Недајном, изашао касно увече 19. априла с Крсца на Пишче, његове борце распоредили су на вечеру и кратак одмор у селу стари преживели одборници који су одмах „ступили на дужност”. И на Недајном, 21. априла, пошто су четници у току ноћи побегли преко Сушице, преживели одборници распоредили су батаљон на ручак и кратак одмор у селу. Неколико дана касније Врховни штаб је у једном издању „Вести” упутио похвалу народу овога краја за његово борбено и патриотско држање.

Одушевљени дочек јединица НОБ — „наших бригада” — елан и спремност за настављање борбе, нарочито су се снажно испољили на великом народном збору на Жабљаку, 23. априла, који је одржан сутрадан по доласку штаба 2. пролетерске дивизије у ово место. То се види и из извештаја дивизије Врховном штабу:

„Дана 23. ов. мј. заказан је збор за Жабљак и околна села Жабљака. Збор је заказан за 12 часова. Од раног јутра почеле су придолазити велике групе сељака и сељанки, наоружаних јединица, са пјесмом и паролама Народноослободилачкој војсци и Врховном штабу. Народ је дочекивао штаб II пролетерске дивизије са јединицама VII крајишке бригаде и са дивизијском

Група бораца и народ слуша певање
гуслара у Брезницама
1943.

музиком, што је на овдашњи народ оставило врло лијеп утисак. Збору је присуствовало око 700 сељака. Народ је поздравио говором командант II пролетерске дивизије износећи му улогу и рад Народноослободилачке војске у борби против фашизма и његових слугу што је народ пажљиво и са одушевљењем саслушао. У име Крајишника говорио је командант бригаде Раде Марјанац. Из народа је говорило неколико говорника мушкараца и старијих жена. Сви су тражили да се све узме у војску. Тражили су да се одмах иде на Колашин, да се спасава 600 затвореника који се налазе у рукама четника и за које постоји опасност да ће бити стрељани".¹⁷³

То је била општа слика расположења народа дурмиторског краја у априлским данима 1943. године, после десетомесечне четничке владавине, обележене издајом, убиствима, пљачком и терором сваке врсте.

---

¹⁷³ Зборник IV/12, док. 130.

Непосредно после протеривања четника, почео је организован рад на обнови народне власти на читавом терену шавничког среза. У томе је било великих тешкоћа због тога што су четници на овом терену побили и масакрирали највећи део кадра који се овде затекао за време њихове власти.

После разбијања и ликвидације већине илегалних позадинских група и готово читавог Среског комитета КПЈ, Врховни штаб и ЦК су, на основу уопштених извештаја, оценили да је терен дурмиторског подручја остао без кадра. Ради тога је средином априла, када је 2. пролетерска дивизија форсирала Дрину и упутила се десном обалом Таре према дурмиторском подручју, послао из 5. батаљона 4. пролетерске бригаде, групу бораца из овог краја, да се најхитније пребаци на терен шавничког среза. Њихов задатак је био да се повежу с народом, помогну оперативним јединицама у разбијању и чишћењу четника на овом подручју, а касније и у реорганизацији НОО и команди места.¹⁷⁴

Одмах после збора на Жабљаку, одлучено је у договору с штабом 2. дивизије¹⁷⁵ да се рад на мобилизацији, који је стварно отпочео укључивањем у бригаде појединих борбених група у току првих борби, сада настави ради попуње 2. и 4. пролетерске бригаде. У исто време одлучено је да се изврше припреме за обнову НОО и успостављање војнопозадинских власти.

Убрзо после тога успостављен је и нови Срески комитет КПЈ за срез шавнички, у који су ушли: Радивоје Дакић, као секретар, Душан М. Обрадовић, као организациони секретар, затим Спасо Дракић, Вукашин Мићуновић, Блажо Мраковић, Војо Берковић, Стојан Жугић и Миленко Никитовић. Непосредно иза тога формиране су и све команде места које су постојале пре продора Италијана и четника на ову територију

---

¹⁷⁴ У саставу ове групе били су: Војин Ђерковић, Момчило Полексић, Вељко Радојевић, Богдан Војновић и још два друга (Зборник II/9, док. 37 и 166). Међутим, они нису успели да се према предвиђеном плану пробију кроз четничке положаје и пребаце у њихову позадину пре бригада, већ су дошли на Жабљак 21. априла, са предњим деловима 7. крајишке бригаде.

¹⁷⁵ Зборник IV/12, док. 134.

јуна 1942. године. Обновљена је народна власт и већина НО одбора отпочела је са радом. Нешто касније обновљена је и Команда дурмиторског подручја са седиштем на Жабљаку. За команданта подручја наименован је Мићун Јауковић,¹⁷⁶ за председника среског НОО, чије је седиште било на Жабљаку, изабран је Јеврем Грбовић, а за секретара Богдан Војиновић. Реорганизовани општински НОО такође су почели са радом.

На тај начин створени су услови за интензиван политички рад на терену: одржаване су конференције, спроведена је мобилизација, омладина се још полетније активирала, смештани су рањеници и прикупљана је храна за војне јединице итд.

БИТКА НА СУТЈЕСЦИ И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ НА ДУРМИТОРСКО ПОДРУЧЈЕ

Крајем априла и почетком маја органи народне власти поклонили су највећу пажњу мобилизацији нових бораца и попуни бригада које су стигле из Босне. Мобилизација је најуспешније извршена у општини планино-пивској и жабљачкој, а затим жупо-пивској и шавничкој. Као први борци који су ушли у састав бригаде били су припадници партизанских група које су водиле организоване борбе с четницима око Недајног и Жабљака, Миљковца и Шавника пре доласка пролетерских бригада, или заједно с њима.

Према ранијем договору, свим мобилисаним борцима из појединих општина располагао је штаб 2. дивизије, који их је даље распоређивао у 4. и 2. пролетерску бригаду. Поред попуне ових бригада, циљ мобилизације је био да се са дурмиторског подручја прикупи што више бораца, нарочито омладинаца, који би се касније укључили и у друге јединице или се од њих,

¹⁷⁶ Команде места су попуњене кадровима из оперативних јединица. У то време команданти места су били: на Пишчу Миљан Гаговић, код Пивског манастира Василије Пејовић, на Жабљаку Стојан Жугић, на Његовући Милош М. Радовић, у Шавнику Војин Срдановић и на Боану Милан Требјешанин.

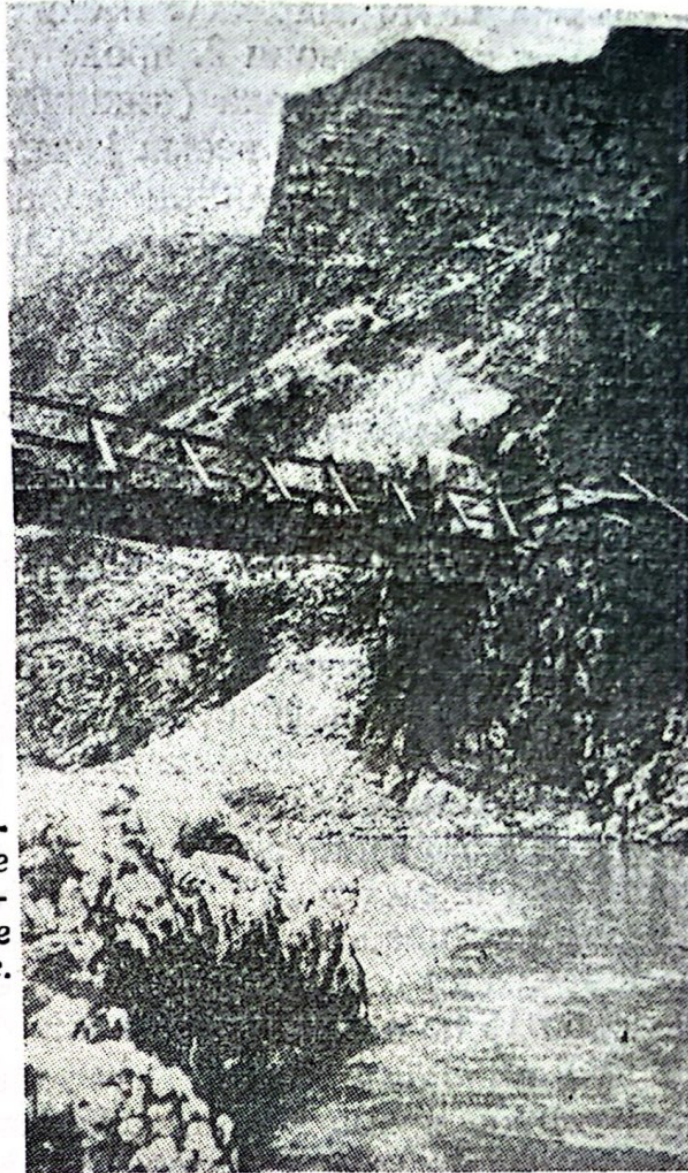
евентуално, формирала посебна јединица. Сем тога, мобилисан је већи број бораца за партизанске страже и посадне чете при командама места. У исто време вршене су и припреме за организовање краћег курса војне обуке од двадесетак дана за новомобилисане борце-омладинце, пре но што буду упућивани у бригаде.

Мобилизација је текла веома успешно, тако да је до половине маја са овог подручја мобилисано око 500 нових бораца. Нарочито снажан подстрек за мобилизацију била је и значајна победа над Италијанима на Јаворку, 1. маја 1943. године.

Поред мобилизације, на народну власт и народ овог краја тих дана су пали и веома важни послови око снабдевања војске, смештаја болница и исхране рањеника и болесника. Пошто је ово подручје било економски веома осиромашено још у пролеће 1942, а четничка пљачка и паљевине готово су га до краја исцрпли, тешко је било даље узимати а да се тиме озбиљно не угрози најнеопходнија исхрана становништва и доведе у питање његов опстанак. Но, других решења за први моменат није било. Требало је делити и последње залогаје.

Овако исцрпљено и опљачкано дурмиторско подручје дочекало је у априлу и мају 1943. године главни део снага Главне оперативне групе Врховног штаба и болнице које су се с њом кретале — укупно око 20.000 људи — од којих је највећи део овуда прошао или се овде задржавао. Осиромашени народ дочекивао је борце добродошлицом и давао им све што је могао и имао. И, док су се покрети јединица развијали према првобитној замисли Врховног штаба — 1. и 2. дивизије у правцу Колашина и Бијелог Поља, а 3. ка Никшићу и Црној Гори, све је још било добро и некако се, иако с напором, ипак привремено осигуравала исхрана. У то време Централна болница, односно њен највећи део, била је смештена у Санцаку, у рејону Челебића, где се ипак до хране могло лакше доћи.

У Пиви, старој болничкој бази на Рудини — Поље (црквичко), тада је било смештено само око 350 тешких рањеника Централне болнице. Међутим, ускоро

Прелазак наших јединица преко Комарнице пред почетак пете непријатељске офанзиве у пролеће 1943. године.

све се нагло мења. На ово подручје долазе други делови болнице и нови рањеници, почињу нове борбе и настаје нови, бурнији и најтежи период за дурмиторски крај у НОР-у. На том терену одвијала се пета непријатељска офанзива, најтежа у историји НОР-а. Војна ситуација се веома брзо мењала, а свака таква промена видно се одражавала и на овом подручју. Већ у јеку мобилизације и обнове народне власти на територији шавничког среза, 118. немачка дивизија кренула је од Фоче у правцу Шћепан-Поља и Златног бора, и то на најосетљивији део ове територије, у чијој су се непосредној близини налазиле базе Централне болнице са око 4.000 рањеника и болесника, махом тифусара. Да би

се немачке снаге задржале и спречиле да пређу Тару, морали су се батаљони 2. пролетерске бригаде најхитније вратити са Јаворка (никшићког) на Шћепан Поље. Сем овог, почео је веома јак притисак непријатеља са других страна на јединице Главне оперативне групе, које су се средином маја налазиле на овој тремећи Црне Горе, Санцака и Босне и Херцеговине. Потиснуте из рејона Гацка, 10. херцеговачка и 1. далматинска бригада стигле су у Пиву. А ни 1. и 2. дивизија нису могле да наставе започето надирање ка Бијелом Пољу и Колашину, јер су се и са тог правца појавиле непријатељске дивизије. Отпочеле су оштре борбе у Санцаку, на Сињајевини и на правцу Никшића — била је то пета офанзива.

У оваквој ситуацији Врховни штаб је одлучио да се Главна оперативна група пробија према Босни, што је условило да се главнина њених снага и читава Централна болница поново нађу на дурмиторском подручју. У то време, средином маја, поред шавничког среза, био је слободна територија, само још узан појас Санцака, (у правцу Косаница — Бобово — Челебићи), па је и главни терет исхране свих јединица и рањеника поново пао на дурмиторски крај.

Мада је после одлуке да се главнина војске поново оријентише према Босни, Врховни штаб поновио већ издато наређење да се с терена који су мање искоришћени (делова пљеваљског, бјелопољског и колашинског среза) хитно набави што већа количина хране, органи интендантске службе ово наређење нису извршили. Због тога је, кад су се ове оперативне јединице и болнице под притиском непријатеља нашле на терену шавничког среза, овај крај опет морао дати све чиме је располагао.

У другој половини маја на свим прилазима дурмиторског подручја вођене су тешке и неравне борбе. Слободна територија се стално смањивала. Непријатељ је упорно наваљивао с истока од Колашина и Бијелог Поља, са севера од Пљеваља, са северозапада и запада од Фоче и Гацка и с југа од Никшића. Пошто први покушај продора десном обалом Дрине односно прав-

цем Златни Бор — Брод није успео, удар наших снага је усмерен левом обалом Дрине, тј. поново стазом из 1942. године, из Пиве, преко Вучева, Сутјеске и Зелене горе!

Непријатељски обруч се тако систематски стезао да је већ око 20. маја било јасно да сем шавничког среза, друге слободне територије нема. Околина Челебића, где се налазио део болнице, већ је тада била не сигурна, па је, одатле рањенике и болеснике требало склонити на сигурније подручје. А њих је, и поред тога што су полупрездравили па и они једва покретни упућени у бригаде, остало још око 1.000. Они су с тешком муком прикупљени и до 28. маја пребачени у Тепца, на дурмиторско подручје. Даљи покрети били су све тежи. Хране је било све мање, а и у коњима за пренос рањеника такође смо оскудевали, а у људству још више. Због све јачег надирања непријатеља, рањенике је требало одмах пребацивати даље, преко Дурмитора, у врлетну и беспутну Пиву, у којој такође није било изгледа за дуже задржавање.

Тако се, стицајем околности, последњих дана маја и првих дана јуна у Пиви поново нашла цела Централна болница Врховног штаба, сем рањеника који су упућени у бригаде или су помрли. Било је ту око 2.000 исцрпених и непокретних рањеника и болесника којима је био неопходан мир, лечење, нега и добра исхрана. Међутим, услови су били такви да о лечењу и одмору није могло бити ни речи. Јер, док су се поједини ешелони болница налазили још у покрету преко Штуоца и Сушице за Планину Пивску (ка селима Никовићи, Шарихи, Јеринићи и Жеично), непријатељски концентрични напади на ову територију достигли су врхунац. Источни део дурмиторског подручја — предео Језера, Ускока и Дробњака — био је добрим делом напуштен и нови положаји за последњу одбрану заузети су, као и у пролеће 1942. године, на превојима Дурмитора. 3. санџачка бригада, после преласка Таре, и 5. црногорска после напуштања Крнова, заузеле су положаје на десној обали Комарнице и у рејону Студене, Доброг Дола и Штуоца, и на њима даноноћним борбама и про-

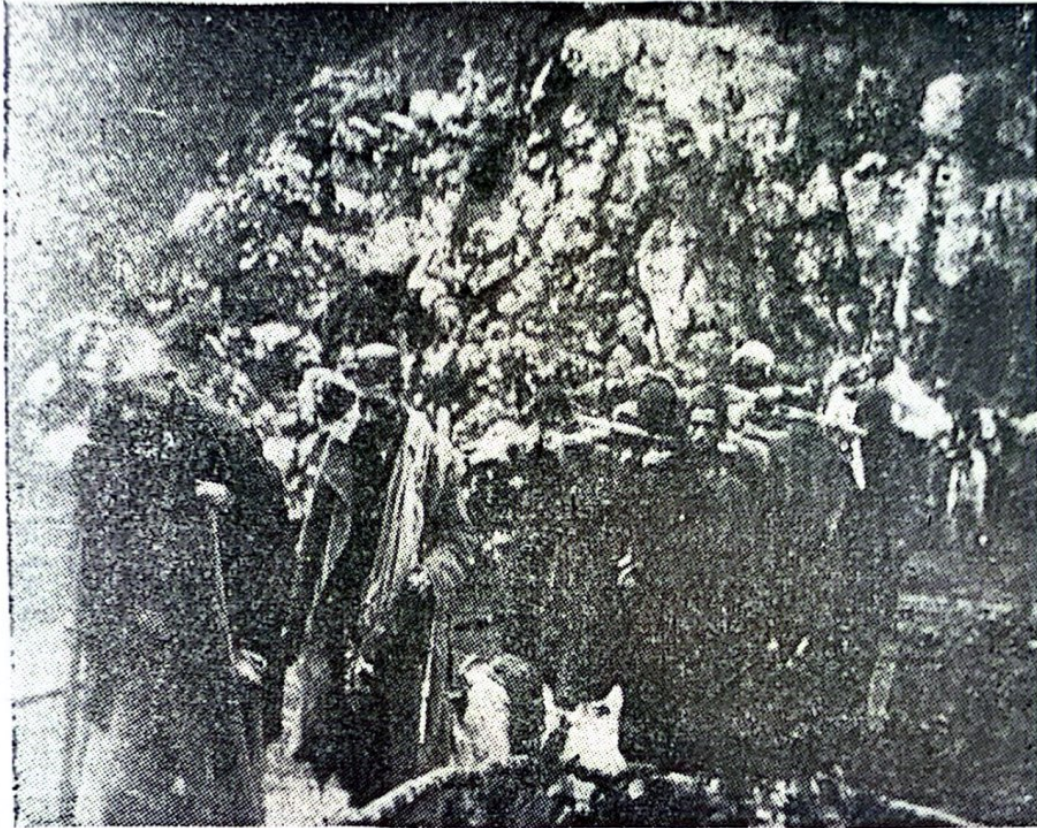
тивјуришима браниле прилазе Пиви. То је био последњи комад слободне територије, на којој су још маневрисале јединице НОВ. Но, немачка команда била је одлучила да Главну оперативну групу са Врховним штабом и Централном болницом одсече, окружи и уништи на платоу Планине Пивске. Са тим циљем је, првих дана јуна, снажна непријатељска група од Никшића и Гацка продрла у Жупу Пивску и на читавој линији од планине Војника до Биоча избила на леву обалу Пиве. Требало је да Немци учине само још „један корак“ правцем: село Милошевићи — Будањ — Брљево — Мратиње, па да избију на Вучево и тиме затворе обруч. Међутим, у крвавим борбама 1, 2. и 3. јуна на овом правцу су га задржале 4. црногорска, 7. крајишка и 10. херцеговачка бригада. На Будњу и Јаворку (мратињском), који су били изровани авионским бомбама и топовским гранатама, остале су стотине мртвих и рањених.

Успешном одбраном мратињског правца и онемогућавањем да јединице немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген“ преко Мратиња избију на Вучево и затворе овај једини преостали излаз нашим снагама, отклоњена је веома опасна криза. А у току кратке летње кишовите ноћи 3/4. јуна Тито је с Врховним штабом, у пећини на левој обали Пиве, код Мратиња донео судбоносне одлуке: 1. и 2. пролетерска дивизија, под називом прва група, кренуле су ка Сутјесци и Зеленгори да крче пут за пробијање у Босну овог дела снага Главне ударне групе са којом је био и Тито с Врховним штабом, док су 3. и 7. дивизија, као друга група, остале још пет дана у даноноћним борбама на Планини Пивској.¹⁷⁷

¹⁷⁷ У „Дневнику“ Владимира Дедијера II/1, стр. 285 и 286, поред осталог, стоји: „Четвртак, 3. јуни... У пећини изнад моста, кад се пође стазицом ка селу Мратињу, одржава се саветовање Врховног штаба. Данас је на саветовању одлука донесена. Прва и друга дивизија имају задатак да пробију непријатељски обруч на Сутјесци и Зеленгори и да ударе у позадину непријатеља... Трећа, Седма дивизија и Санџачка бригада ће остати с рањеницима. Тешки рањеници ће бити склоњени у пећине, на Пиви или на планину Љубишњу, а лакши рањеници ће поћи с дивизијама даље у Санџак.“

Њиховој бризи и старању остављена је и Централна болница. После тога и они су кренули истим путем, за првом ударном групом. Последњи њихови заштитнички делови и последњи рањеници и болесници, који су то још могли да учине, прешли су 10. јуна Пиву код Чокове Луке и упутили се уз стрму страну кањона Пиве ка Вучеву.

Прелазак рањеника Централне болнице преко импровизованог моста на Пиви код Чокове Луке, почетком јуна 1943.

10. јуна увече, нестао је и последњи комадић слободне територије дурмиторског подручја. Тог дана престала је да функционише последња Планино-пивска команда места, као и Команда дурмиторског подручја. Неки чланови Планино-пивске команде места, с делом бораца из посадне чете, одређени су да остану на терену и да раде у позадини непријатеља, док се командант подручја, Мићун Јауковић, са куририма и преосталим деловима посадне чете, прикључио последњим заштитницама 3. дивизије, и с њима 10. јуна избио на Вучево.

Народ дурмиторског подручја остао је на свом камену. Није се дао покренути ни раселити, а и да је хтео, није има куд.

Једино решење које се могло тражити и које се и само наметало, а које је народ овог краја практиковао и у ранијим тешким временима, било је склањање у збегове. И пре него што су јединице Главне оперативне групе напустиле слободну територију, народне власти су препоручивале народу да се склања у збегове. Јер, није се могло сумњати да ће се окрутан, суров и opak непријатељ, по свом обичају, светити на неборачком становништву, да ће убијати, пљачкати и уништавати све чега се докопа. Претпостављало се, а тако је и говорено народу, да ће непријатељ проћи овим тереном као страшна бујица и да ће уништити све што нађе на свом путу, али да то неће дуго трајати и да ће убрзо напустити ове крајеве.

Народ је ово прихватио. При том су органи народне власти и многе партизанске породице остајали са својом стоком до последњег дана, а понекад и до последњег тренутка, у насељима и катунима, да би омогућили исхрану војних јединица и помогли око склањања рањеника. Повлачили су се у збегове тек пред долазак непријатељске војске, а понекад и кроз њене положаје и мрежу стража. Оваквих збегова било је широм дурмиторског подручја, у најнепреступачнијим пределима, по врлетима планина или речним кањонима, на масивима Војника, Голије, Боља, у клисури Комарнице, у Драгишници, испод Штуоца, у кањонима Таре, Сушице и Пиве, на Пивској Планини, у Ружици, у Капавици и на масивима Биоча и Маглава. Цео овај терен је сам по себи непреступачан, непрегледан и непроходан, и ако се још бирају најскровитија места, а она су бирања, онда је било изгледа да ће збегови остати неоткривени. Ускоци су, на пример, преваљивали целу Сињајевину да би у бреговима Таре, изнад манастира Добриловине, нашли склоништа, а било је пећина у којима су се склањала по три села. Све је ово, при-

родно, давало наде да ће збегови бити сигурна скло- ништа, бар за спасавање голог живота избегле нејачи и неборачког становништва. Међутим, због низа окол- ности, ова очекивања у многومه се нису остварила. Узрок је у првом реду бројност непријатеља и његова упорност у трагању за збеговима и зверство војника који су без поговора извршавали наређења својих прет- постављених.¹⁷⁸ У откривању збегова помагала је и ави- јација.

Тих дана, иако је увелико био јуни, време је било веома лоше, какво се не памти у то доба године. Поред ледених киша, на Дурмитору и Маглићу је у неколико махова падао снег који се по више дана задржавао. Последњи је пао 16. и 17. јуна — у пределу Маглића спустио се до Приједора, а на Дурмитору је захватио све катуне. У збеговима који су се налазили у висо- ким планинским пределима морала се због нејачи ло-

---

¹⁷⁸ О поступку према становништву у наредби команданта 118. немачке дивизије Јозефа Киблера, поред осталог, стоји: „Војска има поступати без обзира и са бруталном крутошћу против становништва које се покаже непријатељско и одузети непријатељу сваку животну могућност разарањем напуштених места и осигурањем постојећих залиха. Важни извори воде имају бити под стражом” (ВИИ, к. 9, 18/10).

А 1. брдска дивизија, 23. маја 1943. године издаје следећу директиву борбеној групи Лудвигер: „Са комунистима се, уко- лико нису уништени у борби, има поступати као са заробљени- цима (не ратним заробљеницима).”

И даље, у једном прилогу наредбе „од 3. јуна 1943. године, истој борбеној групи „Лудвигер”, команда 1. брдске дивизије наређује: „Целокупно становништво способно за војску са под- ручја дивизије сматрати и с њиме поступати као са комуни- стима. Ко поседује оружје има бити стрељан. Све куће наста- њене комунистима имају се разорити.” (ВИИ, к. 9, 7/1).

У наређењима немачких команданата постојала су и овак- ва наређења: „Сваког партизана на кога се наиђе — стрељати. Ако дају сличне изјаве, онда групно саслушавати. Ако се ухвати неки функционер слати га вишој команди, саслушати и стре- љати... Уништавати по селима све, како би се поткопала еко- номска база партизана. Загадити све воде, а око незагађених вода поставити немачку стражу, како се тим водама не би могло служити становништво и партизани” (Владимир Дедијер, Днев- ник II, стр. 283 и 284, Београд, 1946).

жити ватра и изводити разни покрети, па је постојала опасност да их непријатељ открије.

Јединице НОВ повлачиле су се са овог подручја под жестоким борбама. А непријатељ, чим би продро на који део слободне територије, уништавао је све што му је пало у руке. Све неборачко становништво које би похватао, убијао би на лицу места, или је, мали део, протерао у разне концентрационе логоре. Сви заробљени борци — рањеници побијени су на лицу места. Дурмиторски крај спаљен је и опљачкан.

Прва немачка брдска дивизија наступала је преко Сињајевине ка Жабљаку. Под њену команду је, у пределу Жабљака, стављен и 61. бугарски пук који је надирао из Санцака. Док су наступали преко Језера, Немци се нису задржавали по селима и нису чинили уобичајене злочине. Зато су бугарски војници стигли да у селу Палежу код Жабљака побију 14 чланова породице Карацића. Међутим, наступајући од Жабљака преко Штуоца и једни и други су наставили са пустошењем. Тако су Немци у селу Црна Гора, изнад кањона Сушице, открили десетак рањеника и тифусара, побацали их у један бунар и подавили, а на улазу у кањон Сушице, код извора Забој, нашли су око 30 рањеника, поубијали их и измрцварили кундацима, а потом побацали низ стене. Од села Црне Горе, које је потпуно спаљено, 1. брдска дивизија је продужила преко Сушице на Недајно, а затим правцем: Подмилогора — Кнежевићи — Никовићи — Шарићи — Жеично, и даље низ кањон Пиве ка Чоковој Луци. У овим селима биле су смештене болнице рањеника и тифусара, а ово је био и правац њиховог покрета последњих дана уочи продора непријатеља. Све заостале рањенике које су пронашли, Немци су поубијали на најсвирепији начин. Тако су у школи у Никовићима, где је била једна прихватна болница, спалили живих десетак заосталих рањеника. Исто тако побили су и један део рањеника Централне болнице које су затекли по овим селима или околним шумарцима. Спаљивали су и куће заједно с рањеницима. Тако је у кући Николе Бајагића у Јеринићима спаљено око 50 рањеника. Управо толико је затечено.

угљенисаних костура између оголелих зидина, пошто су убице и паликуће отишле. На неким прозорима нађена су 2—3 костура један преко другог, оних који су покушали да се извукну из ватре, али су их Немци садистички дочекали плотунима. Ово су приликом спаљивања живих људи по зградама редовно практиковали. И око Рудине у Пољу (црквичком) побијено је више рањеника који нису успели да се склоне у оближњи кањон Пиве. На месту Уласцима, одакле почиње спуштање у кањон Пиве према Чоковој Луци, убијено је 12 тешких рањеника на носилима. И у току повлачења око овог места, бомбардовањем из авиона или артиљеријском ватром од Хума и из правца Бастаса, побијено је више десетина рањеника.

После повлачења јединица 3. ударне дивизије с Вучева, Немци су претресли пивски кањон у рејону Чокове Луке и побили још око 100 тешких рањеника и тифусара — у пећини Преодници и око ње зверски су побили 50 рањеника и 4 болничарке,¹⁷⁹ у Гају изнад Чокове Луке спалили су у једној стаји око 30 рањеника и побили још неколико мањих група које су покушале да се сакрију по стрминама кањона.

На Планину Пивску стигла је, преко Тодорева дола, и италијанска дивизија „Ферара“. И она није изостала у овом бестијању над немоћним рањеницима — побили су око 25 рањеника и тифусара, а у рејону села Унча, у планини Капавици, пронашли су неколико сакривених група рањеника и све их побили.

Становништво дурмиторског подручја поднело је најтежи ударац и дало најбројније жртве за време овог необузданог дивљања немачких, италијанских и бугарских јединица. Страдала су прво села у која су продрле јединице 7. СС дивизије „Принц Еуген“. То је део Дробњака и цела Жупа Пивска. Већина становништва ових насеља побегла је испред Немаца у збегове. Ретки изузетци били су понеки старац или старица и покоји тешки болесник којег нису могли склонити. У првом налету од Крнова према Шавнику, Немци

---

¹⁷⁹ Овде се неким чудом спасао преживели сведок, слепи рањеник Славко Чворо.

су спалили села Мокро и Градац, а потом у Шавнику оно кућа што је још остало после ранијих бомбардовања. Ове колоне које су наступале према Шавнику убијале су одреда све оне које су похватале. Но, како се народ већ био склонио у збегове по тешко приступачним кањонима Комарнице и у планини Војнику, Немци су затекли и поубијали по селима око Шавника свега око 15 људи и жена, махом старих и болесних које су затекли по кућама и око њих. Међу овима било је свега неколико млађих људи који су се, као веза или извиђачи збегова, пребацивали с једног места на друго и тако изненадно упадали у немачке заседе или се неочекивано сусретали с њиховим патролама. И њих су убили на лицу места.

Деца се склањају пред зулумом непријатеља

Потискујући јединице 5. црногорске бригаде даље од Шавника, под веома оштрим и упорним борбама с једне и с друге стране, Немци су заузели и спалили села: Пошћење, Придворицу, Скок, Добра Села, Превиш, Слатину и Годијење, у којима су побили 14 људи

које су затекли по кућама или појединачно сусретали или откривали по шумарцима око села. У самом Шавнику нашли су 5 старијих људи који се нису могли склонити због старости и немоћи, дотерали их у једну зграду и у њој их живе спалили. Исто тако у селу Придворици затекли су у постељи, испред колибе, болесну старицу Ружу Јауковић, убацили је унутра и заједно с колибом запалили. У Добрим Селима спаљено је 12 живих људи, а на Превишу цела породица једног од Томића: отац, мајка и четворо деце изгорели су у властитој кући.

Немцима се журило. Према наређењу која су добили, требало је уништити све становништво овог краја, а оно што су до сада постигли било је мало. Народ је био у збеговима а требало га је пронаћи и казнити. Зато су се дали у потрагу на све стране. По врлетним и неприступачним брдима изнад реке Комарнице, по урвинама и пећинама планина Боља, Ивице и Војника, крстариле су крвожедне патроле окупатора. Неке од ухваћених нису одмах убијали, већ су их слали у збегове да позивају народ да се враћа кућама и настави своје редовне пољске радове, да се ничега не плаши, јер им немачка војска неће ништа лоше учинити. Срећом, људи из збегова нису поверовали овим перфидним лажима.

За збеговима се и даље упорно трагало. Приликом делимичног откривања једног збега у Војнику, пало је неколико жртава, од којих је једна била исувише тешка чак и за ове прилике. Изнад села Мокрог у Војнику налазио се збег овог села у пећини која је имала два дела, повезана једним малим отвором. Према саопштењу Данила Јауковића догађај се овако одиграо.

„Једног дана до пећине је дошла група Нијемаца. У пећини је настала паника, јер су се бојали да ће их пронаћи. Истина, из друге пећине постоји отвор, али је овај дио веома узан (једва се човјек може провући). Унутра се налазило око 90 мушкараца, жена и дјеце. Кад су Нијемци били на неколико десетина метара од пећине, унутра се одиграо трагичан догађај, јединствен у току читавог нашег народноослободилачког рата.

У пећини је, поред осталих, било и дијете Божића Полексића, старо неколико мјесеци. По несрећи, баш у моменту кад

су се Нијемци приближавали пећини оно је плакало на сав глас. Изгледало је да ће његов плач открити присуство читавог збјега. Његова мајка Миља чинила је све да га умири, али ништа није помагало. У том моменту нека је жена добацила да дијете треба удавити да сви не би страдали.

И сама свјесна тешке трагедије која би се одиграла у пећини, због тога несрећног дјетета, мајка је молила да дјете угуши неко други, јер се она није могла на то одлучити — да одузме живот своје дјетету. Но како нико није хтио да то учини, она га је сама угушила, рачунајући да ће та њена изванредна жртва бити спасоносна за све остале.

У том моменту стигли су Нијемци на улаз у прву пећину. Ту су нашли старог Димитрија Полексића са унучетом од 2 године на рукама. Нијемци су на истом мјесту убили и њега и дјете. У пећине нису улазили, али су пуцњи испред пећине изазвали панику и гужву у другој. Почели су да се извлаче кроз узани отвор, али, Нијемци то нису примијетили, па су продужили у супротном правцу. Убили су још једног старца, и на томе се завршило”¹⁸⁰.

Из поменутих спаљених села Немци су опљачкали и однели све што се могло однети. Остало — намештај, пољопривредне алате и друго — што се није могло носити ни изгорети, ломили су и уништавали. Сву стоку до које су дошли отерали су.

Када су убрзо, затим, јединице дивизије „Принц Еуген” рокиране преко Никшића на Сутјеску, са пустошењем осталих дробњачких и пивских села на овоме правцу продужила је италијанска дивизија „Ферара”. Они делови дивизије „Принц Еуген” који су преко Јаворка продрли у Пиву, прво су наишли на села Горња и Доња Брезна (између планина Голије и Војника и кањона реке Комарнице) и оба их спалили, до последње зграде. И овде су одмах почели убијати све оне становнике које су затекли и похватали. То су наставили и у околним селима. На овај начин побили су у Брезнима, Бајову Пољу, Миљковцу, Буковцу, Дуби и Рудницама неколико десетина људи. Сачували су животе само они који су се склонили по збеговима. Највише збегова из ових села било је по густим шумама и гудурама планине Голије, а приличан број и у кањону Комарнице и другим погодним местима. Немци су поку-

¹⁸⁰ Данило Јауковић: Дурмиторски крај у пламену, зборник „Сутјеска”, књ. III, Војно дело, Београд, стр. 82.

У збегу за време операције „Рибецал” 1944.

шавали на све начине да се докопају збегова и да их униште, па су се размилили по читавом овом терену, користећи и лажна обећања да се онима који се сами врате кућама неће ништа догодити.

Народ је у овим збеговима био у изузетно тешком положају: хладноћа, сталне кише, а понекад и снег, избегавање ложења ватри да се не би открили, nestaшица хране и воде, оболевање прозебле деце и друге нејачи. С једне стране ове тешкоће, а с друге немачка обећања да се могу слободно враћати што су и примерима доказивали (последња два-три дана престали су да пале села, а један део становништва из Рудиница вратио се кућама и чак се виђао на њивама и другим радовима), изазивали су по збеговима извесна колебања и предлоге да се враћа у села. Овакво немачко тактизирање и покушај извлачења људи из збегова потрајали су три-четири дана. Повратак у села нарочито су заступали прочетнички расположени људи, надајући се да ће их Немци као такве поштедети. Међутим, већина

осталих, а нарочито одборници у збеговима, где је организована народна власт стално деловала, настојали су да на сваки начин одврате све оне који су намеравали да се врате у села.

У неким збеговима су и поред тешкоћа, остали чврсти и нико се није вратио. Међутим, било је и неколика случаја где су се поделили и један део се вратио у села, док је други променио места и повукао се још дубље у шуме и планине. Тако је већи део становништва из Миљковца, Буковца, Дубе и Рудинаца напустио збегове и почео да се враћа. Неки од њих већ су били стигли до својих села, а неки су се тек прикупљали, кад су Немци почели да их пресрећу и све одреда хватају и прикупљају на одређеним местима, под изговором да треба да сачекају на окупу док им се спреме и издају објаве за слободно кретање. Међутим, чим су их прикупили, отпочели су их масовно убијати — од тек рођене деце до деведесетогодишњих стараца и старица — и то у групама и појединачно. Ова убиства незаштићеног неборачког становништва спроведена су у Пиви у великим размерама.

У свим поменутих селима, поред раније и сада побијених почели су да спаљују и живе људе. У Горњим Брезнима у три куће спалили су 22 човека, једну жену и једно дете. У Бајову Пољу убијено је 20 особа; у Буковцу у кући Матија и Милана Благојевића спалили су 10 живих особа, у кући Бурка Пејовића 6 особа а у кући Ристића у Пољима Пејовића 4 особе.

Штаб немачке јединице која је пустошила по овим селима налазио се у кући попа Сима Пејовића у Миљковцу, у близини Долова, где је на истом месту побијено око 400 особа.¹⁸¹ Тачан број никада није могао бити утврђен, јер се за многе изгинуле тих дана није могло поуздано сазнати где су убијени, пошто су Нем-

¹⁸¹ Неки преживели чланови породица побијених у Долима тврде да је тамо одједанпут убијено 450 људи, жена и деце. По казивању Давида Пејовића из Бачког Доброг Поља, који је у то време био омладинац и члан СКОЈ-а, и према накнадним проверавањима и попису вршеном од куће до куће, у Долима тог трагичног дана убијено је 317 особа. Но, по свему судећи, овај број је износио око 400, иако се тачна цифра неће никад утврдити.

ци убијали на све стране, како су кога стигли. И, не само то, него и начин на који је овај масакр у Долима извршен, остао је тајна. Једини преживели сведок Милош Гломазић из Рудиница, пошто је умакао са стрелишта, бежао је неколико сати по планини и кроз шуме док није, онако рањен и исцрпљен, с последњом снагом стигао у збег Рудиничана и Сељана иза Бабина врха. Одатле је ускоро отишао у збег Пејовића, у рејону Мљечевих греда. У оба ова збега Милош је о покољу у Долима углавном једнако испричао. Према његовом казивању и ономе што се могло касније закључити, као и према исказима људи који су следећег дана дошли на место покоља, та језива трагедија одиграла се на следећи начин.

У пределу Долова постоји повећа долина-ливада, са три стране окружена лесковим шумарцима, а са четврте затворена високом стеном и камењаром. У њу су Немци дотерали сву ону масу од око 400 људи, жена и деце, међу којима је било и више одојчади у пеленама. Сав овај народ поделили су у три групе. У једној су били одрасли мушкарци изнад 14 година, у другој жене и девојке, а у трећој деца. Док су их војници који су их дотерали чврсто држали у обручу са машинкама на готовс, у љесковини око долине били су распоређени други немачки војници с митраљезима и пушкомитраљезима. У једном моменту, на дати знак, отворили су са свих страна ватру по несрећном народу. Кроз штектање митраљеза проламао се врисак и јауци масакрираног народа. Једини преживели сведок Милош Гломазић прича да је у томе моменту викнуо двојици поред себе да беже. То је приметио Немац који им је био најближи и пошао с напереном машинком. Милош је у магновењу полетео према њему, зграбио му цев од пушке, оборио је према земљи, а Немца свом снагом гурнуо. Чим је Немац пао, Милош је пролетио поред њега и јурнуо према љесковини. За њим су осули ватру, али, срећом, прве пушке су га само лакше раниле. Кад се дочепео љесковина и камењара, наставио је да бежи, не осврћући се на пуцњаву Немаца. На срећу, нису га гонили. Тако је умакао једини сведок овог те-

шког немачког злочина. То је све што је Милош Гломазић могао испричати када се нашао у збегу иза Бабина врха. Чинило му се, како се касније присећао, као да је у последњим моментима, пре него што су Немци отворили ватру, видео и чуо Пеја Пејовића да нешто говори.¹⁸² Друго су све заглашили јауци и рафали немачких митраљеза.

Овај сведок зна само толико. Језива слика овог мученичког умирања данас се само може замислити. Претпоставља се да су многи живи, свесни или полусвесни, бацани у заједничку гробницу. Немци су се истог дана, кад су завршили овај злочин, повукли према Голији. Први из збегова који су сутрадан дошли на место покоља видели су само да су побијени стрпани у заједничку гробницу. Био је то у ствари ров ископан на дну долине, испод стене, у који су Немци наслагали лешеве, окрећући им наизменично главе и ноге да би их што више стало. Преко лешева су набацали камење — било је и читавих блокова — а преко тога танак слој земље, кроз који је пробила крв сахрањених и згрушала се на површини.

Наступајући даље кроз Пиву, пукови немачке 7. СС дивизије „Принц Еуген” наставили су да сеју смрт и пустошења. После Брезана, потпуно су спаљена и села: Миљаковац, Буковац, Дуба, Сељани, Рудинице, Горанско, Плужине, Јасен, Зуква, Стубица, Стабна, Милошевићи, Седлари, Ковачи, Будањ, Брљево и Мратиње, а делимично Смријечно, Столац, Орах, Криводо и Забрђе. Све је уништено и опљачкано. Сачувано је само нешто стоке коју су сељаци сакрили у збеговима. Убијања су настављена, само су сад много чешће спаљивали живе људе. Тако су у Водицама, крај Сељана, затворили у три стаје 26 људи, међу којима се налазио и игуман Пивског манастира Иларион Мијатовић, и живе их запалили. Да би их присилили да уђу у стаје, пуцали су на похватане и неке том приликом побили, а неке ранили. Мада рањени, тројица из ове групе,

---

¹⁸² Пејо Пејовић, сиромашни сељак из Миљковца, познат у свом крају као отресит човек, одлазио је више година сваке зиме на рад у рудник Брезу у Босни.

Милован Живковић, Перо Лучић и Вуко Ацић, успели су да побегну. Остали су изгорели.

И у Плужинама, у засеоку Гојковића До, спалили су у једној кући око 60 особа. Њих је пре тога једна патрола похватала, али их је пустила рекавши им да иду у село. Међутим, друга их је сачекала, стрпала у кућу и спалила.¹⁸³ У селу Јасену спаљено је у три куће 18 особа. У једном потоку између Милошевића и Плужина спалили су попа Јока Сочицу, старца од 80 година, са свих 8 чланова породице.

У катуну Кручица, изнад села Стабана, спаљено је у две стаје преко 100 особа. И ову групу Немци су прикупили на превару, обећањима да им се неће ништа догодити, али да је само потребно да се искупе да би добили дозволе за слободно кретање. Међутим, чим су се искупили, стрпали су их у једну стају на Тресуљи и у колибу у близини стаје, а потом зграде запалили. Сви су живи изгорели.

На Стабанском језеру, у једној стаји Гала Тијанића, такође је спаљено око 40 особа. Извукла се само Љубинка, шестогодишња кћерка Јеврема Тијанића. Њу је кроз нека споредна врата протурила Милица, мајка Гала Тијанића. Дете је затим непримећено допузало до оближњег грмења и ту се сакрило. Кад је и стара Милица покушала да изађе истим путем, приметио ју је и убио један Немац, а потом поново бацио у ватру.

Сем ових масовних било је спаљивања људи и у мањим групама, или појединачно. Тако су живи спаљени: Недељко Бошњак, у својој кући на Везују, Раде Бајагић и једна жена у кући Вучића Васовића у Будњу, 6 особа на Брљеву, 8 особа на Дубровску, у колиби Миливоја Пићурића.

---

¹⁸³ Међу овим жртвама налазила се и једна веома лепа девојка, кћер Крста Ацића, коју је један од Немаца, пре него што су затворили врата, ухватио за руку, извео из куће и довео међу Немце, наредивши да ту сачека. Међутим, у једном моменту, кад је ватра потпуно обухватила кућу, и када је јак жртва постао још језивији, девојка је јурнула између Немаца, кроз прозор ускочила у запаљену кућу и изгорела са осталима.

На Брљеву је убијено 47 особа, а породица Милана Васовића из истог села (отац, мајка и 4 деце) живабачена низ греде у провалију дубоку преко 300 метара.

Кроз остала села Дробњака и Планине Пивске пустошиле су јединице немачке 1. брдске дивизије и италијанске дивизије „Ферара”. Италијани су кроз нека села ишли позади Немаца и палили и уништавали све оно што је иза Немаца случајно остало. Тако су потпуно опљачкали и спалили села Комарницу, Дужи и Дубровско. Међутим, захваљујући одлуци да се збегови не напуштају, Италијани су овде, као и Немци на Планини Пивској, побили сразмерно мање становника. Но, уколико је број људских жртава био мањи, утолико је материјална штета била већа. Овде су сва насеља до темеља спаљена, а опљачкано је све што је могло да се однесе, остало је све уништено. До темеља су спаљена села: Безује, Дубљевићи, Борковићи, Сељковац, Боричје, Крстац, Пишче, Војновићи, Лице, Кулићи, Доњи и Горњи Унач, Ерцегова Страна, Шарићи и Барни До. Овуда су прошле јединице дивизије „Ферара”. Једино је остало десетак кућа у с. Трси.

После Недајног, јединице немачке 1. брдске дивизије продужиле су да гоне последње заштитнице 3. дивизије НОВ све до Шћепан-Поља и Чокове Луке, где су се сусреле са деловима дивизије „Принц Еуген”, који су наступали преко Жупе Пивске. На том путу Немци су спалили сва села — Кнежевиће, Подмилогору, Војводиће, Никовиће, Бојате, Јериниће, Жеично, Поље (црквичко), Бријег и Шћепан Поље.

Мада је становништво на Планини Пивској мање страдало него у Жупи Пивској, и овде је било доста жртава. Народ из збегова није се враћао у села, али Немци су похватили извештан број људи који се задржао око села или се пребацивао из збега у збег. Све похватане у првом налету су побили, а неколико десетина које су касније ухватили одвели су у концентрационе логоре. Када су открили један збег из села Пишча, који се налазио на улазу у горњу Сушицу, на месту Николина чесма, похватили су и поубијали десетак старијих особа, међу којима и слепог Јакова Бог-

дановића, тешког ратног инвалида из првог светског рата. У Пољу (црквичком) и околини такође су побили око 76 особа.

Незадовољни што се нису дочепали збегова и до краја спровели одмазду према незаштићеном народу, Немци и Италијани су наставили са трагањем на све стране. Нарочито су претресали десну страну кањона Пиве. Неке збегове су и открили, а из неких су се људи спасавали на брзину, у последњем тренутку, бежећи преко ових неприступачних врлети.

При овом спасавању голих живота било је тешких и трагичних момената. Тако се у кањону Пиве, испод седа Унча, у великој пећини званој Тиса, налазио велики збег из села Доњег и Горњег Унча и Ерцегове Стране. Био је то прави логор, са око 50 ватри. Непријатељ је открио пећину и збег и један део избеглица похватао, извео на Унач и побио. Неки су се сакрили у дубину пећине, а неки су успели да на брзину побегну преко стрмина кањона. У последњој групи која је бежала преко планинских греда била је и снаха Васа Баланџића из Ерцегове Стране, са одојчетом у наручју. Она се приликом бежања спотакла преко једне греде, пала и испустила дете које се сурвало низ литицу. Ништа од њега није нашла.

У Пиви су, поред осталог, и цркве опљачкали — демолирали их, и многе спалили. Из Пивског манастира су однели и уништили све што су нашли. Демолирали су и цркве на Безују и Борковићима, опљачкали цркву на Пишчу — остале су само голе зидине. Покупили су све позлаћене крстове и чаше, вероватно мислећи да су златни. Кад су на првом застанку установили да је то обичан лим, само позлаћен, без неке веће вредности, све су побаћали. Сељаци су многе од ових опљачканих предмета касније налазили поломљене по околним ливадама. У Никовићима су Немци у цркву натерали похватане жене и девојке, силовали их, а потом убијали. У Мратињу су запалили цркву, заједно са тешким рањеницима који су се ту склонили.

Приликом одмазде, ови војници и официри фашистичких дивизија извршавали су задатке као работи,

без срца и икаквих обзира, газећи садистички по унакаженим лешевима жена и деце. Нарочито су се окомили на подручја где су вођене последње борбе с Народноослободилачком војском. Од пољопривредних алатки остало је само оно мало што су сељаци били закопали, а од осталог само оно што су успели да понесу у збег, — понека поњава, врећа, секира, котао и суд за јело. То је било све. И стока — основна имовина домаћинства овога краја — готово у целини је уништена. Њу су уколико би је приметили на неприступачним пределима, убијали као и људе, из пушака, митраљеза и авиона. Циљ је био бруталан и јасан: „Уништење свега што би омогућавало даљи живот и дејство”, како је то, уосталом, и стајало у заповестима немачких команди.

Последице овог пустошења немачких и италијанских дивизија, уз које је пристајао и бугарски 61. пешадијски пук, на дурмиторском подручју биле су: 1395 побијених и живих спаљених људи, жена и деце; преко 6.000 спаљених зграда за становање и штала за стоку; 70.000 грла опљачкане и побијене ситне и крупне стоке. Таква је била слика дурмиторског краја после повлачења фашистичких дивизија, крајем јуна 1943. године.

ПОНОВНО ПРИБИРАЊЕ СНАГА И НАСТАВАК БОРБЕ

ДОГОВОРИ НА ЗГАРИШТИМА

После завршене битке на Сутјесци, остао је дурмиторски крај окрвављен, попаљен и опљачкан. Преживели су почели да излазе из збегова и траже родбину и познанике, али су налазили само угљенисане и несахрањене лешеве. И преживели борци са Сутјеске почели су убрзо да пристижу у овај крај, појединачно или у групама. Тражили су место да предахну и нечим да се окрепе. А све од Сињајевине до Зеленгоре било је опустошено. Тако је баш тих дана, чим су се повукле непријатељске јединице и погасиле ватре на згариштима попаљених села, а по врлетима Дурмитора још трунули несахрањени лешеве жртава фашистичког терора, у овом крају почело поновно прибирање бораца.

Последњих дана пете офанзиве, у непријатељском обручу на Планини Пивској нашао се и Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку. Када је одлучено да се дивизије Главне оперативне групе Врховног штаба пробијају према Босни, ЦК КПЈ је решио да се Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку пробије кроз непријатељске положаје и врати у Црну Гору, да настави политички и организациони рад и даље руковођење НОБ. А пошто даноноћне борбе нису дозвољавале пробијање кроз непријатељске положаје, Покрајински комитет је са групом активиста, одређених за рад на терену Црне Горе, морао да се повлачи са једи-

ницама 3. дивизије све до Вучева. Тек одатле, 10. јуна 1943. године, Комитет се одвојио од јединица и кренуо за Пиву преко Трновачког језера и Маглића, између немачких положаја.

Крећући се од збега до збега, чланови Покрајинског комитета су за недељу дана прошли кроз попаљену и опустошену Пиву и око 18. јуна избили на Латично. Ту се, према договору, од групе ПК која је наставила пут према Голији, одвојио Радоје Дакић Брко, са задатком да обиђе дурмиторско подручје и пренесе директиве за рад партијској организацији, као и да помогне у прибирању и реорганизацији народне власти и војних јединица.

На том путу Дакић је у Цртову Долу, негде око 20. јуна, одржао први састанак са једном групом активиста. Осам дана касније, 28. јуна 1943. године у Добром Долу на обронцима Боља, одржана је прва шира конференција преживелих комуниста и бораца из овог краја, којој је присуствовало око 150 бораца. Поред осталих, ту су били и чланови Партије који су остављени за рад на терену пред повлачење НОВ, затим преживели борци, углавном рањеници, који су се после завршене борбе на Сутјесци пробали на овај терен.

На овој конференцији разматрано је опште стање на терену после офанзиве, и то према непотпуним подацима којима се тада располагало. Слика је била ужасна — цео крај опустошен, становништво великим делом побијено на најсвирепији начин, највећи део насеља спаљен, а онај где су вођене последње борбе готово сав уништен. Све је било опљачкано. Преживело становништво највећим делом се још налазило у збеговима. Понеко се враћао у попаљене катуне, али нема где да се склони ни од прве кише, нема шта да једе, сем мало млека, ако је сачувао неку овцу или краву. Онима који су преживели непријатељска зверства сад су претили глад и крајња немаштина.

На конференцији је констатовано да је једини излаз организован рад и даље прикупљање свих снага за настављање борбе. Партија мора преузети иницијативу. Безвлашће на опустошеном терену може представљати

највећу опасност, поред осталог и за појаву четника, од којих су се неки задржали на терену и, очекујући уз помоћ окупатора поново успостављање четничке власти, почели пред народом да окривљују партизанае за сва недела непријатеља. Због тога је као најпрече било стварање војне јединице, макар и мање, која би сачињавала језгро за обнављање одреда, а упоредо с тим и обнова народне власти.

У вези с тим, на конференцији су постављени ови, најхитнији, непосредни задаци:

— да се прихвате борци који се враћају са Сутјеске, помогне им се у храни и око опоравка, а борцима и рањеницима са других терена после прихвата помогне да се пребаце на своја подручја;

— да се одмах приступи обнови и реорганизовању народне власти, сузбијајући у корену евентуалну појаву четника и њихову пропаганду;

— да се стварају мање војне јединице које ће обезбедити рад народне власти, с тим што би се од физички способнијих бораца одмах формирала чета, а касније, укључивањем и других, формирао батаљон;

— да се помогне у организовању сахране изгинулих бораца и жртава фашистичког терора;

— да се, чим то буде могуће, преко партијских организација и одборника прикупе подаци о погинулим борцима и неборачком становништву, као и о материјалној штети — уништеним селима, попаљеним кућама и др.

Може се рећи да су конференције у Цртову Долу и у Добром Долу представљале у ствари почетак општих припрема за настављање борбе у овом крају. А формирањем прве војне јединице — прве чете, почела је практично и обнова Дурмиторског НОП одреда. Срепски комитет КПЈ, који је формиран пре пете офанзиве, тих дана је делимично измењен и допуњен, јер су неки његови чланови, узети привремено из борачких јединица или болница, у току офанзиве напустили терен заједно са својим јединицама. У обновљеном комитету налазили су се: Радивоје Дакић, секретар, Ду-

шан М. Обрадовић, организациони секретар, Стојан Жутић, Војин Берковић, Живан Кнежевић, Обрад Цицил, Спасоје Шарац, Василије Пејовић, Миленко Никитовић.

Чета која је формирана непосредно после конференције, почела је да крстари по терену ради обезбеђења рада НОО и осталих организација које су почињале да делују организованије. Нарочито се интензивно радило на прикупљању бораца, пошто је јачање војне јединице био одлучујући предуслов за даљи успешни рад на терену. Већ негде половином јула у Орујници је формиран и 1. ударни батаљон Дурмиторског одреда; први штаб батаљона сачињавали су: командант Јанко Тадић, дотадашњи командир прве обновљене чете, политички комесар Данило Јауковић, заменик команданта Вељко Крстајић, заменик политичког комесара Милорад Зарубица. Све до почетка септембра батаљон је био везан непосредно за срески комитет, од кога је и добијао директиве за рад. Штаб Дурмиторског одреда формиран је половином септембра.

Тако се од конференције у Добром Долу па до капитулације Италије активно радило на обнови народноослободилачких одбора и поновном успостављању војно-позадинских команди, које су, мада под изузетно тешким условима, одмах отпочињале да функционишу. Да би се јасније сагледало под каквим се условима тих дана радило, напоменућемо да је Команда места на Планини Пивској првих дана радила под ведрим небом, пошто су све зграде у том крају биле спаљене. Враћајући се из збегова, сељаци су у ствари тек почетком августа почели да на згариштима и преосталим зидинама подижу надстрешнице ради склањања породица од првих јесењих киша и хладноће. У ствари, команда места се у то време налазила тамо где су били другови који су њом руководили. Команда места код Пивског манастира била је у нешто повољнијем положају, јер су манастирски конаци, иако прилично руи-

нирани, још били употребљиви. У сличном положају биле су и команде места на Жабљаку и у Шавнику. Но, без обзира на то команде су одмах почеле да функционишу. Оне су прикупљале борце који су преживели битку на Сутјесци и од њих формирале мање патроле за пратњу партијских активиста и војних руководилаца при обиласку терена. Ове патроле поступно су прерастале у партизанске страже и пратеће чете команди места.

И обновљени народноослободилачки одбори настављали су рад. Као прво, било је организовање заједничких акција за подизање склоништа у попаљеним селима чије је све становништво остало на отвореном пољу — „на голој равни”, како се у овом крају каже. Затим је заједничким снагама организовано прикупљање оно мало летине, што је ту и тамо преостало после рушилачког беса фашистичких паликућа, који су је иначе немилосрдно уништавали. Обновљени народноослободилачки одбори и команде места радили су под заштитом 1. ударног батаљона, који је даноноћно крстарио тереном Дурмиторског подручја, ради ликвидирања прикривених четничких групица које су претиле представницима народне власти и политичким радницима, а неке из заседа и мучки побили.

Мада у том периоду на терену није било сталних немачких војних посада, ипак су комуникацијом Пљевља—Никшић више пута пролазиле њихове веће јединице у једном и другом правцу. При том су ради сопствене заштите избацивале јаке патроле које су убијале небољачко становништво. Због тога су снаге одреда, које су непрестано јачале, имале, поред осталог, и задатак да штите становништво и склањају га испред непријатеља.

У овој фази опорављања и сређивања дурмиторски крај је дочекао капитулацију Италије.

Почетком септембра ПК КПЈ за Црну Гору и Боку организовао је, у присуству Ивана Милутиновића, шире саветовање у Сриједама испод планине Његоша.¹⁸⁴ Пошто је била у изгледу скоро капитулација Италије, на саветовању је као основни задатак истакнута потреба мобилизације што већег броја бораца и учвршћење војних јединица. Упоредо с тим требало је успоставити народноослободилачке одборе где их није било, а организационо учврстити где су већ постојали.

Непосредно после овог састанка, у Пиву је стигла 10. херцеговачка бригада. Она се после битке на Сутјесци пребацила у Херцеговину где је крстарила, чистећи разне четничке групе и неке делове немачких јединица који су се кретали тереном. Пошто је због сталних маршева и покрета, била веома заморена, бригада је у Пиви, која је поново била слободна територија, остала неколико дана на одмору. За то време народни одбори Плужина, Милошевића, Стабана и других околних села снабдевали су је храном. И њен штаб упознат је са ситуацијом у Црној Гори и закључцима са састанка у Сриједама.

У то време стигла је и важна вест о изгледима да ће се нека од већих јединица НОВ из Босне упутити у овом правцу. У међувремену стигли су и курири са Планине Пивске с извештајем да је тамо стигла једна група из Босне са писмима за ПК и Ивана Милутиновића.¹⁸⁵ Такође је јављено да се јединице новоформираног 2. корпуса налазе у пределу Фоче.¹⁸⁶ По пријему тих вести, одлучено је да командант 10. херцеговачке бригаде Владо Шегрт крене са једном четом хитно за Фочу, да извести штаб корпуса о стању на овом терену и договори се о даљим задацима бригаде. Он је из Стабана

¹⁸⁴ Из дурмиторског краја, овом саветовању присуствовали смо Обрен Благојевић и ја. Иван Милутиновић се после битке на Сутјесци неко време налазио у Црној Гори.

¹⁸⁵ Била је то посебна група од око 40 бораца коју је водио Милош Стаматовић.

¹⁸⁶ Зборник III/5, док. 27 и 31.

одмах кренуо преко Доњег Унча, Барног Дола, Рудине и Шћепан-Поља у сусрет јединицама 2. корпуса.

Два дана доцније на Пишче је стигао Иван Милутиновић са пратњом од једног вода и после краћег задржавања такође продужио у правцу Фоче.¹⁸⁷

Други корпус је према наређењу Врховног штаба кренуо у Санџак и Црну Гору, са намером да се по доласку у село Бобово задржи ради одмора и прикупљања потребних података. Због тога је штаб корпуса позвао неке другове са дурмиторског терена на саветовање.¹⁸⁸ Међутим, Иван Милутиновић је приликом сусрета са штабом корпуса, негде у пределу Челикова Поља, утицао да се, с обзиром на опште стање у Црној Гори а посебно на слободној територији дурмиторског подручја, покрет јединица 2. корпуса нешто убрза. У вези с тим штаб корпуса је одлучио да 2. пролетерску и 2. далматинску бригаду остави у Санџаку, ради чишћења ове територије од непријатеља и каснијег заузимања Пљеваља, а са 4. пролетерском кренуо је убрзаним маршем према Тепцима, прешао Тару и већ 23. септембра стигао на Жабљак.¹⁸⁹ После два дана одмора на Жабљаку и његовој околини, бригада је рано изјутра 26. септембра кренула са штабом корпуса преко Сињајевине и Вратла за Липово и сутрадан 27. септембра напала Колашин и ослободила га.

У тренутку кад је 2. ударни корпус стигао на Жабљак народна власт на дурмиторском подручју већ је била обновљена и уредно је функционисала. Штаб дурмиторског одреда, који је такође био оформљен, известио је штаб 2. ударног корпуса, писмом од 26. септембра да је на његовом подручју организовано пет команди места: код Пивског Манастира за Жупу Пивску,

---

¹⁸⁷ После извештаја који му је поднет о стању на подручју Дурмитора, као и о боравку и одмору 10. херцеговачке бригаде у Пиви, Иван Милутиновић ми је наредио да преузмем даље организовање Дурмиторског одреда, као његов командант, да се на подручју одреда још живље настави са учвршћењем војно-позадинских власти и НОО, и да се истовремено спремају за најширу мобилизацију.

¹⁸⁸ Зборник III/5, док. 37.

¹⁸⁹ Исто, док. 39.

на Пишчу за Планину Пивску, на Жабљаку за Језера, у Шавнику за Дробњак и на Боану за Ускоке.¹⁹⁰ Уз команде места биле су већ оформљене, или су тек формиране, посадне чете за контролу терена, а на неколико важнијих места и сталне партизанске страже. Штаб Дурмиторског одреда који је руководио командама места и 1. ударним батаљоном, вршио је мобилизацију преко команди места и народноослободилачких одбора.¹⁹¹ Већ половином септембра на Планини Пивској, у Жупи Пивској и на Жабљаку постојали су општински одбори, док су у остале три општине — Шавник, Боан и Његовућа — били у формирању. Убрзо иза овог отпочео је са радом и обновљени срески НОО.

Тако је до краја октобра 1943. године народна власт на подручју дурмиторског одреда била потпуно обновљена.

ЛИКВИДАЦИЈА ЧЕТНИЧКИХ ГРУПА

Поново успостављена слободна територија сада заузима знатно шири простор са градовима као центрима: у Санцаку су слободна Пљевља, цео срез пљеваљски и део бјелопољског среза, а у Црној Гори колашински срез са Колашином и никшићки (без Никшића).

После ослобођења Колашина, настављене су још оштрије борбе, што је условљавало не само попуњу раније формираних већ и стварање нових бригада. Једном речју, постављало се питање што шире и убрзане мобилизације људства. У том смислу, крајем септембра штаб 2. корпуса пише штабу Дурмиторског одреда: „Успјех мобилизације на територији вашег Одрода има-

¹⁹⁰ Исто, док. 50.

¹⁹¹ Састав тадашњег штаба дурмиторског НОП одреда био је: командант Обрад Цицмил, политички комесар Мићун Јауковић, заменик команданта Јанко Тадић, заменик политичког комесара Спасоје Шарац (Јанко Тадић био је истовремено и командант 1. ударног батаљона). Међутим, нешто касније, одлуком Главног штаба за заменика команданта одреда наменован је Стојан Жугић (Зборник, III/5, док. 73).

ће крупног политичког значаја не само за тај терен него и за остале срезове Црне Горе... Чим ликвидација италијанских гарнизона на терену Васојевића буде извршена наступиће нови прилив бораца са тога терена и створиће се повољни услови за придобијање Васојевића на нашу страну...¹⁹²

Тих дана на целом подручју Дурмиторског одреда развио се веома жив и интензиван рад: вршена је мобилизација, учвршћивана је народна власт, подизана су склоништа за зиму у попаљеним насељима, организовано је ликвидирање четничких група које су се још скривале на овом терену, као и борба против четничких група које су из суседних срезова покушавале да се с њима повежу и подрже их у ометању организовања и учвршћивања народне власти и др. Половином октобра била су два таква покушаја повезивања са суседним четницима: један у Пиви са херцеговачким, а други у Ускоцима са морачким.¹⁹³

Од преосталих четника у Пиви, нарочито су се издвајале две групе: једна у Мратињу око Гила Баласана, и друга у рејону села Поља Пејовића, око Машана Благојевића. Мада нису ни помишљале да се супротставе организованим стражама и јединицама, ипак су тајно ровариле међу сељацима — извршиле су неколико убистава из заседа, претиле појединим одборницима и активистима и покушавале да ометају мобилизацију протуром лажних вести и непријатељске пропаганде. Пошто су се ове групе и раније истицале злочинима и убиствима рањених и изнемоглих бораца који су се враћали са Сутјеске, штаб одреда донео је одлуку да се оне на сваки начин ликвидирају. Због тога је око 10. октобра у Пиву упућен цео 1. ударни батаљон, са којим је пошао и политички комесар одреда. Међутим, док се батаљон налазио у Пиви, на Равном су га напали херцеговачки четници из Гацка.¹⁹⁴ Пошто је овај напад брзо сузбио, батаљон је, захваљујући енергичним акцијама и подршци народне власти и народа, успео

¹⁹² Зборник III/5, док. 64.

¹⁹³ Исто, док. 90.

¹⁹⁴ Исто, док. 106.

да ове групе брзо изолује и похвата. Приликом јавног суђења код Пивског Манастира, војни суд Дурмиторског одреда је припадницима групе Машана Благојевића изрекао и 12. октобра извршио најтежу казну.¹⁹⁵ Нешто касније ухваћен је и после пресуде стрељан и Душан Баласан из мратињске четничке групе Гила Баласана, који је доцније такође ликвидираан. На терену Планине Пивске још неко време роварила је једна група око Драга Бојовића и Душана Никовића, која је била присиљена да живи и скрива се по шумама и пећинама. Нешто касније била је присиљена да напусти овај терен и да се пребаци у Санцак. Од четничких група које су се повремено кришом пребацивале из Санцака и из заседе нападале одборнике и курире, погинуо је на Узлупу Перо Бојат, одборник села Бријега.

Одред је предузео енергичне мере да ликвидира и остатак четника са овог терена који се окупљао око Спасоја Дакића, а нарочито после њиховог злочина 17. октобра, када су на конференцији у селу Црној Гори убили одборнике Крста Шарца и Луку Дакића. Сем Спасоја Дакића, који је успео да умакне, похватана је цела група и после јавног суђења на Жабљаку, војни суд одреда је осудио на смрт десет припадника ове групе — све изразите убице и пљачкаши. Тиме је четничка организација у Пиви била ликвидирана.

Поред ових, постојала је и четничка група у Дробњацима и Ускоцима, коју су водили Иван Ружић и поп Митар Лопушина. Она се ослањала на нешто бројније четничке групе у Морачи, Ровцима и Липову. Док се Команда места на Боану тек организовала, а њена посадна чета још била мала и недовољно ефикасна, ова група је повремено крстарила овим тереном. Чак је у селу Стругу почела да ствара неку своју базу, где се задржала десетак дана. Када су је ударни батаљон Дурмиторског одреда и посадна чета Команде места Боан напали, четничка група је, захваљујући конфигурацији и непрегледности терена, успела да се под борбом извуче и побегне, прво у Горњу Морачу а потом

¹⁹⁵ Исто, док. 92.

у немачки гарнизон у Никшић.¹⁹⁶ Једна група четника око Бошка Бојовића, која се налазила у Шаранцима, била је повезана са сличном, нешто бројнијом групом око Миљана Маудића, у рејону Вратла на Сињајевини. Ови четници су из заседе убили на Сињајевини организационог секретара комитета КПЈ Душана М. Обрадовића, као и Богдана Војиновића и Павла Г. Никитовића.

После свих предузетих мера, Дурмиторски одред је крајем октобра успео да се организационо учврсти и бројно ојача тако да је могао предузети обезбеђење своје слободне територије и вршити даљу мобилизацију људства за бригаде између 16 и 40 година. Пошто су јединице 2. ударног корпуса ослободиле Колашин и Пљевља, разоружале италијанску дивизију „Венеција“ у Беранама и ликвидирале део црногорског четничког руководства у Острогу, са Блажом Букановићем и Бајом Станишићем на челу, дурмиторско подручје, као потпуно слободна и заштићена територија, постаје база за широку мобилизацију. Штаб одреда се сад више бави чисто војним питањима, а за координацију рада команди места формира се Команда подручја, која је отпочела са радом половином октобра 1943. године.¹⁹⁷ Но, она је убрзо расформирана.

Мобилисани борци прво су позивани у посадне чете команди места, где би извесно време вршили разне задатке на терену, а затим су упућивани у састав ударних батаљона одреда. Од оваквих бораца из посадних чета формиран је половином октобра 1943. године у се-

¹⁹⁶ Зборник III/5, док. 106.

¹⁹⁷ Зборник III/5, док. 90. — У руководству новоформиране Команде подручја Дурмиторског одреда били су: Јосиф Маловић, командант, Радован Дацић, помоћник команданта и Јеврем Крстајић, заменик команданта. Но, већ крајем октобра, Команда подручја је укинута, а штаб одреда поново преузео све послове. Штаб одреда је тих дана унеколико измењен: ја сам пошао у Главни штаб за Црну Гору и Боку, где сам преузео руковођење војним пословима у позадини, а за команданта одреда дошао је Стојан Жугић. Сада је штаб одреда био у оваквом саставу: Стојан Жугић, командант, Јосиф Маловић, заменик команданта, Мићун Јауковић, политички комесар, Спасоје Шарац, заменик политичког комесара, Јеврем Бјелица, начелник штаба и Радован Дацић, обавештајни официр.

лу Стругу 2. ударни батаљон Дурмиторског одреда. Овом формирању присуствовале су и чете 1. ударног батаљона, после његовог повратка са чишћења терена од четничких група у Пиви.

Већ првом половином новембра, 1. ударни батаљон Дурмиторског одреда пошао је по наређењу штаба 2. ударног корпуса са 127 бораца у Колашин, где је ушао у састав 6. црногорске бригаде, приликом њеног формирања 14. новембра 1943. године.¹⁹⁸

Од тада па до краја марта 1944. године основни задатак штаба Дурмиторског одреда био је мобилизација бораца на овом подручју и формирање јединица — углавном батаљона. За то време формирану су 3, 4. и 5. ударни батаљон Дурмиторског одреда. За попуну разних бригада мобилисан је у периоду новембар-децембар 1943. године са овог подручја већи број бораца који су као комплетни батаљони или у мањим групама упућени у бригаде¹⁹⁹. Тако су у 4. пролетерску бригаду упућена 93 борца, за попуну 5. бригаде упућен је цео 3. ударни батаљон од 130 бораца, а 2. ударни батаљон Дурмиторског одреда, јачине 170 бораца, ушао је у састав 7. црногорске бригаде, приликом њеног формирања 28. децембра 1943. године у Колашину. Сем тога, упућена су и 22 борца у пратеће чете штаба 2. ударног корпуса и Главног штаба за Црну Гору.

Почетком децембра било је око 200 бораца у саставу посадних чета шест команди места. Мобилизација је и даље спровођена. Тако су 5. децембра формирану 4. и 5. ударни батаљон Дурмиторског одреда, први од 120, а други од 145 бораца. Оба су касније ушла у новоформирану 8. и 9. црногорску бригаду. Тако је, од завршетка пете офанзиве до краја 1943. године, мобилисано и борило се у бригадама, ударним батаљонима одреда или у саставу партизанских стража и посадних чета команди места преко 1.000 бораца са подручја Дурмиторског одреда.

¹⁹⁸ Зборник, III/6, док. 39.

¹⁹⁹ Исто, док. 94, 112, 162.

ШЕСТА НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА И ОДБРАНА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ

Продор Немаца од Приједора и Пљеваља почетком децембра 1943. године доводи до наглог погоршања ситуације. Пространа слободна територија коју су контролисале и држале јединице под командом 2. ударног корпуса поново се нагло смањује и своди опет, готово, само на Дурмиторско подручје, истина за кратко време. Тако овај крај и по трећи пут постаје ослонац војних јединица НОВ и болница које су биле препуне рањеника и болесника.

Од правца Сјенице Немци су 4. децембра неочекивано продрли у Пријеполје, а надућег дана слеподне у Пљеваља. Због тога су болнице евакуисане у правцу Мељака, а потом су неки њихови делови преко Тепаца доспели у Жабљак, или преко Бурђевића Таре на Његовућу. На Жабљаку је требало сместити око 100 тешких рањеника²⁰⁰, које су носили заробљени Италијани из састава јединица дивизије „Венеција”. Ови Италијани одређени су за радне батаљоне. Сем веома мало хране из заплених знатних резерви у Прибоју, која је раније била евакуисана на Жабљак, највећи део плена који се затекао у Пљевљима поново је пао у руке непријатеља. С обзиром на нагли продор Немаца код Пријепоља и Пљеваља, рачунало се да ће они нападирати истом жестином ка слободној територији, а нарочито у правцу Жабљака. Због тога је штаб 2. ударног корпуса наредио штабу Дурмиторског одреда да прихвати и смести на Жабљаку све тешке рањенике и обезбеди њихову исхрану, а у случају напуштања Жабљака и околине да омогући њихову евакуацију у Пиву. Уз то је одреду наређено да свим силама брани слободну територију, а нарочито да онемогући Немцима прелазак на Бурђевића Тари.

Штаб одреда одмах је организовао одбрану на Бурђевића Тари и појачао контролу осталог дела свог подручја. Тако су положаје на Бурђевића Тари заузели 4. и 5. ударни батаљон, док је 3. батаљон, који је

²⁰⁰ Исто, док. 136.

неколико дана пре продора Немаца био одређен за попуну 5. црногорске бригаде, као и 2. који је био намењен за 7. црногорску бригаду, која је тих дана требало да се формира, задржани и даље на овом подручју. Због овог изненадног продора Немаца, одбрана територије дурмиторског одреда добила је изузетну важност. Морало се радити брзо и енергично. Поред 3, 4. и 5. батаљона, који су бранили прелазе на Тари, 2. ударни батаљон постављен је на комуникацији Шавник — Никшић ради заштите од евентуалног покушаја продора непријатеља од Никшића. У исто време је и територијални батаљон Жупе Пивске затварао пролазе комуникацијом од Никшића преко Јаворка.

После продора у Пријеполје и Пљевља немачке дивизије су неколико дана пролазиле комуникацијом Пријеполје — Пљевља — Чајниче — Горажде и даље ка Сарајеву. У то време јаке снаге 2. ударног корпуса биле су потиснуте са поменуте комуникације — 2. пролетерска дивизија налазила се на простору Мељак, Бобово, Челебићи, а 3. дивизија у рејону Мојковца и Шаховића. Једну немачку колону која је од Плеваља преко Косанице продрла на Бурђевића Тару, дочекали су 3, 4. и 5. батаљон Дурмиторског одреда и онемогућили јој да се пребаци на леву обалу. (Ови батаљони су од 7. до 19. децембра бранили овај пролаз). Немци су тада код моста на Тари имали око 300 војника, 20 камиона, 7 тенкова и 2 борна кола, а на Косаници приближно толико са артиљеријом. Сви њихови покушаји да се између 7. и 19. децембра пребаце преко Таре, остали су неуспешни и поред подршке артиљерије. Уколико би мање групе понекад успеле да се пребаце, увек су биле принуђене да се врате.

Кад су се после 20. децембра 1943. немачке снаге повукле с Таре и тиме престао њихов притисак на слободну територију, штаб одреда је извршио нови распоред својих батаљона: 2. ударни батаљон упућен је у састав 7. црногорске бригаде, 3. за попуну 5. бригаде, а 4. је пребачен у Санцак, где је садејствовао деловима 2. и 3. дивизије у чишћењу четника у рејону Косанице и Глибаћа и даље према Пљевљима. Што се тиче

5. ударног батаљона он је враћен на терен одреда, где је чистио неке четничке групице које су раније биле побегле у немачки гарнизон у Никшићу, па су се, користећи овај притисак од Плеваља, поново појавиле на овом терену.²⁰¹ После тога је 5. батаљон упућен у рејон Никшића, где је остао у саставу јединица које су тамо дејствовале, све док није ушао у састав новоформиране 9. црногорске бригаде.

Крајем децембра 1943. штаб одреда је извршио и извесну реорганизацију војнопозадинских органа на свом подручју. Од дотадашњих шест команди места остале су четири — на Жабљаку, у Шавнику, код Пивског Манастира и на Трси,²⁰² док су на Боану и на Његовући укинуте. У међувремену, извршене су измене и у саставу штаба одреда.²⁰³ Народна власт је несметано функционисала. Команде места, које су још увек биле под непосредним руководством штаба одреда, већ су потпуно владале проблемима своје територије.

Од завршетка битке на Сутјесци, па до краја 1943. са подручја Дурмиторског одреда мобилисано је и упућено у састав бригада, батаљона одреда, затим у посадне чете команди места и партизанске страже око 1.000 бораца и то: 1. ударни батаљон у саставу 6. црногорске

---

²⁰¹ После ових чишћења, у којима су поред 5. ударног батаљона учествовале и партизанске страже и посадне чете позадинских војних команди, четнички остаци су се скрили по пећинама и шкриповима, или су побегли у немачки гарнизон у Никшићу, у тзв. блок. (Блоком се тада називао утврђени и обично бодљикавом жицом опасани непријатељски гарнизон у који се могло ући и изаћи само кроз неколике капије, које су увек чувале јаке страже. Оне који су бежали овако утврђеном непријатељу народ је звао „блокаши“.) Четници који одраније, а нарочито после тога, нису представљали никакву војничку ни политичку снагу, ипак су упорно животарили. Они су повремено убијали из заседа, пљачкали и вршили друга насиља — све док једна по једна групица није ликвидирана, а они из блокова побегли из земље заједно са окупаторима, или су у томе бежању платили животом.

²⁰² Зборник III/6, док. 192.

²⁰³ За команданта одреда постављен је Јосиф Маловић, а дотадашњи командант Стојан Жугић, после борби на Тари, пошао је на нову дужност у Главни штаб за Црну Гору (Зборник III/6, док. 148).

бригаде, затим за попуну 4. пролетерске бригаде, пратећих јединица Главног штаба и штаба 2. корпуса — свега 240 бораца; 2. батаљон у састав 7. црногорске бригаде — 170 бораца; 3. батаљон за попуну 5. бригаде — 135 бораца; 4. (115 бораца) и 5. (80 бораца) ударни батаљон — свега 195 бораца остали су тада још под командом одреда; четири посадне чете код команди места и три партизанске страже имале су преко 200 бораца. Сем ових мобилисаних бораца између 16 и 40 година, на подручју одреда још увек су организационо постојали тзв. територијални батаљони, у које је било укључено све људство способно за покрет и борбу у моментима нужде, без обзира на године старости. Ово људство се обично налазило код својих кућа и повремено, према потреби, позивано у акције.²⁰⁴

После продора непријатеља од Пријепоља и Пљеваља, рад на подручју одреда поново се одвија нормално, разуме се саобразно ратним условима. Већ половином јануара 1944. штаб одреда наређује командама места да издају дозволе за ношење оружја онима који га имају, иако нису у војним јединицама нити су директно ангажовани у народној власти.²⁰⁵ При последњим четама команди места формирају се скијашка одељења, отварају се радионице за оправку оружја, и друго.²⁰⁶

Борбе изазване продором Немаца у Пљеваља, почетком децембра 1943. наметнуле су и народу овога краја нове терете и задатке. Тако је болница с тешким рањеницима 2. ударног корпуса, која је после напуштања Пљеваља смештена на подручју Дурмиторског одреда, у току ових борби пренета на Боан, а касније пребачена у Морачки манастир. Исто тако прихваћени су и тешки рањеници болнице 2. дивизије; и они су извесно време провели на овом терену. Највећи терет око преношења, смештаја, неге и исхране рањеника поднео је народ дурмиторског краја.

²⁰⁴ Зборник III/6, док. 130.

²⁰⁵ Зборник III/7, док. 15.

²⁰⁶ Исто, док. 56.

РАСФОРМИРАЊЕ ДУРМИТОРСКОГ ОДРЕДА

С обзиром да је мобилизација људства способног за борбу била завршена, да су на овом подручју несметано и добро функционисали народноослободилачки одбори и војнопозадинске власти и да подручју није претила непосредна опасност од непријатељског напада, почетком 1944. године наметало се питање потребе даљег опстанка и рада Дурмиторског НОП одреда.

- У погледу мобилизације и стварања нових батаљона, одред је дословно поступао онако како је штаб 2. ударног корпуса својим писмом од 8. фебруара 1944. обавестио Врховни штаб²⁰⁷. Он је те послове већ био завршио. Поред батаљона које је раније упутио у разне бригаде, он је почетком фебруара добио наређење штаба 2. ударног корпуса да у 8. црногорску бригаду, чије је формирање предвиђено за крај фебруара, упути 150 бораца. На то је одред, који је у међувремену попуњавао свој 4. ударни батаљон, одговорио писмом од 16. фебруара: „Данашњим даном отпремили смо за новоформирану VIII црногорску бригаду 174 борца. Према вашем наређењу требало је да се пошаље 150 бораца, али ми смо батаљон попунили, па га у цјелости шаљемо. Послали би га још већег, али нам због огромног снијега није могло приспјети око 20 бораца из Пиве.”²⁰⁸ Осма бригада у коју је ушао 4. ударни батаљон Дурмиторског одреда формирана је у Беранама (Иванграду).

У то време 5. ударни батаљон Дурмиторског одреда налазио се на положајима код Никшића, где је стално попуњаван новомобилисаним борцима са терена одреда и припреман за улазак у бригаду као готова јединица.

---

²⁰⁷ У овом писму се, поред осталог, каже: „Наши партизански одреди имају за задатак да врше мобилизацију људства и формирају своје ударне батаљоне, које ми као цјелину пребацијемо у наше старе бригаде или у бригаде које формирамо” (Зборник, III/7, док. 49).

²⁰⁸ Исто, док. 65.

Рад одреда и стање на његовом подручју у то време види се из овог извештаја штаба одреда упућеног 28. фебруара 1944: 2. ударном корпусу:

„Ситуација код нас је добра, сваким даном се побољшава. Расположење маса за нашу борбу расте сваким даном све више и више. Наш утицај је скоро потпун на читавој територији... Према вашем ранијем наређењу, издали смо наређење преко команди места за потпуну мобилизацију на територији овог Одрета од 16—40 година... Досадашњим етапним спровођењем мобилизације ми смо исцрпили терен тако да број сада мобилисаних — мислимо — неће бити већи од 200 бораца. И ову мобилизацију спроводимо у пуној сагласности са народном влашћу. Биће закључена са 5. мартom”²⁰⁹

То је била верна слика стања на овом подручју крајем фебруара и почетком марта 1944. године.

Последњом „попуњом”, боље речено општом мобилизацијом, у којој поред војних власти потпуно учествује и народна власт — попуњен је 5. ударни батаљон одреда на 200 бораца. Он је ушао у састав 9. црногорске бригаде приликом њеног формирања 1. априла 1944. године. Преостало мобилисано људство дато је за потпуну 6. бригаде (255 бораца), или је задржано на терену у посадним четама команди места и партизанским стражама за помоћ народним властима у унутрашњем обезбеђењу.

Тиме је завршена мобилизација бораца са подручја Дурмиторског одреда, која је практично почела још са првим борбама илегалних група и старих партизана априла 1943. године на Планини Пивској и око Жабљака, а затим настављена после пете и завршена после шесте непријатељске офанзиве и снажног напредовања јединица НОВ широм Југославије.

У току читавог тог периода, на подручју одреда мобилисано је и упућено у разне војне јединице или ангажовано на позадинским службама на терену око 1.400 бораца — од тога је у бригаде упућено преко 1.200 бораца. У овај број нису урачунати борци који су се пре пете офанзиве већ налазили у пролетерским бригадама или на другим дужностима у НОБ.

²⁰⁹ Исто, док. 73.

Штаб 2. ударног корпуса је 5. марта 1944. донео одлуку о расформирању Дурмиторског НОП одреда и о томе издао следеће наређење: „На дан 15. марта т. г. у 12 часова престаће дејствовати штабови и јединице Колашинског и Дурмиторског партизанског одреда. Ово расформирање диктовано је моменталном војном ситуацијом на секторима поменутих одреда, као и формирањем IX црногорске бригаде. Срећене прилике и учвршћење позадинских војних власти формирањем команди подручја су такође диктовали ово расформирање.”²¹⁰

Овим је завршен други период борби, активности и рада Дурмиторског НОП одреда.

---

²¹⁰ Исто, док. 88.

СИТУАЦИЈА У ТОКУ 1944. ГОДИНЕ

ОДБРАНА СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ И ЊЕНИХ БАЗА

Команда подручја дурмиторског НОП одреда, која је први пут формирана на Жабљаку маја 1942. године, функционисала је до повлачења партизанских снага у Босну, половином јуна исте године. Она је поново успостављена у јесен 1943. године, али тада није ни отпочињала са радом, већ је послове који би спадали у њену надлежност и даље обављао штаб одреда.

Према наређењу Врховног штаба о формирању корпусне војне области на територији Црне Горе и Босне, штаб 2. ударног корпуса је, наредбом од 13. фебруара 1944. формирао на територији корпусне војне области три команде подручја, од којих се прва за никшићки и шавнички срез налазила у Шавнику.²¹¹ Ова Команда која је отпочела рад 11. марта 1944. наставила је све послове које је на овом подручју раније обављао штаб дурмиторског НОП одреда.

У почетку њеног рада стање је, уколико се то може рећи за ратне услове, било срећено и углавном мирно. Међутим, већ 11. априла отпочеле су нове борбе са непријатељем. У то време, Немци, четници и муслиманска милиција нападају са више страна: од Пљеваља, Бијелог Поља и Шаховића ка Жабљаку и Колашину; од Подгорице ка Колашину и од Чакора према Беранама и Андријевици.

---

²¹¹ Ова Команда подручја била је састава: Јосиф Малоевић, командант, Микоња Костић, политички комесар, Обрад Бојовић, помоћник команданта (Зборник III/7, док. 58 и 95).

У овим веома оштрим и тешким борбама од 5. априла до 5. маја непријатељ је поражен и одбијен.²¹² Очишћена је поново сва слободна територија коју су раније држале јединице 2. ударног корпуса. У тим борбама на дурмиторском подручју учествовали су, поред војних јединица које су под командом штаба 2. ударног корпуса браниле ову слободну територију, и дурмиторски територијални батаљони, састављени углавном од старијих годишга (млађи раније мобилисани били су упућени у бригаде). У борбама територијалних батаљона учествовали су и одборници и партијски и омладински радници са терена.

Иако је овом победом осујећена непријатељева намера да разбије наше снаге на овој концентрацијској просторији погодној за одлазак у Србију, ипак није коначно отклоњена свака опасност од продора Немаца. Они су и даље нападали подручје Дурмитора кад год им се указала прилика. А за то су 1944. године имали више разлога. Наиме, у то време су се на слободној територији Црне Горе налазила три партизанска аеродрома. Најважнији је био у Беранама на који су се повремено спуштали савезнички авиони са муницијом и санитарским потребама, а при повратку одвозили су за Италију наше рањенике и болеснике, као и десетине савезничких принудно спуштених авијатичара, углавном америчких.²¹³

Сем у Беранама, припремана су још два аеродрома — један на Брези код Колашина, релативно мали, за најнужније потребе и курирске везе, и други — већи на Његовући у близини Жабљака. Пошто су у току борби, у априлу и мају, јединице НОВ морале за изве-

---

²¹² Зборник III/7, док. 235.

²¹³ Приликом бомбардовања стратегијских центара у источној Европи, посебно Пloeштија у Румунији, савезнички авијатичари су се понекад спуштали падобранима на ову слободну територију. Прикупљани су са врло неприступачних терена, при чему се за неким трагало и више дана. Било је случајева да су неки спасавани испред самих немачких положаја и бункера у околини градова. За њихово спасавање ангажовани су и борци из бригада, а највише војнопозадинске власти и народно-ослободилачки одбори.

сно време напустити Беране, а делимично је евакуисан и Колашин, то је на слободној територији остао још једино недовршени аеродром на Његовући. На њему је убрзано радило људство са територије команде места Жабљака. Технички надзор радова вршио је Технички одсек Војне области 2. ударног корпуса, уз помоћ једног савезничког, британског официра за везу. Изградња овог аеродрома није остала непозната Немцима и они су се живо распитивали за Његовоћу. То је био један од разлога што ни после разбијања немачко-четничког притиска у рејону Мојковца, 8. маја, дурмиторско подручје није остало на миру. Половином маја Немци су се поново усмерили према овом крају. О томе говори и овај извештај Команде места Жабљак, који је 16. маја 1944. упућен штабу 2. ударног корпуса:

„Четничко-њемачке снаге посјеле су положај Глибаћи — Косаница, јачина непријатеља још није позната. На положајима Косанице непријатељ извукао артиљерију. У правцу ријеке Таре непријатељ је истурио само своје патроле. Активних сукоба са нашим јединицама није било. Ради обезбеђења прелаза на ријеци ова Команда је у сагласности са НОО-има извршила мобилизацију и формирала привремени батаљон од одборника и позадинских радника, у јачини од 160 бораца, и посјела доминирајуће положаје. Сплутине (приручна превозна-пловна средства) се налазе на лијевој обали ријеке.

Према Фочи четници се налазе на Златном Бору и Узлупу, врше мобилизацију од 16 — 50 година. Терор над одборницима и становништвом. Команде места Манастир Пива и Трса послали на положаје око 150 људи. Неких већих сукоба није било, намјере непријатеља нијесу познате, у Фочи се налазе Нијемци”²¹⁴

Међутим, ово дејство Немаца имало је далекосежнији значај него што је то претпостављала Команда места на Жабљаку. Знатне немачке снаге са моторизацијом, које су се кретале комуникацијом Пљевља — Косаница — Бурђевића Тара, успеле су да 6. јуна пређу Тару и наставе надирање ка аеродрому Његовоћа. У то време у одбрани правца према Његовоћи и Жабљаку учествовали су и знатни делови 5. крајишке, 17. и 37. дивизије, нападајући немачке снаге са оба бока. Непријатељ је био упоран и, довлачећи нова појачања

²¹⁴ Зборник III/7, 249.

и моторизацију, вршио непрекидан притисак. У току ноћи 6/7. јуна пребацио се преко Таре са око 40 моторних возила²¹⁵ и под борбом продужио напредовање до Његовуђе, а затим у правцу Жабљака. Док су делови поменутих дивизија водили даноноћне борбе са непријатељем дуж комуникације, теренски батаљони са дурмиторског подручја успоравали су његово надирање преко Језера и омогућили становништву да се повлачи у правцу Жабљака и даље ка дурмиторском масиву. Међутим, због бројне надмоћности и несразмерно јачег наоружања, Немци су наставили са напредовањем уништавајући све на што би наилазили.

Међутим, под снажним притиском наших јединица у рејону Косанице и Пљеваља, Немци су били присиљени да се већ 7. јуна увече повуку на десну обалу Таре.

АЕРОДРОМИ И ЕВАКУАЦИЈА РАЊЕНИКА

После повлачења Немаца на десну обалу Таре, наставило се с убрзаним довршавањем аеродрома на Његовуђи и његовим оспособљавањем за слетање савезничких авиона. Чим су радови убрзо завршени и аеродром оспособљен, почеле су да слећу савезничке „Дакоте“. Авионима су дотурани ратни материјал, храна и одећа. Служба на аеродрому била је добро организована. Успостављена је посебна команда аеродрома,²¹⁷ а технички део посла обављао је командант базе у договору са енглеским официрима за везу. Војничко обез-

²¹⁵ Исто, док 284 и 285.

²¹⁶ Извјештавајући Врховни штаб о новим немачким злочинима у селима око Његовуђе и Жабљака штаб 2. ударног корпуса је, 9. јуна писао: „Немачке банде из састава 181. дивизије, у јачини од око 800 војника, из гарнизона Пљеваља 5. ов. м. извршиле су испад према слободној територији. Том приликом непријатељ је на варварски начин убио 36 лица, дјеце и старца, интернирао 12 лица и попалио и опљачкао 12 села“ (Зборник III/7, док. 285).

²¹⁷ Први командант аеродрома на Његовуђи био је Јеврем Бјелица.

беђење базе вршиле су посадне јединице Команде места Жабљак, а истовар и склањање примљеног материјала вршиле су месне народне власти уз помоћ народне омладине. Изванредним пожртвовањем посадних чета и народа, успевало се да се авиони, чији је терет обично износио око три тоне, истоваре за пола часа и да одмах после тога узлећу.

Многе јединице НОВ које су тада оперисале на територији Црне Горе и Санџака преузимале су свој део приспелог материјала и односиле на положаје²¹⁸. Распоред пријема материјала вршио је штаб 2. корпуса преко своје интендантуре. Јединице које су се налазиле или кретале у близини, имале су такође задатак ширег обезбеђења аеродрома. Половином јула обезбеђење од правца Пљевља — Бурђевића Тара вршиле су 5. и 17. дивизија. Колика се важност придавала одбрани овог аеродрома види се и из једнога писма штаба 17. дивизије, од 14. јула 1944. године, којим скреће пажњу својим јединицама на долазак непријатељских појачања у Пљевља: „Правац Пљевља — Тара мора се чврсто бранити и одбранити, у случају непријатељског испада, ради аеродрома у Његовући. Важност овога аеродрома саопштити свим борцима и руководиоцима...”²¹⁹.

Борбе које су почеле још у априлу, у ствари нису престајале. Јер, тек што су напади у мају и јуну били одбијени, Немци поново нападају са више страна. Поред Немаца, у овим нападима учествовали су и шиптари из СС дивизије „Скендербег”, муслиманска милиција и Бугари. Тако 3. јула Немци настављају према Његовући и од Пљеваља. Читавог јула воде се готово непрекидне борбе за одбрану слободне територије.

Непријатељ је 12. августа 1944. започео седму офанзиву²²⁰, са намером да продором преко слободне терито-

---

²¹⁸ Тих дана, у лето 1944, поред јединица под командом 2. ударног корпуса (2, 3. и 29. дивизија, Приморска оперативна група и 37. дивизија) на овај терен стигле су и 5. и 17. дивизија. Ово груписање снага било је у вези са планом Врховног штаба да створи једну посебну групу дивизија за одлазак у јужну Србију.

²¹⁹ Зборник III/8, док. 18.

²²⁰ Исто, док. 61.

рије уништи наше аеродроме и тиме отежа наше снабдевање и везу са савезницима, а у исто време обезбеди комуникације за прелаз својих снага преко ове територије. Удар Немаца који је почео 12. августа на Чакору био је тако снажан и продоран да су већ 13. августа стигли у предео Андријевице, а два дана доцније ушли у Колашин. Идућег дана, 16. августа, Немци су и поред великих губитака навалили на целом фронту Мојковац — Вратло — Јаворје ка преосталој слободној територији која се поново свела на дурмиторско подручје.

У жилавим даноноћним борбама јединице 2. ударног корпуса браниле су упорно слободну територију, а посебно дурмиторско подручје. Један од разлога оваквој упорности били су аеродром на Његовући и болница 2. корпуса, са око 150 тешких рањеника и болесника који нису смели пасти непријатељу у руке.

После напуштања аеродрома у Беранама, све наде у погледу дотура и евакуације полагане су у аеродром на Његовући.

После тешког искуства са Сутјеске, било је јасно да се тешки рањеници, чији се број сваког дана повећавао, не могу сачувати ако се изгуби слободна територија. Због тога је штаб 2. корпуса још 12. августа, и директно и преко Врховног штаба, тражио да се тешки рањеници пребаце у Италију, пошто су постајали све већи проблем и кочница брзом и ефикасном маневрисању јединица 2. ударног корпуса.

У то време, ова тешка ситуација још се више компликује. Наиме, 16. августа је преко Зеленгоре, Сутјеске и Вучева стигао на Планину Пивску 12. корпус са својом 16. и 36. дивизијом. Одступајући данима под непрестаним борбама, од планине Звијезде и Коњуха, обе дивизије биле су веома исцрпене. Највећу тешкоћу представљало је неколико стотина тешких непокретних рањеника и потпуно изнемоглих и преморених бораца. Сутрадан 17. августа на терен Пиве стигла је и 6. пролетерска личка дивизија 12. корпуса, такође оптерећена великим бројем тешких рањеника. Задатак ових дивизија био је да се пребаце у Србију.

Док је раније највећи притисак непријатеља на ову слободну територију и јединице 2. корпуса био из правца Берања и Андријевице преко Колашина и од Сјенице и Пријепоља преко Пљеваља, сад је 7. СС дивизија „Принц Еуген”, гонећи 16, 36. и 6. личку дивизију, затворила обруч и с друге стране. Ова немачка дивизија је већ 19. и 20. августа прешла Пиву код Мратиња и Тару код Шћепан-Поља и на Планини Пивској напала тек прикупљене преморене јединице 16. и 36. дивизије.

Надајући се још и 17. августа да ће тешки рањеници бити отпремљени у Италију са аеродрома на Његовући, штаб 2. корпуса је, чим се штаб 12. корпуса појавио на Планини Пивској, обавестио исти да своје тешке рањенике и изнемогле борце одмах упути ка Његовући²²¹. У вези с тим су штаб 12. корпуса и Команда места Планине Пивске предузели мере за пребацивање рањеника преко Дурмитора. Међутим, пошто савезнички авиони нису дошли, а Немци су већ 17. августа увече продрли на Његовућу и Жабљак, обустављени су сви покрети тешких рањеника према Жабљаку.

Настала је веома тешка, готово безизлазна ситуација. Пред навалом непријатеља са свих страна, јединице НОВ су неуморно браниле сваки положај, сваку главицу, сваки грмен. У састав јединица на најосетљивијем правцу и месту уклапале су се и војно позадинске команде са својим посадним четама и тек формираним батаљонима ОЗНЕ, састављеним углавном од скојеваца и партијских радника. Предузете су хитне мере да се на преосталом делу слободне територије — а то је опет могла бити само Пива — нађе макар какво подесно место за импровизовани аеродром. Најзад је изабрано неколико стотина метара равног земљишта на колском путу кроз село Доња Бреза. Да би се колико-толико оспособило за слетање и полетање авиона, требало га је што хитније уредити. Зато је 18. августа одлучено да се аеродром припреми у току 19. и 20. августа²²², с тим да рано изјутра 21. августа буде готов за

²²¹ Исто, док. 74.

²²² Тог дана штаб 2. ударног корпуса се налазио на Млетичку.

слетање авиона. За организовање и руковођење радовима одређен је инж. Обрад Бојовић, шеф Саобраћајног одсека Корпусне војне области. Пошто је већ био напуштен аеродром на Његовући, савезничка команда у Италији пристала је да пошаље авионе за евакуацију рањеника, под условом да и њен официр за везу потврди да је аеродром употребљив. Сад је требало учинити и оно што се у другим условима сматрало неизводљивим: направити план радова, наћи радну снагу, прибавити алат, завршити посао за два дана и убедити британског официра за везу да је аеродром способан за прихватање авиона.

Рањеници у Брезнама у очекивању авиона за евакуацију за Италију 21. августа 1944.

Брезна и околна села била су потпуно спаљена у петој офанзиви. Управо у том рејону налазе се села у којима су СС-овци грозно масакрирали становништво. Али, оно становништво, које је успело да измакне покољу и већ поново почело да се кући на згариштима, а у међувремену није било мобилисано, одмах се одазвало позиву народних власти и руководиоца изградње аеродрома. Радило се највише голим рукама, јер алата готово није ни било. Тај измучени народ, спреман да

све што има да за победу и слободу, поново је оживео и прионуо на посао. Радило се и дању и ноћу.

Упоредо са изградњом аеродрома, организовано је прикупљање и пребацивање тешких рањеника и изнемоглих бораца које је требало евакуисати. О томе је штаб 2. ударног корпуса послао 19. августа овакво обавештење штабу 12. корпуса: „Наша је намера да пребацимо све рањенике у Италију. Градимо аеродром за дневну употребу и надамо се да ће бити готов до 21. о. м. Ваши рањеници морају бити до зоре 21. о. м. у селима Сељани и Рудинице”²²³

Иако са крајњим напорима и у последњем моменту, све је ипак довршено и спроведено онако како је и замишљено. Међутим, док је ујутро 21. августа код аеродрома чекала непокретна група од 1.000 носила тешко рањених и изнемоглих бораца из три дивизије 2. и из три дивизије 12. корпуса, савезнички авиони нису долазили. А непријатељски обруч све се више стезао. Шеста личка дивизија и Дурмиторски батаљон ОЗНЕ, пружали су последњи отпор на десној обали Комарнице око села Дубљевића и Безуја. Немачки делови приближили су се аеродрому на домет бродског топа. Делио их је само узани кањон Комарнице. А од Крнова су преко планине Војника, наступали четници као појачање Немцима. Њихов „кадровски пук” под командом Павла Буришића надирао је правцем ка Брезницама. Могућности за евакуацију рањеника смањивале су се сваког сата.

Ујутро 22. августа тутањало је са свих страна. Немци су наваљивали несмањеном жестином. Сви тешки рањеници били су прикупљени у непосредној близини новог аеродрома, а британски официр за везу јавио је још претходног дана својој команди у Италији да је аеродром спреман за слетање. Дан је био ведар, јутро је одмицало, а авиона још нема. Тек негде око 9 часова пре подне осматрачи су приметили савезничке ловце како стреловито пролећу и враћају се. У први мах нико се није снашао. Артиљерија са немачких положаја је за час умукла, а затим су се с јужне стране појавиле

²²³ Зборник III/8, док. 83.

Евакуација рањеника с Брезана за Италију, 22 августа 1944

већ познате „дакоте”. Све је оживело. Сигнали су измењани и веза убрзо успостављена. Ловци су брзо ућуткали немачку артиљерију и митраљезе, а „дакоте” се релативно лако спустиле на нови партизански аеродром. Настаде радост и стисак руку ратних другова и брзи утовар рањеника. Британски авијатичари су саопштили да један авион може примити само 24 рањеника и болесника. Међутим, није било могуће одржати дисциплину. Укрцавано их је и по тридесет и више²²⁴. Британски авијатичари су то са разумевањем толерисали. Иако се није држало прописаног броја, оптерећење по тежини није прекорачено, јер многи болесници и рањеници нису прелазили ни 50 килограма. Сем тога, све без чега се могло одбацивано је: штаке, штапови, обућа. На брезанској утрини остало је тог дана много до-

²²⁴ Штаб 2. корпуса је 20. августа увече упутио на аеродром Воју Николића и мене да организујемо и непосредно руководио укрцавањем.

трајалих опанака „гумењака”, поцепаних ћебади и неупотребљивих шаторских крила.

Пошто је првих шест „дакота” натоварено, командован је старт. На велико задовољство и срећу сви су узлетали у потпуном реду, као са правог модерног аеродрома. Труд и упорност дали су резултате. Лед је пробијен. Чим се на хоризонту изгубило првих шест,стигло је шест нових „дакота”. Радио-веза са Италијом није се прекидала. За следећих шест часова на аеродром је сваког сата слетало по шест авиона, тако да их је овога дана слетало и узлетало тридесет шест. Евакуисано је на лечење у савезничке болнице у Италији преко хиљаду тешких рањеника и болесника и изнемоглих бораца.²²⁵ Била је то још једна велика победа.

Истог дана предвече, све наше војне јединице извршиле су раније планиране покрете и повукле се у разним правцима, напуштајући за кратко време ову слободну територију. Тако су већ сутрадан 23. августа немачке дивизије изгубиле контакт с нашим јединицама, не успевши да им на овом историјском бојишту нанесу осетније губитке и онемогуће покрет ка Србији. Трећа дивизија успела је да се забаци непријатељу за леђа и да избије иза планине Војника, у подручје Крнова, где је 24. августа њена 7. омладинска бригада, под командом неустрашивог Ника Стругара, формално уништила четнички „кадровски пук” Павла Буришића. Три дана касније 5. пролетерска црногорска бригада поново је ослободила Колашин и наставила надирање према Андријевици и Беранама. 6. личка дивизија се исте ноћи пробила с Горанска кроз немачки распоред левом обалом Пиве преко Плужина до мратињског моста, и пребацила на Планину Пивску (Барни До). Одавде се преко Жеична и Поља (црквичког) пребацила преко Таре код Узлупа и дочепала планине Љубишње. Даљи правац био је Србија. Пошто су се ослободиле тешког бремена — шест стотина изнемоглих и рањених

---

²²⁵ Није ми познато да је код нас досада о овоме подвигу ма шта проговорено или написано. Енглези су, међутим, негде при крају рата о томе написали један документиран филм под називом „Било их је девет стотина”.

— 16. и 36. дивизија 12. корпуса кренуле су исте вечери преко Голије према селу Казанцима и Гацку. Одатле су, после кратког предаха, уз помоћ бригада 29. херцеговачке дивизије, наставиле преко Борча, Зеленгоре и Романије и поново избиле на Дрину коју су прешле на подручју Брода код Вишеграда. После десетак дана 12. корпус је већ био на планини Тари, на домаку Ужица.

Приликом општег распореда својих снага, штаб 2. ударног корпуса је формирао, још пре евакуације рањеника, посебну јединицу за чишћење дурмиторског подручја од мањих четничких и других непријатељских снага које би се евентуално могле појавити пошто главнина немачких снага напусти овај терен. Ову такозвану извиђачку групу сачињавала су три батаљона. Два су била са подручја шавничког, а један из никшићког среза. Она група је приступила извршењу задатка крајем августа 1944. године, кад и остале снаге НОВ које су се нашле у рејону Брезана и Јаворка.²²⁶

Ови покрети били су у стилу право партизанског ратовања, нарочито у погледу покретљивости и упорности. Они су истовремено представљали једну од последњих великих операција на дурмиторском подручју током народноослободилачког рата.

ЗАВРШНЕ БОРБЕ НА ДУРМИТОРСКОМ ПОДРУЧЈУ

Чим су с Брезана евакуисани тешки рањеници а оперативне јединице пошле на извршење основних задатака, Извиђачка група се од Голије преко Латична пребацила у Пиву. Она је већ на подручју Смријечна и околних села наишла на неке четнике који су били „преузели власт”. Наиме, у овоме крају је некако већ постала пракса да се при великим непријатељским офанзивама и уопште у моментима када су јединице народноослободилачке војске под притиском надмоћнијег непријатеља напуштале слободну територију, појављују

²²⁶ За команданта ове извиђачке групе постављен је Андрија Пејовић, а за политичког комесара Мићун Јауковић.

четници који су се дотле били притајили у немачким гарнизонима или се скривали по рупама у пећинама. Тако су и приликом последњег продора Немаца на слободну територију дурмиторског подручја били почели да успостављају своју власт, врше мобилизацију и др. Пошто је разоружала четнике у рејону Скријечна Извиђачка група батаљона продужила је преко Жупе и Планине Пивске, прикупљајући и организујући у војне јединице оне позадинске раднике који су били остали на терену, или су се још у току борбе са Немцима пребацили у непријатељску позадину.

У рејону Жабљака Извиђачка група је затекла четничке јединице, које су бројале и по 200 четника. Захваљујући изненађењу и брзој акцији група је успела да разоружа четнике, а многи од њих су изгинули приликом чишћења терена. Заведени сељаци почели су да траже начина за предају. Десетак дана после евакуације рањеника са Брезана, поново су почеле да функционису све команде места на подручју Дурмитора. И народноослободилачки одбори настављали су такође рад који је био поремећен продором Немаца. Једна од првих бригада народне власти била је прикупљање рањеника који су на разним местима заостали на терену.

Све се радило изванредно брзо. Посебна пажња поклоњена је везама. Обновљене су и све телефонске линије које су од раније постојале и за све време рата упорно одржаване и чуване. Тако је већ 2. септембра 1944. успостављена телефонска веза са никшићким срезом, од Жабљака а преко Шавника и села Ивања.²²⁷ Упоредо са разбијањем четника почела је и општа мобилизација преосталог људства за борацке јединице, без обзира на године старости. Наиме, ово је био последњи пролазак окупаторске војске преко овог подручја и сад је настао тренутак кад треба уложити последње напоре за пуну победу и учвршћење народне власти и у осталим деловима Црне Горе.

Штаб 2. ударног корпуса је 9. септембра 1944. године, донео одлуку о поновном успостављању парти-

---

²²⁷ Зборник III/8, док. 114.

занских одреда у Црној Гори. Тако је и по трећи пут формиран Дурмиторски НОП одред²²⁸. Према општој директиви, овај одред на чијем је подручју пре скоро годину дана спроведена потпуна мобилизација људства од 16 до 40 година, сада је требало да мобилише и упути у борачке јединице и последње остатке оних који су били способни за борбу. Мобилизација је почела још доласком Извиђачке групе на дурмиторско подручје, а после поновног формирања одреда то је све обављано знатно брже и организованије. Већ 13. септембра штаб 2. корпуса у једном писму 3. дивизији, поред осталог, јавља: „Дурмиторски одред има четири батаљона”²²⁹.

У току септембра и октобра ситуација на околним подручјима била је још врло нестабилна. Знатне снаге НОВ пребацивале су се у Србију, а истовремено вођене су готово непрекидно борбе са разним немачким јединицама. Још крајем 1943. године, приликом чишћења дурмиторског подручја и околних рејона Санцака од четника многе њихове „вође” с овог и околних терена побегле су према Србији, са намером да отуда доведу нове снаге. Међутим, због општег развоја ситуације у Србији морали су убрзо и отуда да беже. Том приликом многи су се задржавали у Санцаку, где су са извесним бројем најзагриженијих непријатеља народно-ослободилачке борбе отпочели да стварају своја упоришта. Због тога штаб 2. ударног корпуса формира крајем септембра посебну групу за чишћење Санцака од четника. За то су одређени 7. црногорска бригада, једна бригада 37. дивизије и Дурмиторски НОП одред²³⁰.

У овим акцијама Дурмиторски одред је од Таре дејствовао преко Косанице и Потпећа према Пљевљима. Његове јединице већ су се 28. септембра повезале са деловима 7. црногорске бригаде, а 30. септембра су заједно са 3. санџачком бригадом ушле у Пљевља.²³¹

²²⁸ Зборник III/8, док. 136. — За команданта одреда постављен је Аћим Тадић, а за политичког комесара Радван Војновић.

²²⁹ Зборник III/8, док. 160.

²³⁰ Исто, док. 185, 194 и 196.

²³¹ Исто, док. 204.

Ове операције завршене су првих дана октобра потпу-
ним разбијањем четника око Чајнича, Горажда и Ми-
љена. После тога, Дурмиторски одред поново се враћа
на свој терен, пошто је претходно, 4. октобра, из свог
састава упутио цео један батаљон од 180 бораца²³² за
попуну 7. црногорске бригаде.

Овим акцијама у Санцаку завршена су дејства Дур-
миторског НОП одреда као самосталне оперативне је-
динице. Он током октобра шаље још нешто бораца за
попуну других бригада и већ око половине овог месе-
ца своди се само на један батаљон од 135 људи²³³. Сада
на целом подручју одреда нормално функционишу вој-
нопозадинске команде и народноослободилачки одбо-
ри као једина власт. Мобилизација је потпуно заврше-
на и сви који су били способни упућени су у борбене
јединице.

Овим је престала потреба за даљим постојањем
Дурмиторског и осталих одреда у Црној Гори. Због
тога, 19. децембра 1944. године штаб 2. ударног корпуса
издаје наредбу о расформирању Дурмиторског парти-
занског одреда. Пошто је и последње борце преоста-
лог батаљона претходно упутио Приморској оператив-
ној групи, одред је крајем децембра 1944. дефинитивно
престао да постоји.

*

Општи развој догађаја у току народноослободилач-
ког рата умногоме се, на овај или на онај начин, од-
ражавао на подручје Дурмиторског одреда. Због гео-
графског положаја и природе терена, као и чињенице
да је ово подручје готово за све време народноослобо-
дилачког рата било слободно и да је на њему функ-
ционисала народна власт, оно је више пута било од-
скочна даска и прибежиште НОВ, а истовремено и веза
између Црне Горе, Босне и Санцака.

Ослобођено у данима јулског устанка, оно у цели-
ни није било окупирано у току поновног продора Ита-

²³² Исто

²³³ Исто, док. 211.

лијана 1941. године, није потпуно прекинут започети рад нити растурене већ створене војне и друге организације. Од октобра 1941. до јуна 1942. ово је подручје слободна територија, са одредом чија је војна организација потпуно обухватила све људство способно за борбу. На њој се за то време организује, изграђује, устаљује и усавршава нова народна власт.

Политички утицај Партије на целокупно становништво овде је био изванредно јак и у периоду јулског устанка постигнуто је потпуно јединство народа на платформи НОП. Почев од новембра 1941. полет НОП-а толико је био снажан и са тако дубоким коренима да се ни Пљеваљски неуспех, ни све последице тог неуспеха нису одразили на борбено расположење народних маса. Напротив, народ баш тада, у целини, свом снагом и средствима помаже покрет; народна власт функционише уредно; стварају се нове војне јединице и народне масе све више се ангажују на задацима НОБ.

Због свега тог Дурмиторски НОП одред стоји, од новембра 1941, као јака резерва Главног штаба за Црну Гору и Боку, као и Врховног штаба НОП и ДО Југославије, који у току новембра и децембра 1941. и прва три месеца 1942. маневришу снагама одреда, ангажујући их према општим потребама — у источној Босни, Санцаку, Херцеговини и на подручју Комског одреда у Црној Гори. Тако је од почетка децембра 1941. па готово до средине априла 1942. године у Босни — од Бастаса до Калиновика и Трнова, затим до Фоче, Горажда, Устипраче и Рогатице — учествовало у борбама преко 700 дурмиторских партизана, у стварању слободне територије, чишћењу четника и разбијању њихове организације, организовању народне власти и стварању нових војних јединица. У Санцаку, сем она три батаљона која су учествовала у нападу на Пљевља, од краја децембра 1941. до краја марта 1942. ангажовано је око 400 бораца Дурмиторског одреда (у борбама против Италијана и четника, онемогућавању да се створе четничке организације, помагању мобилизације и у општем политичком раду на јачању и развијању НОП у

томе крају). У Херцеговини — сем бораца који су учествовали у борбама око Гацка од јуна до септембра 1941, са подручја овог одреда је још око 500 партизана узело учешћа у борбама против четника и усташа, у заштити становништва неких села од усташких покоља и у ликвидацији Борча. И најзад, на подручју Комског НОП одреда, у Морачи и у рејону Колашина и Мојковца учествовало је до краја марта 1942. у борбама против четника више од 700 партизана са подручја одреда.

Све становништво овог краја било је припадник и учесник НОБ. Сем бораца у јединицама, и старији људи, жене и омладина непрекидно су мобилисани на многим и најразноврснијим пословима: организовању болница, преношењу и смештају рањеника, обради земље оних који су били у борбеним јединицама, а нису имали друге радне снаге, затим на раду у НОО и масовним организацијама. Кроз све те и многе друге форме рада и активности народ овог краја давао је свој допринос НОБ-у. И кад се ово има у виду, онда се може закључити да је више од половине целокупног становништва овог краја, у том периоду, на разне начине активно учествовала у НОБ.

Организација и развој народноослободилачких одбора и њихов рад на овом терену имају посебан значај. Први НОО на подручју Дурмиторског одреда који су изабрани још у данима јулског устанка, нису као што смо видели сасвим престали да раде ни после продора Италијана у шавнички срез, у августу 1941. године. А од новембра, после обнове и попуње, њихов рад тече без прекида, њихова организација стално се усавршавала. За шавнички срез могло се већ 7. децембра 1941. рећи да је тада био једини ослобођени срез где је функционисала народна — партизанска власт. Тако 11. децембра исте године пленум среског НОО разматра и решава, као редовне послове, читав низ питања економске и политичке природе које су живот и рат наметнули. А многа искуства из праксе народне власти са дурмиторског подручја послужила су као основа за стварање познатог документа, такозваних фочанских прописа.

После ликвидације четничке власти, од априла 1943. па све до краја рата ово подручје се поново и потпуно укључује и свим снагама ангажује у НОБ, подносећи изванредне жртве, страдања и пустошења од окупатора — Немаца и Италијана.

Као што смо видели, стицајем низа околности, на овом подручју су се, поред тешких борби јединица Дурмиторског НОП одреда, више пута распламсавале веома значајне борбе па и читаве битке између окупатора и главних снага НОБ, и то у току неколико офанзивних операција које је непријатељ предузимао с намером да на овој тремећи сломи НОП и уништи његову војничку снагу и руководство. Тако су, у великој непријатељској офанзиви у пролеће 1942. године, последње и одлучујуће борбе вођене на овом подручју, последњој слободној територији, све до повлачења главних снага с Врховним штабом у Босну, јуна исте године. А од половине маја до половине јуна 1943. одиграла се чувена епопеја — битка на Сутјесци, у којој ово подручје постаје главно поприште борби, језивог страдања тешких рањеника и изнемоглих бораца, постаје крематоријум живих људи, жена и нејаке деце овог слободарског краја. И продори Немаца од Пријепоља и Пљеваља у децембру 1943. заустављени су овде, и велика офанзива немачких дивизија у августу 1944. завршена је дурмиторском операцијом и евакуацијом око хиљаду тешких рањеника 2. и 12. корпуса НОБ, са импровизованог аеродрома на Брезнама.

Учешћем у НОР, а и услед свих поменутих околности, дурмиторски крај је дао и многобројне жртве и поднео огромне материјалне напоре, који су ишли до последњег лишавања. Према поименичним списковима које је сачинио Одбор за подизање споменика палим борцима и жртвама фашистичког терора на Жабљаку, број бораца са овог подручја који су с пушком у руци пали у војним јединицама или као одборници на вршењу дужности представника народне власти — износи 1.012. Поред тога, број стрељаних, покланих или живих спаљених у разним офанзивама које су овде вођене, помрлих и побијених у концентрационим логорима

— износи 1.393. Највећи број тих жртава последица су необузданог дивљања фашистичких дивизија, које су масовно уништавале незаштићену децу, жене и старце по селима Пиве и Дробњака, у петој офанзиви, маја и јуна 1943. године.

Што се тиче материјалног доприноса народа овог краја НОБ-у, с једне, и разарања и уништавања које је непријатељ учинио, с друге стране, може се рећи да је дато све што се имало и да је непријатељ уништио све што се могло уништити. Последње залогаје хране, сваки кутак поред огњишта делили су с рањеницима и с борцима у јединицама за све време НОР-а. Десетине хиљада грла ситне и крупне стоке, млеко и друга храна којом се располагало, одећа и обућа — давано је до последњих могућности за НОБ. А само у петој офанзиви, немачке и италијанске јединице уништиле су или опљачкале преко 70.000 грла ситне и крупне стоке, спалиле све зграде — до последње чобанске колибе — у тридесет села и заселака Планине Пивске и у највећем броју села Дробњака и Жупе Пивске. Уз то, делимично су попаљени Језера, Шаранци и Ускоци. Укупан број попаљених зграда свих врста, у овом крају, прелазео је 6.000. После свих паљевина и бомбардовања, варошице Шавник и Жабљак, у ствари, као насеља после рата нису ни постојала — биле су само рушевине и згаришта.

НА ЖАБЉАКУ ЈЕ 13. ЈУЛА 1963. ГОДИНЕ ОТКРИВЕН СПОМЕНИК ПАЛИМ БОРЦИМА И ЖРТВАМА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА СА ДУРМИТОРСКОГ ПОДРУЧЈА. ТИМ ПОВОДОМ ОБЈАВЉЕН ЈЕ, У ЈЕДНОЈ БРОШУРИ, СПИСАК ИМЕНА СВИХ ПАЛИХ БОРАЦА, И ЖРТАВА, СА МЕСТОМ И ГОДИНОМ РОЂЕЊА, КАО И МЕСТОМ И ГОДИНОМ ЊИХОВЕ ПОГИБИЈЕ.

СПИСАК ЈЕ САСТАВИО ОДБОР ЗА ПОДИЗАЊЕ СПОМЕНИКА УЗ СВЕСРДНО ЗАЛАГАЊЕ ПРЕЖИВЕЛИХ ПРВОБОРАЦА ИЗ НОР-а СА ОВОГА ПОДРУЧЈА И УЗ ПУНУ ПОМОЋ И САРАДЊУ ОПШТИНСКИХ ОДБОРА, ОПШТИНСКИХ КОМИТЕТА СКЈ И ОПШТИНСКИХ ОДБОРА УДРУЖЕЊА БОРАЦА НОР-а ИЗ СВЕ ТРИ ДУРМИТОРСКЕ КОМУНЕ: ЖАБЉАКА, ШАВНИКА И ПЛУЖИНА. ТАКО СУ ОВИ СПИСКОВИ, У НАЈВЕЋОЈ ОБЈЕКТИВНО МОГУЋОЈ МЕРИ, ПРОВЕРЕНИ И КОНАЧНО УТВРЂЕНИ.

ИМЕНА ПАЛИХ БОРАЦА

СА ПОДРУЧЈА ДУРМИТОРСКОГ НОП ОДРЕДА КОЈИ СУ ИЗГИ-
НУЛИ С ПУШКОМ У РУЦИ, КАО АКТИВНИ УЧЕСНИЦИ НОР-а: У
БАТАЉОНИМА ДУРМИТОРСКОГ НОП ОДРЕДА, У БРИГАДАМА НОВ,
У ПОСАДНИМ ЧЕТАМА КОМАНДИ МЕСТА И ПАРТИЗАНСКИМ СТРА-
ЖАМА, НА ИЛЕГАЛНОМ РАДУ У ПОЗАДИНИ НЕПРИЈАТЕЉА ИЛИ
НА ДУЖНОСТИ НАРОДНИХ ОДБОРНИКА.

АБАЗОВИЋ М. ВЛАДИМИР	Пошћенски Крај	1890	Пљевља	1941
АЛЕКСИЋ П. ВЕЉКО	Пашино Поље	1917	Дујмовићи	1942
АЛЕКСИЋ М. НЕЂЕЉКО	Пошћенски Крај	1917	Бијело Поље	1944
АНЂЕЛИЋ И. АНЂЕЛКА	Суводо	1926	Колашин	1942
АНЂЕЛИЋ С. НИКОЛА	Пода	1888	Бљеков Мрамор	1944
АНЂЕЛИЋ С. РАДОСАВ	Суводо	1895	Суводо	1943
АНЂЕЛИЋ П. УРОШ	Суводо	1913	Прибранци	1944
АНЂЕЛИЋ П. ВУКОСАВ	Суводо	1921	Италија	1944
АНЂЕЛИЋ Ф. МИЛИВОЈЕ	Суводо	1927	Колашин	1944
АНДЕСИЛИЋ П. ЛАЗАР	Вирак	1880	Пљевља	1941
АНДЕСИЛИЋ М. ЈЕВРЕМ	Вирак	1923	Поља Ко- лашинска	1942
АНДЕСИЛИЋ А. БРАНКО	Вирак	1924	Драгова Лука	1944
АНДЕСИЛИЋ М. ДАРИНКА	Комарница	1924	Пештер	1944
АНДЕСИЛИЋ М. ВИДОЈЕ	Вирак	1923	Мојковац	1944
АНДЕСИЛИЋ М. НОВО	Комарница	1900	Трново	1945
АПРЦОВИЋ Т. МИЛОШ	Миљковац	1893	Миљковац	1943
АПРЦОВИЋ А. ВЕЉКО	Орах	1924	Беране	1944
АЦИЋ Н. ЈАКОВ	Лисина	1895	Автовац	1941
АЦИЋ М. РАТКО	Лисина	1918	Уздомир	1942
АЦИЋ К. ЈАГОШ	Плужине	1925	Левер Тара	1943
АЦИЋ С. МИЛЕТА	Лисина	1925	Кучи	1944
АЦИЋ Н. МИЛОРАД	Милошевићи	1924	Сарајево	1944
АЦИЋ О. ЈЕВРЕМ	Лисина	1905	Шавник	1944
АЦИЋ Б. СТЕВО	Плужине	1900	Плужине	1944

АШАНИН М. МИТОРАД	Баре	1921	Боан	1942
АШАНИН М. ЈОВО	Баре	1924	Сутјеска	1943
АШАНИН М. РАДОМИР	Баре	1916	Сутјеска	1943
БАДЊАР Г. МИЛАН	Тепца	1921	Сињајевина	1942
БАДЊАР М. ВУКАШИН	Подгора	1910	Дујмовићи	1942
БАДЊАР Р. МИЛЕТА	Тепца	1923	Сутјеска	1943
БАДЊАР М. УРОШ	Подгора	1898	Подгора	1944
БАЈАГИЋ Н. АКСЕНТИЈЕ	Зуква	1900	Пожаревац	1941
БАЈАГИЋ М. ВОЈИСЛАВ	Зуква	1926	Невесинье	1944
БАЈАГИЋ А. МИЛИСАВ	Зуква	1915	Обреновац	1941
БАЈАГИЋ А. МИЊА	Зуква	1910	Боан	1942
БАЈАГИЋ С. МИЛИВОЈЕ	Зуква	1923	Мојковац	1941
БАЈАГИЋ Ј. МИЛКА	Зуква	1924	Требиније	1945
БАЈОВИЋ Ј. ГОЈКО	Безује	1922	Чемерно	1944
БАЈОВИЋ М. МИЛОШ	Дубровско	1927	Грахово	1944
БАКРАЧ Г. МАРКО	Горанско	1918	Жабљак	1942
БАКРАЧ Г. ЈАГОШ	Горанско	1922	Биоче	1943
БАКРАЧ А. ЉУВО	Горанско		Босна	1943
БАКРАЧ Т. ЈОВАН	Горанско	1919	Мр. Ријека	1943
БАРАНИН Р. ГОЈКО	Питомине	1922	Пљевља	1941
БАРАНИН П. ЛАЗАР	Питомине	1916	Сутјеска	1943
БАРАНИН М. ВЕЉКО	Питомине	1905	Локвице	1944
БАТУРАН К. МИРКО	Недајно	1914	Невесинье	1943
БАТИЗИЋ М. ЧЕДОМИР	Пошћенски Крај	1920	Купрес	1942
БАТИЗИЋ Ј. БУРО	Пошћенски Крај	1916	Кучајевица	1942
БЕГОВИЋ С. НЕНАД	Бијела	1914	Иванград	1944
БЕГОВИЋ Н. НОВО	Бијела	1905	Трново	1945
БЕЋИРОВИЋ Н. МИЛОВАН	Бијела	1915	Пљевља	1941
БЕЋИРОВИЋ МИЛИЈАНА	Бијела		Мојковац	1942
БЕЋКОВИЋ Р. ЉУВО	Крш	1910	Загреб	1945
БЕЋКОВИЋ Р. РАДОМИР	Крш	1919	Срем	1945
БИЈЕЛИЋ С. ИГЊАТ	Превиш	1912	Никшић	1942
БИЈЕЛИЋ С. МИЛЕ	Баре	1926	Спуж	1943
БЈЕЛАКОВИЋ Б. ДУШАН	Унач	1922	Србија	1944
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВЛАДИСЛАВ	Буковац	1921	Гарева	1942
БЛАГОЈЕВИЋ М. ПЕТКО	Буковац	1906	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ М. ТЕОФИЛ	Буковац	1910	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ М. МАРКО	Буковац	1902	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ М. СПАСОЈЕ	Буковац	1914	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МИЛАН	Буковац	1907	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ Н. МИЛОСАВ	Буковац	1910	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ Н. РАЈКО	Буковац	1920	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МОМЧИЛО	Буковац	1923	Заборје	1942
БЛАГОЈЕВИЋ М. БОШКО	Међужваље	1899	Гацко	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. АЋИМ	Буковац	1909	Горња Морача	1943

БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ЛУКА	Буковац	1915	Равно	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. ЈОВАН	Буковац	1893	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ЈАГОШ	Буковац	1904	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛАДИН	Буковац	1910	Никшић	1944
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛИСАВ	Буковац	1923	Београд	1944
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. БЛАГОТА	Брезна		Краљево	1944
БЛАГОЈЕВИЋ С. ДАНИЛО	Буковац	1912	Сарајево	1945
БЛЕЧИЋ У. МИЛОВАН	Сељани	1918	Дражљево	1942
БЛЕЧИЋ А. МИЛОСАВ	Сељани	1908	Пива	1942
БЛЕЧИЋ Н. АНЂЕЛКО	Сељани	1920	Сјеница	1943
БЛЕЧИЋ Н. ЈОВАН	Сељани	1890	Сељани	1943
БЛЕЧИЋ Д. КОСТА	Сељани	1920	Равно	1943
БЛЕЧИЋ Д. РАДОЈИЦА	Сељани	1914	Брезна	1943
БОГДАНОВИЋ М. ДАНИЛО	Крстац	1925	Никшић	1944
БОГДАНОВИЋ Ђ. РАДОВАН	Пишче	1905	Мојковац	1944
БОЖОВИЋ П. МИЛУТИН	Подгора	1900	Жабљак	1943
БОЖОВИЋ Б. РИСТО	Плужине	1920	Биоче	1943
БОЖОВИЋ В. РАДОМАН	Нинковићи	1922	Биоче	1944
БОЈАТ И. ЈЕВТО	Бојати	1912	Калиновик	1943
БОЈАТ Б. ПЕРО	Бојати	1900	Бријег	1943
БОЈАТ Б. ПЕТКО	Никовићи		Челебићи	1944
БОЈАТ П. РАДОМАН	Бојати	1927	Биоче	1944
БОЈАТ Н. ВЛАДО	Никовићи	1928	Бојати	1944
БОЈОВИЋ Р. ПАВЛЕ	Богомоље	1911	Братло	1942
БОЈОВИЋ М. БОЖИДАР	Крш	1926	Третеник	1944
БОШЊАК М. МИЈАЈИЛО	Безује	1914	Морача	1942
БОШЊАК Ј. РАДОМИР	Безује	1924	Сремски Карловци	1944
БРАТИЋ Т. ПЕТАР	Равно	1895	Прењ	1943
БУЛАТОВИЋ И. ПЕТАР	Тимар	1903	Пљевља	1941
БУЛАТОВИЋ М. РАДУЛЕ	Тимар	1910	Пљевља	1941
БУЛАТОВИЋ Р. ТРИПКО	Тимар	1909	Пљевља	1941
БУЛАТОВИЋ С. ДАРИНКА	Тимар	1923	Тимар	1941
БУЛАТОВИЋ Б. МИЈАТ	Тимар	1924	Сутјеска	1943
БУЛАТОВИЋ С. РАДОМИР	Тимар	1914	Сутјеска	1943
ВАРЕЗИЋ Ј. МИТАР	Смријечно	1891	Смријечно	1943
ВАСОВИЋ П. КОСТА	Будањ	1906	Никшић	1942
ВАСОВИЋ Н. ВИДОЈЕ	Брљево	1921	Санџак	1944
ВАСОВИЋ В. ВАСИЛИЈЕ	Брљево	1920	Никшић	1944
ВЕМИЋ М. РАДОВАН	Д. Буковица	1922	Пљевља	1941
ВЕМИЋ В. БРАНКО	Д. Буковица	1924	Славонија	1944
ВИЛИЋ Р. МИЛЕ	Струг	1918	Колашинска Поља	1942
ВИЛОТИЈЕВИЋ М. ФИЛИП	Дужи	1905	Италија	1943
ВИЛОТИЈЕВИЋ М. ВУКОЛА	Дужи	1895	Студена	1943
ВИЛОТИЈЕВИЋ М. РАДОЈИЦА	Дужи	1924	Андријевица	1944
ВЛАХОВИЋ Ш. ОБРЕН	Тимар	1912	Лековина	1942
ВОЈИНОВИЋ М. РАЈКО	Развршје	1923	Сињајевина	1942

ВОЈИНОВИЋ М. БОГДАН	Развршје	1893	Сињајевина	1943
ВОЈИНОВИЋ К. БОГДАН	Војиновићи	1925	Колашин	1944
ВОЈИНОВИЋ С. БРАНКО	Војиновићи	1925	Бијело Поље	1944
ВОЈИНОВИЋ К. ВОЈИСЛАВ	Војиновићи	1926	Бијело Поље	1944
ВОЈИНОВИЋ П. РАДОМАН	Гомиле	1922	Бијов Гроб	1944
ВОЈИНОВИЋ М. СПАСО	Развршје	1912	Горажде	1944
ВРАЧАР М. ВУКО	Безује	1905	Сутјеска	1943
ВРАЧАР Ш. РИСТО	Шарићи	1910	Шарићи	1943
ВРАЧАР МИЛУТИН	Безује	1895	Вучево	1943
ВРАЧАР Ш. КРСТО	Шарићи	1908	Шарићи	1944
ВРАЧАР М. РАДЕ	Безује	1922	Сјеница	1944
ВУЈАЧИЋ М. НЕЂЕЉКО	Струг	1916	Сињајевина	1942
ВУЈАЧИЋ М. НИКОЛА	Струг	1906	Србија	1942
ВУЈАЧИЋ Р. МАКСИМ	Струг	1899	Босна	1942
ВУЈАЧИЋ Р. МИЛИСАВ	Струг	1897	Босна	1942
ВУКИЋЕВИЋ М. РАДОСАВ	Крш	1884	Жабљак	1942
ВУКИЋЕВИЋ П. ВЛАЖО	Крш	1926	Пипери	1944
ВУКИЋЕВИЋ М. ВЛАДО	Крш	1926	Колашин	1944
ВУЈИЧИЋ М. КРСТО	Борје	1924	Зеленгора	1943
ВУЈИЧИЋ М. МИЛОРАД	Нинковићи	1922	Пенезићи	1944
ВУКОВИЋ З. ВИДОЈЕ	Добра Села	1874	Пљевља	1941
ВУКОВИЋ Ђ. ДРАГИША	Добра Села	1917	Пљевља	1941
ВУКОВИЋ Ј. МИЛОШ	Смољан	1902	Пљевља	1941
ВУКОВИЋ К. ВОЈИН	Мратиње	1904	Борач	1942
ВУКОВИЋ О. ЈОВАН	Меруља	1892	Пљевља	1942
ВУКОВИЋ П. ДУШАН	Пишче	1911	Сињајевина	1942
ВУКОВИЋ А. ОБРАД	Пишче	1919	Бијов Гроб	1943
ВУКОВИЋ М. САВО	Пишче	1921	Јабланица	1943
ВУКОВИЋ П. ВУКСАН	Добра Села	1914	Пљевља	1944
ВУКОВИЋ Ј. ЈОВО	Жабљак	1927	Сјеница	1944
ВУКОВИЋ М. ВЛАДИМИР	Боровац	1917	Даниловград	1944
ВУКОВИЋ В. ТОМО	Пишче	1921	Папук	1944
ВУКОВИЋ К. ГОЈКО	Мратиње	1927	Сарајево	1945
ВУКОСАВЉЕВИЋ В. МИЛУН	Сељани	1926	Џетиње	1944
ВУКОСАВЉЕВИЋ Ш. ОБРЕН	Сељани	1909	Пивски	
			Манастир	1942
ВУКСАНОВИЋ М. ЗДРАВКО	Крња Јела	1914	Колашин	1942
ВУКСАНОВИЋ М. ЉУБО	Крња Јела	1907	Матешево	1943
ВУКСАНОВИЋ Н. РАДОСАВ	Крња Јела	1926	Јаворје	1944
ВУЛОВИЋ С. МИЛИЋ	Бијела	1906	Пљевља	1941
ГАГОВИЋ М. УРОШ	Безује	1911	Сињајевина	1942
ГАГОВИЋ М. ЖИВКО	Безује	1906	Јабланица	1943
ГАГОВИЋ Н. МИЛОСАВ	Безује	1921	Крново	1943
ГАГОВИЋ М. ВЛАДО	Безује	1923	Нишкић	1944
ГАГОВИЋ М. ВУКСАН	Безује	1916	Сјеница	1944
ГАГОВИЋ Р. МОМИР	Безује	1928	Бијело Поље	1944
ГАШИЋ П. МИЛОШ	Црквичко Поље	1922	Бијело Поље	1944
ГАШЕВИЋ Г. ЛАЗАР	Сировац	1910	Боан	1942

ГАШОВИЋ М. РАДОЈЕ	Црквичко Поље	1912	Црквичко Поље	1942
ГВОЗДЕНОВИЋ Р. БЛАГОТА	Бијела	1923	Зеленгора	1943
ГИЉЕН М. ПЕТАР	Струг	1912	Колашин	1942
ГИЉЕН М. ЈОВАНКА	Бијела	1890	Бијела	1943
ГЛОМАЗИЋ С. ПЕРКО	Новаковићи	1909	Жабљак	1942
ГЛОМАЗИЋ П. ВОЈИСЛАВ	Руднице	1920	Горанско	1943
ГЛОМАЗИЋ Т. МОМИР	Руднице	1919	Бијело Поље	1943
ГЛОМАЗИЋ Ј. САВА	Дубровско	1910	Мештревац	1944
ГОГИЋ Ј. САВА	Вирав	1902	Пећ	1943
ГОЈКОВИЋ Р. ЉУВО	Плужине	1922	Бијело Поље	1944
ГОЈКОВИЋ И. ЈОВАН	Плужине	1927	Равно	1943
ГОЈКОВИЋ И. ГОЈКО	Плужине	1924	Невесиње	1944
ГОЛОВИЋ М. ЧЕДО	Пошћење	1912	Сињајевина	1942
ГОЛОВИЋ П. ЗАРИЈЕ	Пошћење	1897	Сињајевина	1942
ГОЛОВИЋ Д. МИЛЕНКО	Пошћење	1918	Улог	1943
ГОЛОВИЋ М. ПЕТАР	Пошћење	1919	Дубровско	1943
ГОЛОВИЋ Ђ. ОЛГА	Пошћење	1922	Истра	1943
ГОЛУБОВИЋ М. РАДЕ	Дубровско	1926	Сутјеска	1943
ГОЛУБОВИЋ В. БЛАГОЈЕ	Орах	1926	Никшић	1944
ГОЛУБОВИЋ В. МАРКО	Орах	1923	Шаранци	1944
ГОЛУБОВИЋ М. МИРКО	Шумановац	1924	Трново	1944
ГРБОВИЋ М. МИЉАН	Пошћење	1903	Пљевља	1941
ГРБОВИЋ Ђ. ДУШАН	Пошћенски Крај	1921	Сињајевина	1942
ГРБОВИЋ Ј. СВЕТОЗАР	Пошћенски Крај	1910	Поља Колашинска	1942
ГРБОВИЋ Р. ДРАГУТИН	Мотички Гај	1920	Бос. Грахово	1942
ГРБОВИЋ И. ДРАГОМИР	Пошћенски Крај	1920	Устиколина	1943
ГРБОВИЋ М. НЕЂЕЉКО	Пошћенски Крај	1906	Пошћенски Крај	1943
ГРБОВИЋ М. ГОЈКО	Мотички Гај	1926	Сутјеска	1943
ГРБОВИЋ М. ЈЕВРЕМ	Пошћенски Крај	1909	Кладањ	1943
ГРБОВИЋ Ђ. МАРКО	Пошћенски Крај	1926	Колашин	1944
ГРБОВИЋ М. ЉУВО	Мотички Гај	1912	Матешево	1942
ГРУБАЧ Ј. МАРИНКО	Бријег	1922	Вечериновац	1942
ГРУБАЧ Ј. СЛАВКО	Бријег	1929	Бријег	1943
ГУЗИНА О. ВИДАК	Градац	1883	Туњемир	1941
ГУЗИНА В. РАДОМАН	Градац	1922	Градац	1941
ГУЗИНА Т. РАДОЈЕ	Градац	1923	Градац	1941
ГУЗИНА М. МАРКО	Градац	1910	Крново	1941
ГУТОВИЋ С. БУРО	Руднице	1923	Кучи	1943
ДАВИДОВИЋ И. ВОЈИН	Недајно	1916	Јасеново Поље	1942
ДАКИЋ Л. ВЛАЖО	Црна Гора	1908	Црна Гора	1942

ДАКИЋ М. ЈАГОШ	Црна Гора	1918	Црквичко Поље	1942
ДАКИЋ П. МИЛОСАВ	Црна Гора	1875	Челебићи	1942
ДАКИЋ М. ЈЕВРЕМ	Црна Гора	1917	Автовац	1942
ДАКИЋ М. ЛУКА	Црна Гора	1915	Црна Гора	1942
ДАКИЋ М. МАТИЈЕ	Црна Гора	1904	Поља Ко- лашинска	1944
ДАКИЋ Н. ВОЖО	Црна Гора	1929	Сплит	1945
ДАМЈАНОВИЋ В. МОМЧИЛО	Малинско	1926	Кладань	1942
ДАНИЛОВИЋ Ј. ВЛАДИМИР	Јунча До	1899	Жабљак	1942
ДАНИЛОВИЋ Ј. МАРА	Јунча До	1914	Жабљак	1942
ДАНИЛОВИЋ М. ГОЈКО	Јунча До	1922	Црна Гора	1942
ДАНИЛОВИЋ Ј. МИЛОВАН	Јунча До	1905	Колашин	1942
ДАНИЛОВИЋ Љ. РАДОШ	Јунча До	1918	Мојковац	1944
ДАНИЛОВИЋ М. ЛУКА	Шумановац	1912	Крагујевац	1944
ДАЦИЋ И. МИХАИЛО	Врела	1922	Пљевља	1941
ДАЦИЋ Ј. МИХАИЛО	Врела	1924	Сутјеска	1942
ДАЦИЋ Н. БЛАЖО	Врела	1918	Левер Тара	1944
ДАЦИЋ Ј. МИЛУТИН	Врела	1921	Карловац	1945
ДАЦИЋ Ј. ЂОРЂИЈЕ	Врела	1916	Шид	1945
ДАЦИЋ М. РАДИСАВ	Врела	1918	Јабука БиХ	1945
ДЕДЕИЋ В. ИВАН	Рамово Ждријело	1899	Дујмовићи	1942
ДЕДЕИЋ М. АЛЕКСАНДАР	Зауглина	1921	Жабљак	1942
ДЕДЕИЋ М. БРАНКО	Зауглина	1924	Орах—Пива	1944
ДЕЛИЋ С. МИХАИЛО	Борковићи	1913	Београд	1941
ДЕЛИЋ С. ПЕТАР	Воричије	1914	Крекови	1941
ДЕЛИЋ К. ВОЈИН	Борковићи	1918	Вањица	1942
ДЕЛИЋ С. ЈАКША	Борковићи	1918	Колашин	1942
ДЕЛИЋ М. МИЛОШ	Вукодо	1924	Сутјеска	1942
ДЕЛИЋ Д. РАДЕНКО	Борковићи	1928	Србија	1944
ДЕЛИЋ Д. РАЈКО-ЗЕКО	Борковићи	1927	Даниловград	1944
ДЕЛИЋ Р. КРСТО	Борковићи	1924	Борковићи	1944
ДОВРИЛОВИЋ Ј. РАДИВОЈЕ	Пишче	1926	Даниловград	1944
ДОДЕР В. ТРИПКО	Равно	1914	Ужичка Пожега	1941
ДОДЕР С. ГАВРИЛО	Равно	1908	Автовац	1941
ДОДЕР Т. ВОЈИН	Равно	1912	Автовац	1941
ДОДЕР Ј. РАТКО	Равно	1915	Пљевља	1944
ДРИНЧИЋ М. МИЛИВОЈЕ	Рудо Поље	1906	Матешево	1942
ДРИНЧИЋ С. МИЛОВАН	Врезна	1924	Андријевица	1942
ДРИНЧИЋ И. РАДОВАН	Рудо Поље	1910	Карловац	1945
ДУВЉЕВИЋ Ј. РАДОЈИЦА	Дубљевићи	1923	На Лиму	1942
ДУВЉЕВИЋ М. ЖАРКО	Дубљевићи	1923	Лековина	1944
ДУВЉЕВИЋ Н. БОШКО	Дубљевићи	1912	Никшић	1944
ДУВЉЕВИЋ С. МИЛИВОЈЕ	Дубљевићи	1916	Сјеница	1944
ДУКОВИЋ Р. РАДОСАВ	Пошћенски Крај	1917	Ливно	1942

ДУКОВИЋ Р. РАДОШ	Пошћенски Крај	1921	Калиновик	1943
ДУРКОВИЋ Р. МИЛУТИН	Врела	1918	Пљевља	1941
ДУРКОВИЋ В. МИРЧЕТА	Врела	1914	Пљевља	1941
ДУРКОВИЋ М. РАДОСЛАВ	Врела	1921	Пљевља	1941
ДУРКОВИЋ М. РАДОВАН	Врела	1894	Пљевља	1941
ДУРКОВИЋ Р. МИЛИВОЈЕ	Врела	1901	Каљуша	1942
ДУРКОВИЋ В. МИЛИЋ	Врела	1910	Сипњајевина	1943
ДУРУТОВИЋ М. КОСТАДИН	Брезна	1882	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ И. МИЛИКА	Брезна	1890	Брезна	1943
ЂАПИЋ Ђ. ДУШАН	Милошевићи	1923	Краљево	1944
ЂАЧИЋ Т. МИРО	Рудинице	1914	Шавник	1945
ЂЕРКОВИЋ Н. ЈЕЛЕНА	Ускоци	1910	Жабљак	1942
ЂЕРКОВИЋ Н. СВЕТОЗАР	Ускоци	1906	Сушица	1943
ЂЕРКОВИЋ Г. ДРАГИША	Ускоци	1924	Колашин	1944
ЂИКАНОВИЋ Ђ. ДУШАН	Милошевићи	1908	Андријевица	1944
ЂОБИЋ Ђ. ПЕТАР	Рудинице	1921	Пљевља	1941
ЂУКНИЋ Ј. ЈАГОШ	Добра Села	1920	Пљевља	1941
ЂУКНИЋ Ж. МИЛОШ	Добра Села	1901	Пљевља	1941
ЂУКНИЋ Л. ВАСИЛИЈЕ	Добра Села	1888	Градац	1943
ЂУКНИЋ Н. ПЕТАР	Добра Села	1921	Острог	1944
ЂУКНИЋ Л. РАДОЈЕ	Добра Села	1910	Пипери	1944
ЂУРЂИЋ М. ИВАН	Комарница	1920	Поља Колашинска	1942
ЂУРЂИЋ Л. МИЛИВОЈЕ	Комарница	1912	Поља Колашинска	1942
ЂУРЂИЋ Ј. МОМЧИЛО	Мотички Гај	1920	Зворник	1943
ЂУРЂИЋ М. МИЛИВОЈЕ	Мотички Гај	1890	Жабљак	1943
ЂУРЂИЋ Ј. РАДОВАН	Вирак	1911	Зеленгора	1943
ЂУРЂИЋ Р. МИРЧЕТА	Комарница	1924	Веруша	1943
ЂУРЂИЋ М. ДАНИЛО	Мотички Гај	1920	Вјетреник	1944
ЂУРЂИЋ Л. МИЛИЋ	Тушина	1929	Санџак	1944
ЂУРЂИЋ Б. НИКО	Вирак	1914	Вјетреник	1944
ЂУРЂИЋ Л. МИЛИСАВ	Комарница	1919	Гацко	1944
ЂУРЂИЋ Л. МИЛОРАД	Комарница	1920	Дуга Реса	1945
ЂУРИШИЋ Л. БРАНКО	Тушина	1926	Поља Колашинска	1942
ЂУРКОВИЋ Ј. ЂУРКО	Брезна	1888	Брезна	1942
ЂУРКОВИЋ В. ЖИВКО	Брезна	1910	Изгори	1942
ЂУРКОВИЋ М. ВЕЉКО	Брезна	1918	Брезна	1943
ЂУРКОВИЋ М. ОБРАД	Брезна	1923	Брезна	1943
ЂУРКОВИЋ С. РАДИВОЈЕ	Брезна	1900	Брезна	1943
ЂУРКОВИЋ М. ОКИЦА	Брезна	1925	Далмација	1944
ЖАРКОВИЋ Б. НЕЂЕЉКО	Недајно	1895	Сушица	1943
ЖАРКОВИЋ М. МИЛОРАД	Недајно	1925	Бродарево	1944
ЖАРКОВИЋ Р. РАДИВОЈЕ	Недајно	1926	Санџак	1944
ЖАРКОВИЋ С. МИЛАН	Недајно	1923	Мачковац	1944
ЖИВКОВИЋ М. ЉУБО	Крња Јела	1923	Вилића Гувно	1943
ЖИВКОВИЋ М. САВИЋ	Слатина	1917	Зеленгора	1943

ЖИВКОВИЋ В. МИЛАН	Јеринићи	1925	Дубљевићи	1944
ЖИВКОВИЋ Т. МИЛОСАВ	Шарићи	1897	Босна	1942
ЖИВКОВИЋ Т. МИХАИЛО	Црквичко Поље	1912	Загарац	1944
ЖИВКОВИЋ М. СОФИЈА	Бријег	1923	Мазаоче	1944
ЖИЖИЋ М. ДРЕКА	Милошевићи	1887	Крушевице	1941
ЖИЖИЋ Б. ЈОВАН	Милошевићи	1875	Пљевља	1941
ЖИЖИЋ Ј. МИЛАН	Милошевићи	1905	Пљевља	1941
ЖИЖИЋ М. БОШКО	Милошевићи	1910	Пљевља	1941
ЖИЖИЋ С. ЉУВИСАВ	Милошевићи	1906	Пљевља	1941
ЖИЖИЋ Г. НОВИЦА	Милошевићи	1903	Пљевља	1941
ЖИЖИЋ Д. РАДОМИР	Милошевићи	1903	Пљевља	1941
ЖИЖИЋ В. СПАСОЈЕ	Милошевићи	1922	Струмица	1942
ЖИЖИЋ М. БОЖО	Струг	1921	Боан	1942
ЖИЖИЋ В. ПЕТАР	Милошевићи	1889	Поља Ко- лашинска	1942
ЖИЖИЋ О. РАДОЊА	Струг	1911	Лековина	1942
ЖИЖИЋ Ж. МИЛИКА	Милошевићи	1895	Добри До	1942
ЖИЖИЋ М. МИЛЕВА	Струг	1895	Морача	1943
ЖИЖИЋ М. ПЕРО	Милошевићи	1925	Сутјеска	1943
ЖИЖИЋ М. МИРАШ	Милошевићи	1920	Сутјеска	1943
ЖИЖИЋ М. ВУК	Милошевићи	1912	Сутјеска	1943
ЖИЖИЋ М. МИЛОШ	Струг	1923	Боан	1944
ЖИЖИЋ М. РАДОМИР	Струг	1915	Никшић	1944
ЖИЖИЋ Н. МИТАР	Милошевићи	1926	Равно	1944
ЖИЖИЋ Г. УРОШ	Милошевићи	1915	Славонија	1944
ЖИЖИЋ М. МИЛИВОЈЕ	Милошевићи	1904	Мештревац	1944
ЖИЖИЋ М. МОМЧИЛО	Милошевићи	1922	Мостар	1945
ЖУГИЋ Ј. БАТРИЋ	Новаковићи	1912	Липово	1942
ЖУГИЋ М. ПЕЛАГИЈА	Новаковићи	1912	Гацко	1942
ЖУГИЋ М. ДУШАН	Новаковићи	1914	Дујмовићи	1942
ЖУГИЋ Д. БЛАЖО	Новаковићи	1922	Добри До	1942
ЖУГИЋ Р. БЛАГОЈЕ	Новаковићи	1912	Поља Ко- лашинска	1942
ЖУГИЋ П. СВЕТОЗАР	Новаковићи	1910	Добри До	1942
ЖУГИЋ А. РАДИВОЈЕ	Новаковићи	1897	Поља Ко- лашинска	1942
ЖУГИЋ Ж. МИЋУН	Новаковићи	1922	Цинцар пл. Босна	1942
ЖУГИЋ Ђ. ЉУБО	Новаковићи	1921	Поља Ко- лашинска	1942
ЖУГИЋ М. МИЛОШ	Новаковићи	1911	Колашин	1942
ЖУГИЋ И. ВОЈИН	Мљетичак	1917	Сињајевина	1942
ЖУГИЋ М. СВЕТОЗАР	Новаковићи	1916	Земун	1943
ЖУГИЋ Ж. МИРЧЕТА	Новаковићи	1925	Орујица	1943
ЖУГИЋ М. ЛАЗАР	Новаковићи	1914	Морача	1943
ЖУГИЋ П. СЕКУЛЕ	Новаковићи	1923	Бугојно	1943
ЖУГИЋ С. ЂОРЂИЈЕ	Новаковићи	1900	Новаковићи	1944

ЖУГИЋ Г. ДРАГИЋ	Новаковићи	1905	Ђурђевића Тара	1944
— ЖУГИЋ Р. ВАСИЛИЈЕ	Мљетичак	1925	Трново	1946
— ЗАРУБИЦА Р. ТРИПКО	Провалија	1917	Пљевља	1941
— ЗАРУБИЦА Ф. МИЛОСАВ	Провалија	1897	Пљевља	1941
— ЗАРУБИЦА М. ИЛИЈА	Провалија	1902	Поља Ко- лашинска	1942
— ЗАРУБИЦА Р. БОШКО	Провалија	1902	Провалија	1942
— ЗАРУБИЦА В. НИКОЛА	Годијељи	1903	Сињајевина	1942
— ЗАРУБИЦА С. ВЕЛИМИР	Провалија	1919	Невесинье	1943
— ЗЕКОВИЋ Р. ШТЕПАН	Тушина	1910	Лековина	1942
— ЗЕКОВИЋ С. ЂИРО	Тушина	1923	Никшић	1943
— ЗЕКОВИЋ М. МИТАР	Понор	1926	Кучи	1944
— ЗЕКОВИЋ В. МИРО	Баре	1926	Морача	1944
— ЗЕКОВИЋ М. ГОЈКО	Баре	1915	Матешево	1944
— ЗЕКОВИЋ С. МИЛОРАД	Тушина	1923	Трчово	1944
— ЗЕКОВИЋ Б. НИКОЛА	Тушина	1923	Биоче	1944
— ЗЕКОВИЋ Ј. ЂОРЂИЈЕ	Тушина	1925		1944
— ЗОРИЋ Д. РАДЕ	Јунча До	1902	Пљевља	1941
— ЗОРИЋ В. МИЛАН	Бијела	1901	Сињајевина	1942
— ЗОРИЋ Б. БОШКО	Бијела	1912	Санџак	1944
— ЗУКАНОВИЋ А. МУЈО	Бријег	1926	Крново	1944
— ЗУКАНОВИЋ А. РАМО	Бријег	1926	Загарач	1944
— ЗУКОВИЋ М. ЉУБОМИР	Гомиле	1922	Горажде	1945
— ИВАНОВИЋ Ј. САВО	Шавник	1915	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ Ј. МАТИЈЕ	Добра Села	1882	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ П. РАЈКО	Меруља	1924	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ С. ПЕТАР	Меруља	1890	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ М. СРЕТЕН	Добра Села	1909	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ П. МИРО	Добра Села	1914	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ Н. САВА	Добра Села	1901	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ О. ЈОВО	Шавник	1920	Пљевља	1941
— ЈАКИЋ Ј. КОСТА	Меруља	1903	Поља Ко- лашинска	1942
— ЈАКИЋ М. МИТРА	Меруља	1925	Сињајевина	1942
— ЈАКИЋ М. ЉУБОМИР	Добра Села	1924	Сињајевина	1942
— ЈАКИЋ К. РАДОМИР	Добра Села	1926	Поља Ко- лашинска	1942
— ЈАКИЋ М. МИТРА	Тушина	1881	Сутјеска	1943
— ЈАКИЋ Ј. СТАНИСАВА	Добра Села	1922	Босна	1944
— ЈАКИЋ К. ЈАКОВ	Добра Села	1928	Матешево	1944
— ЈАКИЋ Р. ВОЈИН	Добра Села	1907	Аустрија	1944
— ЈАКИЋ А. ВОЈИН	Добра Села	1917	Добра Села	1944
— ЈАКИЋ Р. ЉУБО	Добра Села	1909	Бјеловар	1945
— ЈАЊИЋ М. МИЛОВАН	Грабовица	1914	Пљевља	1941
— ЈАЊИЋ Н. ПЕТАР	Грабовица	1909	Албанија	1941
— ЈАЊИЋ Ј. ЈЕВРЕМ	Грабовица	1917	Сињајевина	1942

ЈАЊИЋ Ш. ВОЈИСЛАВ	Грабовица	1922	Поља Ко- лашинска	1942
ЈАЊИЋ М. ДАНИЦА	Грабовица	1922	Сутјеска	1943
ЈАЊИЋ Д. ГОЈКО	Грабовица	1927	Ужичка Пожега	1944
ЈАЊИЋ М. ДАНИЛО	Грабовица	1927	Никшић	1944
ЈАЊИЋ М. ВОЖИДАР	Грабовица	1927	Даниловград	1944
ЈАЊИЋ Ж. РАДОЈИЦА	Грабовица	1924	Кучи	1944
ЈАНКОВИЋ В. МИЛИВОЈЕ	Грабовица	1910	Пљевља	1941
ЈАНКОВИЋ В. ДАНИЛО	Крња Јела	1918	Горња Морача	1942
ЈАНКОВИЋ В. ДРАГУТИН	Крња Јела	1917	Горња Морача	1942
ЈАНКОВИЋ М. ЈОВАН	Грабовица	1927	Ужичка Пожега	1944
ЈАНКОВИЋ В. МАНОЈЛЕ	Крња Јела	1922	Лика	1944
ЈАНКОВИЋ М. ЧЕДОМИР	Грабовица	1919	Ужице	1944
ЈАУКОВИЋ К. ЈОВАН	Скочки Омар	1920	Пљевља	1941
ЈАУКОВИЋ Р. МИЛИВОЈЕ	Придворица	1888	Пљевља	1941
ЈАУКОВИЋ Ђ. ДУЊА	Придворица	1920	Крушевице	1941
ЈАУКОВИЋ К. ВОЈИН	Скочки Омар	1912	Невесинје	1942
ЈАУКОВИЋ М. ДРАГО	Придворица	1913	Бугојно	1942
ЈАУКОВИЋ Ф. МИЛИЋ	Придворица	1885	Мљетичак	1942
ЈАУКОВИЋ Д. ЛАЗАР	Придворица	1903	Будичевица	1942
ЈАУКОВИЋ С. НОВАК	Придворица	1854	Пљевља	1944
ЈАУКОВИЋ О. НОВИЦА	Вукодо	1926	Слатина	1944
ЈАУКОВИЋ Р. ТОМАШ	Придворица	1925	Босна	1944
ЈАУКОВИЋ Д. КСЕНИЈА	Гацко	1922	Срем	1944
ЈАУКОВИЋ С. ЗОРА	Госпић	1913	Госпић	1944
ЈЕГДИЋ Ј. ДИМИТРИЈЕ	Превиш	1898	Пљевља	1941
ЈЕГДИЋ Р. ДАНИЛО	Буковица	1911	Пљевља	1941
ЈЕГДИЋ С. БОШКО	Провалија	1912	Пљевља	1941
ЈЕГДИЋ Г. РАДОЈЕ	Провалија	1916	Фоча	1944
ЈЕГДИЋ М. СИМО	Шљиванско	1927	Сарајево	1944
ЈЕКНИЋ М. МИЛЕ	Крња Јела	1919	Поља Ко- лашинска	1942
ЈЕКНИЋ М. ЈОВАН	Крња Јела	1912	Колашин	1942
ЈЕКНИЋ Ј. ПЕРО	Крња Јела	1911	Колашин	1942
ЈЕКНИЋ Ј. ПЕТАР	Крња Јела	1909	Пештер	1944
ЈЕЛИЋ Т. ВЛАДИМИР	Баре	1916	Пљевља	1941
ЈЕЛИЋ М. ПЕРО	Баре	1896	Боан	1942
ЈЕЛИЋ С. МИЛЕ	Баре	1917	Сутјеска	1943
ЈЕЛИЋ С. МИЋКО	Баре	1913	Сутјеска	1943
ЈЕЛИЋ П. ЂОРЂИЈЕ	Баре	1928	Сутјеска	1943
ЈЕЛИЋ Ш. МАШО	Баре	1908	Тара планина	1944
ЈЕЛИЋ П. АРСЕНИЈЕ	Баре	1923	Пенезићи	1944

ЈОВОВИЋ М. АЋИМ	Забрђе	1918	Сињајевина	1942
ЈОВОВИЋ В. ЈОВИЦА	Забрђе	1920	Горње Поље	1942
ЈОВОВИЋ Л. КОМНЕН	Бајово Поље	1911	Бајово Поље	1942
ЈОВОВИЋ Л. КРСТО	Бајово Поље	1900	Бајово Поље	1942
ЈОВОВИЋ Ј. ТОМО	Бајово Поље	1904	Бајово Поље	1942
ЈОВОВИЋ М. БОЖО-ЗЕКО	Тепца	1926	Сутјеска	1943
ЈОВОВИЋ Ђ. ЉУВО	Бајово Поље	1923	Шаранци	1943
ЈОВОВИЋ В. МЛАЂЕН	Бајово Поље	1923	Ровца	1943
ЈОВОВИЋ Т. БЕЊКО	Забрђе	1877	Сутјеска	1943
ЈОВОВИЋ Г. ВУКОЛА	Бајово Поље	1906	Брезна	1943
ЈОВОВИЋ Н. МИЛАН	Забрђе	1906	Норвешка	1943
ЈОВОВИЋ П. ЖИВКО	Бајово Поље	1910	Никшић	1943
ЈОВОВИЋ М. МИЛОШ	Тепца	1921	Бродарево	1944
ЈОВОВИЋ Ј. МИЛОРАД	Тимар	1915	Даниловград	1944
ЈОВОВИЋ М. РАДОСАВ	Забрђе	1925	Краљево	1945
ЈОЈИЋ О. ДУШАН	Пишче	1914	Сутјеска	1943
ЈОЈИЋ Г. КРСТО	Бријег	1926	Биоче	1944
ЈОКАНОВИЋ Г. ДРАГО	Трса	1921	Грахово	1944
ЈОКОВИЋ Ђ. БОКО	Бориочије	1914	Горње Поље	1944
ЈОКОВИЋ С. ЈАКОВ	Војиновићи	1922	Даниловград	1944
ЈОКОВИЋ Т. ВЛАДИМИР	Бориочије	1922	Мештревац	1944
ЈОЦОВИЋ Н. ЈАНКО	Сировац	1914	Сињајевина	1942
ЈОЦОВИЋ С. ПЕТАР	Сировац	1878	Боан	1942
ЈОШАНОВИЋ Ј. МАРКО	Милошевићи	1874	Сињајевина	1942
ЈУРИШЕВИЋ Н. МИЛОШ	Сељани	1909	Кучи	1944
КАЉЕВИЋ М. НОВИЦА	Подгора	1888	Пљевља	1941
КАЉЕВИЋ М. ПАВЛЕ	Боровац	1906	Санџак	1942
КАЉЕВИЋ М. УРОШ	Слатина	1912	Кучи	1944
КАЛЕЗИЋ МИЛОСАВ	Бродарево	1900	Невесиње	1943
КАНДИЋ М. РАДИВОЈЕ	Стабна	1911	Борач	1942
КАНДИЋ М. ЈЕВРЕМ	Слатина	1906	Морача	1942
КАНДИЋ И. РАДОМИР	Слатина	1924	Потпече	1943
КАНДИЋ И. МИЛОРАД	Слатина	1922	Чачак	1945
КАРАЦИЋ М. ПЕТАР	Петњица	1902	Крново	1941
КАРАЦИЋ Б. САВИЋ	Пашина Вода	1908	Пљевља	1941
КАРАЦИЋ С. НИКОЛА	Петњица	1922	Пљевља	1941
КАРАЦИЋ И. МИЛАН	Пашина Вода	1915	Поља Ко-	
			лашинска	1942
КАРАЦИЋ Ј. ЉУБИЦА	Палеж	1922	Јајце	1943
КАРАЦИЋ У. ВУКО	Петњица	1920	Сутјеска	1943
КАРАЦИЋ И. НОВАК	Петњица	1926	Босна	1943
КАРАЦИЋ С. МИОМИР	Буковица	1923	Морача	1944
КАРАЦИЋ И. САВА	Буковица	1890	Жабљак	1944
КАРАЦИЋ И. МАРКО	Петњица	1922	Равно	1944
КАРАБАСИЛ М. РАДОМИР	Црквичко Поље	1922	Трса	1943
КАРАБАСИЛ М. МИЛИВОЈЕ	Црквичко Поље	1924	Бијело Поље	1944
КАСАЛИЦА М. МИЈО	Вирак	1894	Пљевља	1941
КАСАЛИЦА В. РАДОШ	Комарница	1920	Матешево	1944
КЕЦОЈЕВИЋ Н. МИТАР	Бориочије	1908	Сињајевина	1942

КЕЦОЈЕВИЋ Н. ТОДОР	Боричије	1906	Горажде	1942
КЕЦОЈЕВИЋ Ђ. РАДОМАН	Боричије	1924	Уздомир	1944
КЕЦОЈЕВИЋ М. БУДИМИР	Боричије	1924	Уздомир	1944
КЕЦОЈЕВИЋ Н. МИЈАТ	Боричије	1924	Кучи	1944
КЕЦОЈЕВИЋ А. МИЛИНКО	Боричије	1924	Краљево	1944
КЕЦОЈЕВИЋ Б. ПЕТКО	Боричије	1910	Карловац	1945
КЕКИЋ М. ДРАГИША	Бијела	1890	Криво	1941
КИКАНОВИЋ Н. ДАНИЛО	Бријег	1924	Мратиње	1943
КНЕЖЕВИЋ Р. ВУК	Руданци	1906	Пљевља	1941
КНЕЖЕВИЋ М. МИЈАТ	Руданци	1908	Пљевља	1941
КНЕЖЕВИЋ Ј. БОЖО	Руданци	1908	Пљевља	1941
КНЕЖЕВИЋ К. ВАСИЛИЈЕ	Руданци	1890	Жабљак	1942
КНЕЖЕВИЋ Ј. ВЕЉКО	Руданци	1912	Жабљак	1942
КНЕЖЕВИЋ С. БАТРИЋ	Руданци	1922	Сутјеска	1943
КНЕЖЕВИЋ М. ТОМА	Руданци	1892	Матешево	1943
КНЕЖЕВИЋ М. МЛАЂЕН	Руданци	1906	Руданци	1943
КНЕЖЕВИЋ Н. МИЛАН	Милошевићи	1907	Сутјеска	1943
КНЕЖЕВИЋ С. ДИМИТРИЈЕ	Руданци	1920	Срем	1944
КНЕЖЕВИЋ Ј. БОЈИЦА	Руданци	1920	Мештревац	1944
КОВАЧЕВИЋ Д. ДУШАН	Ковачка Долина	1906	Пљевља	1941
КОВАЧЕВИЋ М. МИЉАН	Ковачка Долина	1900	Жабљак	1941
КОВАЧЕВИЋ М. БУРО	Добра Села	1904	Пљевља	1941
КОВАЧЕВИЋ М. МИЛОСАВ	Добра Села	1904	Пљевља	1941
КОВАЧЕВИЋ М. ЈАГОШ	Добра Села	1908	Пљевља	1941
КОВАЧЕВИЋ М. ВОЈО	Ковачка Долина	1924	Сутјеска	1943
КОВАЧЕВИЋ Д. СВЕТОЗАР- ЗЕЛЕН	Ковачка Долина	1904	Колашин	1943
КОВАЧЕВИЋ С. СТОЈАН	Ковачка Долина	1920	Сутјеска	1943
КОВАЧЕВИЋ М. МИЛОРАД	Ковачка Долина	1926	Андријевица	1944
КОВИЈАНИЋ М. ТОМАШ	Пошћење	1906	Колашин	1942
КОВИЈАНИЋ М. БОШКО	Пошћење	1912	Пишче	1943
КОПРИВИЦА Д. ДАНИЛО	Недајно	1923	Недајно	1942
КОПРИВИЦА Д. РАДЕНКО	Недајно	1925	Спуж	1944
КОПРИВИЦА Ф. РАДОЈЕ	Недајно	1914	Пековићи	1944
КОСАНИЋ М. ВОЈИН	Орах	1914	Равно	1942
КОСТИЋ М. БЛАГОЈЕ	Смријечно	1924	Смријечно	1943
КОТЛИЦА М. БОГДАН	Тимар	1910	Волујак	1942
КОТЛИЦА М. МИЛИВОЈЕ	Тимар	1910	Сињајевина	1943
КРИВАЋЕВИЋ И. МИЛАДИН	Крш	1912	Матешево	1943
КРСМАНОВИЋ Ј. ВОЈИСЛАВ	Слатина	1920	Пљевље	1941
КРСМАНОВИЋ В. САВА	Слатина	1890	Лековина	1942
КРСМАНОВИЋ С. СРДАН	Слатина	1920	Сутјеска	1943
КРСМАНОВИЋ Ж. МОМЧИЛО	Слатина	1927	Трново	1944

КРСМАНОВИЋ Р. НИКОЛА	Слатина	1912	Јабука	1944
КРСМАНОВИЋ М. РАДИСАВ	Слатина	1925	Вјетреник	1944
КРСМАНОВИЋ П. ДРАГО	Слатина	1926	Београд	1945
КРСТАЈИЋ Р. МИЛУН	Пашина Вода	1888	Добри До	1942
КРСТАЈИЋ Т. ЈОВАН	Пашина Вода	1922	Гацко	1942
КРСТАЈИЋ Н. БОЖО	Пашина Вода	1921	Миљевина	1943
КРСТАЈИЋ М. БРАНКО	Пашина Вода	1914	Сутјеска	1943
КРСТАЈИЋ М. УРОШ	Пашина Вода	1923	Сутјеска	1943
КРСТАЈИЋ Т. МИЛОШ	Пашина Вода	1929	Вучево	1943
КРСТАЈИЋ М. АЛЕКСАНДАР	Ваљево	1923	Ивањица	1944
КРСТАЈИЋ О. ЖАРКО	Јаворје	1917	Загарац	1944
КРСТАЈИЋ Р. МИЛЕТА	Јаворје	1910	Колашин	1944
КРСТАЈИЋ М. МИЛИВОЈЕ	Јаворје	1924	Бихаћ	1944
КРСТАЈИЋ М. МИЛАН	Јаворје	1888	Студеница	1944
КРУНИЋ Ј. ЛАЗАР	Унач	1918	Босна	1942
КРУНИЋ Ј. ГОЈКО	Унач	1922	Песпеће	1944
КРУНИЋ Н. ДРАШКО	Унач	1922	Тараш	1944
КУЛИЋ И. МАРКО	Орах	1924	Панчево	1941
КУЛИЋ И. МИЛОРАД	Орах	1924	Врба	1942
КУЛИЋ Г. БЕВКО	Кулићи	1923	Бијело Поље	1942
КУЛИЋ И. ВЕЉКО	Орах	1920	Краљево	1944
КУЛИЋ Г. ТРИПКО	Кулићи	1925	Мојковац	1944
КУЛИЋ Р. ДУШАН	Црквичко Поље	1924	Чакор	1944
КУЛИЋ Р. МИЛОШ	Црквичко Поље	1919	Даниловград	1944
КРШИКАПА М. ГОСПАВА	Малинско	1923	Босна	1943
КУШЉЕВИЋ М. ДРАГО	Бобово	1915	Пљевља	1941
ЛАЗАРЕВИЋ Н. ВЕЛИМИР	Годијељи	1916	Пљевља	1941
ЛАЗАРЕВИЋ Н. ДАНИЦА	Годијељи	1923	Јабланица	1943
ЛАЗАРЕВИЋ В. ДРАГИЊА	Годијељи	1923	Италија	1943
ЛАЗОВИЋ Ј. ВУКАШИН	Кутња Њива	1914	Подгорица	1944
ЛАЛИЋ М. ПЕРКО	Брезна	1923	Брезна	1943
ЛАЛИЋ Н. РАЈКО	Кутња Њива	1920	Никшић	1943
ЛАЛИЋ М. НИКОЛА	Кутња Њива	1900	Студена	1943
ЛАЛОВИЋ Н. ГОЈКО	Ускоци	1914	Ливно	1942
ЛАЛОВИЋ М. РАДУЛЕ	Пошћење	1923	Морача	1943
ЛАЛОВИЋ Л. ЈАКОВ	Пошћење	1906	Сињајевина	1942
ЛАСИЦА Ј. ДУШАН	Грабовица	1919	Поља Ко-	
			лашинска	1942
ЛАСИЦА В. РАДОВАН	Грабовица	1912	Бијело Поље	1944
ЛАУШЕВИЋ М. РАДОЈЕ	Тепачко Поље	1902	Жабљак	1942
ЛЕКОВИЋ М. МИЛУТИН	Расова	1910	Лековина	1942
ЛОПУШИНА С. МИЈАТ	Струг	1907	Озрен	1943
ЛОПУШИНА Р. МИЛОШ	Струг	1914	Босна	1943
ЛОПУШИНА Н. ЉУВОМИР	Струг	1926	Босна	1945
ЛУБУРИЋ К. ПЕТАР	Горанско	1905	Горажде	1942
ЛУБУРИЋ Р. МИТАР	Плужине	1904	Мојковац	1944
ЛУЧИЋ Н. СПАСОЈЕ	Горанско	1910	Борач	1942

ЛУЧИЋ Ђ. ДИМИТРИЈЕ	Горанско	1924	Јасеново	
			Поље	1943
ЛУЧИЋ К. ДУШАН	Горанско	1914	Никшић	1944
ЛУЧИЋ К. ЂОРЂЕ	Горанско	1923	Краљево	1944
ЉЕШЕВИЋ М. МИЛОШ	Брљево	1914	Борач	1942
ЉЕШЕВИЋ МИЛИКА	Сињац	1897	Сињајевина	1942
ЉЕШЕВИЋ Т. РАТКО	Мостар	1913	Колашин	1943
ЉЕШЕВИЋ Т. РАДОВАН	Брљево	1916	Бијело	
			Поље	1944
МАЗИЋ Ј. ЛАЗАР	Недајно	1925	Дубљевићи	1944
МАЛОВИЋ С. ВОЈИН	Дужи	1914	Шавник	1941
МАЛОВИЋ Б. ЈЕВТО	Дужи	1921	Пљевља	1941
МАЛОВИЋ Ђ. МИЛЕ	Дужи	1896	Шавник	1941
МАЛОВИЋ М. ПЕТАР	Дужи	1900	Грчка	1943
МАЛОВИЋ Ј. ЂУРО	Дужи	1872	Студена	1943
МАЛОВИЋ А. ЂОКО	Дужи	1925	Бијов Гроб	1944
МАЛОВИЋ Ј. АНЂЕЛИЈА	Годијеља	1917	Жабљак	1944
МАНДИЋ Д. ПЕТАР	Корман	1920	Босна	1943
МАНДИЋ М. РАДОЈЕ	Градина	1911	Сарајево	1943
МАНДИЋ Л. ВИДОЈЕ	Дужи	1914	Биоче	1944
МАРИЋ Ђ. ВИДОЈЕ	Течац	1899	Шумани	1944
МАРКОВИЋ М. НЕНАД	Јелина Гора	1907	Липово	1942
МАРКОВИЋ А. МИЛОРАД	Горанско	1922	Италија	1944
МАРКОВИЋ М. МИРАШ	Јелина Гора	1930	Боан	1944
МАШИЋ Н. МИТАР	Пошћенски		Поља	
	Крај	1917	Колашинска	1942
МАШИЋ В. ЂУРКО	Дужи	1914	Ливно	1942
МАШИЋ В. МИЉАН	Дужи	1910	Матешево	1943
МАШИЋ К. БОЖИДАР	Дужи	1925	Студена	1943
МАШИЋ К. МАРКО	Дужи	1920	Даниловград	1944
МЕМЕДОВИЋ С. КАРО	Дужи	1900	Поља	
			Колашинска	1942
МЕМЕДОВИЋ Ј. АЛЕКСА	Дужи	1908	Андријевица	1944
МЕМЕДОВИЋ Р. АЛЕКСИЈЕ	Дужи	1926	Бијов Гроб	1944
МЕШТЕР М. НЕЂЕЉКО	Малинско	1901	Боан	1942
МИЈАТОВИЋ Г. РИСТО	Крња Јела	1894	Сутјеска	1943
МИЈАТОВИЋ О. ИЛИЈА	Крња Јела	1920	Крња Јела	1942
МИЈАТОВИЋ Ј. ДАРИНКА	Крња Јела	1925	Зеленгора	1943
МИЈАТОВИЋ С. ДУШАН	Крња Јела	1910	Андријевица	1943
МИЈАТОВИЋ Р. МИЈОЉКА	Крња Јела	1908	Калиновик	1943
МИЈАТОВИЋ Г. ЂОРЂИЈЕ	Крња Јела	1908	Сутјеска	1943
МИЈОВИЋ В. ПАВЛЕ	Годијељи	1920	Годијељи	1942
МИЈОВИЋ В. ВУКОТА	Годијељи	1918	Прењ	1943
МИЈОВИЋ С. МИЛИВОЈЕ	Годијељи	1898	Подгорица	1944
МИКИЋ В. САВЕТА	Сировац	1923	Сутјеска	1943
МИЛАШИНОВИЋ М. НИКОЛА	Буковица	1895	Пљевља	1941
МИЛАШИНОВИЋ В. РАДОВАН	Буковица	1902	Сутјеска	1943
МИЛАШИНОВИЋ М. МИЛОРАД	Превиш	1921	Вјетреник	1944

МИЛЕТИЋ П. МИХАЈЛО	Равно	1922	Морача	1944
МИЛИЋ М. ВАСО	САД	1910	Жабљак	1943
МИЛИЋЕВИЋ М. ДРАГОМИР	Нинковићи	1925	Нинковићи	1943
МИЛИЋЕВИЋ М. ДУШАН	Нинковићи	1919	Подгорица	1944
МИЛИЋЕВИЋ Л. МИЛИВОЈЕ	Нинковићи	1922	Биоче	1944
МИЛИЧИЋ М. РАШО	Унач	1922	Јаворак	1944
МИЛИЧИЋ М. ТОМАШ	Унач	1919	Горажде	1945
МИНИЋ М. МИЛОШ	Тимар	1908	Липово	1942
МИНИЋ М. МИЊАШ	Тимар	1916	Имотски	1943
МИРКОВИЋ Б. БРАНКО	Јаворје	1918	Калиновик	1942
МИРКОВИЋ Б. ВОЈИН	Јаворје	1921	Бродарево	1943
МОСТИЋ С. БЛАГОЈЕ	Црквичко			
	Поље	1900	Крекови	1941
МИТРИЋ РАДОСАВ	Плужине		Београд	1942
МИТРИЋ Ј. ГЛИГОР	Барни До	1902	Барни До	1943
МИТРИЋ М. ВЕЛИМИР	Црна Гора	1924	Загарац	1944
МИТРИЋ М. ЛАЗАР	Горанско	1926	Мостар	1944
МИТРИЋ И. ДРАГО	Црквичко		Бијело	
	Поље	1926	Поље	1944
МИТРИЋ П. ЉУБО	Црквичко			
	Поље	1926	Колашин	1944
МИТРИЋ В. ЂОРЂИЈЕ	Барни До	1911	Даниловград	1944
МИТРИЋ Г. НОВИЦА	Бријег	1924	Мајевица	1945
МИЋАНОВИЋ Б. ВЕЉКО	Горанско	1921	Брљево	1942
МИЋАНОВИЋ Д. МИЛАН	Горанско	1915	Брљево	1942
МИЋАНОВИЋ А. ВЕЉКО			Бијело	
	Горанско	1916	Поље	1944
МИЋАНОВИЋ К. МИЛОШ	Горанско	1924	Краљево	1944
МРДАКОВИЋ Д. МАРКО	Малинско	1903	Лековина	1942
МУМИНОВИЋ В. ДАРИНКА	Вучево	1923	Вучево	1942
МУМИН М. РАДЕ	Црна Гора	1926	Сјеница	1944
МУМИН М. ЈЕВРЕМ	Црна Гора	1920	Загарац	1944
МУСИЋ С. БЕЂО	Нова Варош	1921	Пљевља	1941
МУСИЋ С. МУРАТ	Нова Варош	1916	Пљевља	1941
МУШОВИЋ Н. ДАНИЛО	Превиш	1921	Сињајевина	1942
МУШОВИЋ Н. ТОДОР	Превиш	1916	Србија	1943
НЕДИЋ А. ТОДОР	Борковићи	1918	Бијов Гроб	1943
НЕДИЋ М. МАРКО	Брезна	1894	Брезна	1943
НЕДИЋ М. МИЛОРАД	Буковица	1926	Санџак	1944
НЕДИЋ М. МИЛИНКО-МИЈО	Борковићи	1919	Горње Поље	1944
НЕДИЋ М. РАДОМАН	Борковићи	1919	Романија	1944
НЕДИЋ Ж. ИГЊАТ	Борковићи	1910	Бијело	
			Поље	1944
НЕДИЋ М. МИРЧЕТА	Брезна	1928	Србија	1944
НЕДИЋ М. УРОШ	Борковићи	1928	Треа	1944
НЕДИЋ М. МИХАЈЛО	Брезна	1925	Београд	1944
НЕНЕЗИЋ М. БРАНКО	Бијела	1922	Сињајевина	1942
НЕНЕЗИЋ И. АНДРИЈА	Бијела	1913	Грахово	1943

— НЕНЕЗИЋ К. РАЈКО	Бијела	1918	Сутјеска	1943
— НЕНЕЗИЋ С. ТИРО	Бијела	1923	Вродарево	1943
— НЕНЕЗИЋ В. ВУЛЕ	Бијела	1918	Иванград	1943
— НЕНЕЗИЋ М. СВЕТОЗАР	Бијела	1906	Црквице	1944
— НЕНЕЗИЋ К. ЉУВИСАВ	Бијела	1921	Куманово	1945
— НЕНЕЗИЋ М. МИЛИНКО	Бијела	1927	Сарајево	1945
— НЕНЕЗИЋ В. МИРАШ	Бијела	1929	Карловац	1945
НИКИТОВИЋ П. ГОЈКО	Комарница	1893	Сињајевина	1942
			Поља Ко-	
НИКИТОВИЋ Ј. МИЛОВАН	Новаковићи	1898	лашинска	1942
НИКИТОВИЋ Ј. ВИДОЈЕ	Комарница	1912	Сињајевина	1942
НИКИТОВИЋ Ј. МИХАИЛО	Новаковићи	1907	Стабна	1942
— НИКИТОВИЋ П. ЛАЗАР	Комарница	1885	Комарница	1942
НИКИТОВИЋ М. ВОЈИН	Јаворје	1913	Босна	1943
НИКИТОВИЋ Р. ДУШАН	Комарница	1921	Сутјеска	1943
НИКИТОВИЋ Ђ. БОЖО	Комарница	1892	Сутјеска	1943
НИКИТОВИЋ Г. ПАВЛЕ	Комарница	1924	Сињајевина	1943
НИКИТОВИЋ Р. ВУКАШИН	Комарница	1906	Биоче	1944
НИКИТОВИЋ Ј. ЉУВО	Комарница	1915	Срем	1944
НИКОЛИЋ М. РАДУЛ	Рудинице	1915	Борач	1942
НИКОЛИЋ Н. ДАНИЛО	Рудинице	1919	Босна	1945
НОВОСЕЛ Д. ЖИВКО-МИЋО	Босача	1916	Пљевља	1941
НОВОСЕЛ Ј. МИХАИЛ	Питомине	1890	Пљевља	1941
НОВОСЕЛ М. ДИМИТРИЈЕ	Питомине	1921	Босна	1942
НОВОСЕЛ МИХ. МЛАЂЕН	Питомине	1920	Жабљак	1942
НОВОСЕЛ МИЛ. МЛАЂЕН	Босача	1920	Книн	1942
НОВОСЕЛ М. САВА	Питомине	1923	Бугојно	1942
НОВОСЕЛ Д. МИЛИЈАНА	Босача	1926	Кучи	1944
НОВОСЕЛ М. ОГЊЕН	Босача	1910	Манастир	
			Студеница	1941
НОВОСЕЛ Н. ИВАН	Босача	1916	Кучи	1944
НОВОСЕЛ Ж. РАДОВАН	Босача	1922	Пријеполје	1944
ОБРАДОВИЋ Т. ДУШАН	Тепачко Поље	1912	Пљевља	1941
ОБРАДОВИЋ М. МОМЧИЛО	Тепца	1911	Дујмовићи	1942
ОБРАДОВИЋ Д. БУДИМИР	Тепачко Поље	1920	Жабљак	1942
ОБРАДОВИЋ П. ИЛИНКА	Тепачко Поље	1923	Жабљак	1942
ОБРАДОВИЋ Д. ЈОВО	Тепачко Поље	1907	Штуоц	1943
ОБРАДОВИЋ Н. ДИМИТРИЈЕ	Тепца	1919	Штуоц	1943
ОБРАДОВИЋ М. МИЛОВАН	Тепца	1919	Лебршник	1943
ОБРАДОВИЋ М. ДУШАН	Тепца	1910	Сињајевина	1943
ОБРАДОВИЋ М. ЧЕДОМИР	Тепца	1921	Сутјеска	1943
ОБРАДОВИЋ М. ЈОВАН	Тепца	1919	Сутјеска	1943
ОБРАДОВИЋ С. КОВИЉКА	Тепачко Поље	1923	Жабљак	1944
ОБРАДОВИЋ М. РАДОМАН	Тепачко Поље	1923	Спуж	1944
ОБРАДОВИЋ М. ТРИПКО	Тепачко Поље	1926	Сјеница	1944
ОБРАДОВИЋ Н. НОВАК	Тепачко Поље	1905	Италија	1944
ОБРАДОВИЋ Ђ. ЈЕЛЕНА	Тепачко Поље	1923	Андријевица	1944
ОБРАДОВИЋ М. ИЛИЈА-РАДЕ	Тепачко Поље	1924	Ваљево	1944

ОБРАДОВИЋ Р. НЕВЕЉКО	Тепца	1919	Загарац	1944
ОБРАДОВИЋ Н. БОРБИЈЕ	Тепца	1926	Срем	1944
ОБРАДОВИЋ Н. МИТАР	Тепачко Поље	1919	Срем	1946
ОГЊЕНОВИЋ С. МИЛОШ	Мратиње	1908	Сарајево	1944
ОДОВИЋ М. ДУШАН	Буковица	1914	Поља	
			Колашинска	1942
ОДОВИЋ А. СВЕТОЗАР	Пошћење	1920	Сутјеска	1943
ОСТОЈИЋ Р. МИЛИВОЈЕ	Рудиновача	1916	Пљевља	1941
ОСТОЈИЋ С. ПАВЛЕ	Шумановац	1910	Пљевља	1941
ОСТОЈИЋ М. БРАНКО	Шумановац	1910	Пљевља	1941
ОСТОЈИЋ С. БОГДАН	Шумановац	1912	Пљевља	1941
ОСТОЈИЋ М. ВЕЉКО	Шумановац	1912	Пљевља	1941
ОСТОЈИЋ Р. МИЛИНКО	Врела	1921	Пљевља	1941
ОСТОЈИЋ М. МИЛАН	Јунча До	1909	Пљевља	1941
ОСТОЈИЋ В. МИЈАТ	Пребранци	1911	Вратло	1942
ОСТОЈИЋ Ж. ВОЈИСЛАВ	Врела	1923	Колашин	1942
ОСТОЈИЋ И. ЈАКОВ	Ђур. Тара	1878	Змиње	
			Језеро	1942
ОСТОЈИЋ Ј. МИЛОРАД	Врела	1927	Горажде	1945
ОСТОЈИЋ Ј. НИКОЛА	Будечевица	1909	Карловац	1945
ПАВИЋЕВИЋ Р. ШЋЕПАН	Дужи	1924	Београд	1944
ПАВЛОВИЋ И. НИКО	Добри Нуго	1910	Пљевља	1941
ПАВЛОВИЋ Н. ЈЕЛИСАВКА	Забрђе	1920	Далмација	1943
ПАВЛОВИЋ М. РАДОМИР	Селина	1924	Вијело	
			Поље	1944
ПАЈОВИЋ П. ТОМО	Новаковићи	1900	Поља	
			Колашинска	1942
ПАЈОВИЋ П. РАДОМАН	Новаковићи	1906	Жабљак	1942
ПАЈОВИЋ Р. БРАНКА	Пријеполје	1910	Пријеполје	1943
ПАНТОВИЋ Р. МИХАИЛО	Безује	1922	Озрен	1943
ПАНТОВИЋ В. НЕШКО	Барни До	1911	Спуж	1944
ПАТИЋ Ј. МИХАИЛО	Јеринићи	1923	Бродарево	1942
ПАРАУШИЋ М. АНКА	Скок	1927	Сутјеска	1943
ПАРАУШИЋ Ђ. РАШО	Скок	1914	Босна	1944
ПЕЈОВИЋ А. ДИМИТРИЈЕ	Миљковац	1906	Миљковац	1942
ПЕЈОВИЋ С. ВАСИЛИЈЕ	Миљковац	1911	Андријевица	1944
ПЕЈОВИЋ М. САВО	Миљковац	1923	Никшић	1944
ПЕЈОВИЋ В. МИХАИЛО	Миљковац	1923	Грахово	1944
ПЕЈОВИЋ Т. МИЛОШ	Добри Нуго	1922	Сјеница	1944
ПЕЈАНОВИЋ Н. УРОШ	Буковица	1907	Пљевља	1941
ПЕЈАНОВИЋ Ј. МИЛИВОЈЕ	Годијељи	1904	Сипњајевина	1942
ПЕЈАНОВИЋ С. РАДОВАН	Годијељи	1896	Годијељи	1942
ПЕЈАНОВИЋ Б. НОВИЦА	Годијељи	1911	Мештревац	1944
ПЕЈАНОВИЋ Н. ВЛАДИМИР	Годијељи	1924	Трново	1945
ПЕКИЋ Ђ. БРАНИСЛАВ	Шавник	1921	Крново	1941
ПЕКИЋ П. СОФИЈА	Подгорица	1914	Голија	1944
ПЕКОВИЋ М. ЧЕДОМИР	Дубровско	1915	Магешево	1943
ПЕКОВИЋ С. ИСАК	Дубровско	1905	Мештревац	1944

ПЕКОВИЋ С. МИЛЕТА	Дубровско	1922	Битољ	1945
ПЕКОВИЋ М. МИАИЛО	Дубровско	1922	Битољ	1945
ПЕРВАН Ђ. ВЛАДО	Мратиње	1923	Равно	1944
ПЕРИШИЋ С. ДОБРИВОЈЕ	Врточ Поље	1917	Пљевља	1941
ПЕРОВИЋ М. ИЛИЈА	Пер. Лука	1897	Жабљак	1942
ПЕРОВИЋ Н. МИЈАТ	Тушина	1901	Боан	1942
ПЕРОВИЋ М. ДУШАН	Пер. Лука	1910	Пљевља	1944
ПЕТРИЋ Љ. ЗОРКА	Косаница	1924	Дуго Село	1945
ПЕТРУШИЋ М. ВЛАЈКО	Струг	1927	Колашин	1942
ПЕТРУШИЋ М. ВОЈИСЛАВ	Струг	1923	Беране	1943
ПИПОВИЋ Р. ДУШАН	Палеж	1922	Палеж	1943
ПИЋУРИЋ Б. ЖАРКО	Дубровско	1888	Мајевица	1943
ПИЋУРИЋ М. МИЛОРАД	Дубровско	1921	Кучи	1944
ПИЋУРИЋ Ј. БОГДАН	Дубровско	1921	Сарајево	1945
ПЈЕШЧИЋ П. МИХАЈЛО	Равно	1922	Автовац	1941
ПЈЕШЧИЋ Б. СТЕВО	Равно	1925	Корита	1943
ПЈЕШЧИЋ ВЛАГОЈЕ	Равно	1895	Корита	1943
ПЈЕШЧИЋ Б. САВО	Равно	1922	Невесиње	1944
ПОЛЕКСИЋ М. ОБРАД	Дубљевићи	1921	Сињајевина	1942
ПОЛЕКСИЋ Ј. ДУШАН	Мокро	1900	Обреновац	1943
ПОЛЕКСИЋ Ј. ЂУРО	Боровац	1922	Загарац	1944
ПОЛЕКСИЋ К. ЈОВО	Боровац	1928	Биоче	1944
ПОЛЕКСИЋ С. МИРЧЕТА	Боровац	1930	Биоче	1944
ПОЛЕКСИЋ Н. НИКОЛА	Слатина	1922	Горажде	1944
ПОПОВИЋ В. ПЕРО	Крш		Србија	
ПОПОВИЋ Г. ПЕРО	Шавник	1921	Крново	1941
ПОПОВИЋ Ђ. НЕЂЕЉКО	Црквичко			
	Поље	1900	Крекови	1941
ПОПОВИЋ Л. ВОЈИН	Струг	1910	Колашин	1942
ПОПОВИЋ Р. ЖИВКО	Крш	1882	Крш	1942
ПОПОВИЋ К. ПАВЛЕ	Крш	1912	Жабљак	1942
ПОПОВИЋ О. ЛАЗАР	Тепца	1906	Сутјеска	1943
ПОПОВИЋ Ж. УРОШ	Црквичко			
	Поље	1912	Невесиње	1943
ПОПОВИЋ Л. ВЛАДИМИР	Струг	1915	Дрвар	1944
ПОПОВИЋ Д. КОСТАДИН	Подгора	1923	Пештер	1944
ПОПОВИЋ Р. СЛОВОДАН	Тепца	1919	Загарац	1944
ПОПОВИЋ М. ЈОВО	Црквичко			
	Поље	1900	Срем	1945
ПУШЕЉА П. МИЛОВАН	Пошћење	1900	Сутјеска	1943
ПУШЕЉА П. МИЈАТ	Пошћење	1913	Мештревац	1944
РАДАНОВИЋ Ј. РАДИВОЈЕ	Сировац	1927	Подгорица	1943
РАДОВИЋ М. БОЖО	Црквичко			
	Поље	1919	Бањица	1942
РАДОВИЋ М. ЈАГОШ	Црквичко			
	Поље	1922	Озрен	1943
РАДОВИЋ В. ЈАНКО	Борковићи	1915	Сутјеска	1943
РАДОВИЋ М. БЛАЖО	Бијела	1922	Сутјеска	1943

РАДОВИЋ В. РАДОВАН	Мратиње	1924	Берање	1944
РАДОВИЋ М. МИЛУТИН	Црквичко			
	Поље	1917	Србија	1944
РАДОЈИЧИЋ Ј. ЂОРЂЕ	Ковачи	1903	Равно	1942
РАДОЈЕВИЋ Р. РАДОМАН	Градина	1892	Бељино	
			Брдо	1942
РАДОЈЕВИЋ М. МИХАЈЛО	Брезна	1914	Трса	1943
РАДОЈЕВИЋ Ђ. ПЕТАР	Брезна	1924	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Р. РАДИСАВ	Мокро	1888	Сутјеска	1943
РАДОЈЕВИЋ Р. РАДОШ	Мокро	1928	Сутјеска	1943
РАДОЈЕВИЋ М. МИЛИСАВ	Брезна	1920	Челебић	1944
РАДОЈЕВИЋ В. РАДОШ	Брезна	1914	Иванград	1944
РАДОЈЕВИЋ Р. ВЕЉКО	Брезна	1921	Пипери	1944
РАДОЈЕВИЋ М. БЛАЖО	Брезна	1915	Платице	1944
РАДОЈЕВИЋ Р. РАДОМИР	Градина	1926	Затон	1944
РАДОЊИЋ Ж. ДРАГИЊА	Мокро	1914	Ливно	1942
			Бијело	
РАДОЊИЋ Ј. ЈОВАН	Мокро	1921	Поље	1944
РАДУЛОВИЋ И. ЛАЗАР	Пошћенски			
	Крај	1921	Дујмовићи	1942
РАДУЛОВИЋ Л. ЈАКОВ	Пошћенски			
	Крај	1908	Сињајевина	1942
РАДУЛОВИЋ К. МИРКО	Пошћење	1909	Поља	
			Колашинска	1942
РАДУЛОВИЋ К. ДУШАН	Пошћење	1912	Даниловград	1944
РАИЧЕВИЋ Р. ВУКАДИН	Бријег	1890	Мазаоче	1944
РАЈКОВИЋ Ф. ТОМА	Бијела	1890	Дувно	1942
РАЈКОВИЋ С. НОВИЦА	Бијела	1924	Сарајево	1944
РАЈКОВИЋ М. МИЛОШ	Бијела	1921	Београд	1945
РАКЕТИЋ К. НЕВЕЉКО	Добра Села	1908	Пљевља	1941
РАКЕТИЋ К. МИЛАДИН	Добра Села	1902	Книн	1942
РАОНИЋ Р. ВОЈИСЛАВ	Врела	1922	Пљевља	1941
РАОНИЋ Н. ИЛИЈА	Врела	1906	Добри До	1942
РАОНИЋ Ј. БЛАГОТА	Његовуђа	1923	Бијов Гроб	1944
РЕБИЋ С. НИКОЛА	Милошевићи	1923	Столац	1942
РИСТИЋ Т. БОГДАН	Миљковац	1888	Миљковац	1943
РОВИЋ И. ОБРЕН	Црквичко			
	Поље	1922	Загарац	1944
РОГАНОВИЋ Р. МАРКО	Градина	1926	Затон	1944
РУЖИЋ Н. ВОЈИН	Превиш	1914	Пљевља	1941
РУЖИЋ К. ВОЈИСЛАВ	Милошевићи	1925	Никшић	1941
САВОВИЋ Т. БОЖИДАР	Вирав	1904	Пештер	1944
САВОВИЋ В. ГАВРИЛО	Комарница	1920	Мештревац	1944
САВОВИЋ Р. МИЛИВОЈЕ	Комарница	1920	Кучи	1944
СЕКУЛОВИЋ Н. МИЈАТ	Сељани	1925	Голија	1943
СЕКУЛОВИЋ Т. НИКОЛА	Сељани	1910	Морача	1942
СЕКУЛОВИЋ Н. МИЛИНКО	Сељани	1922	Сељани	1943
СЕРАТЛИЋ Н. БОГДАН	Буковица	1903	Пљевља	1941

СЕРАТЛИЋ Н. ВЕЛИМИР	Буковица	1906	Пљевља	1941
СЕРАТЛИЋ Н. ЈАГОШ	Буковица	1918	Пљевља	1941
СЕРАТЛИЋ И. ЉУБО	Буковица	1909	Изгори	1942
СЕРАТЛИЋ Р. МАРКО	Буковица	1906	Поља	
			Колашинска	1942
СЕРАТЛИЋ Б. РАДОМИР	Провалија	1926	Србија	1943
СЕРАТЛИЋ М. МИЛКА	Буковица	1920	Санџак	1944
СИМИЋЕВИЋ С. ВЕЉКО	Гомиле	1920	Трново	1944
СИМИЋЕВИЋ С. ДРАГИША	Гомиле	1913	Биоче	1944
СИМИЋЕВИЋ М. РАДОШ	Гомиле	1912	Вјетреник	1944
			Лијева	
СИМОВИЋ С. МИЛАН	Вијела	1922	Ријека	1944
СИМУНОВИЋ А. МИЛОРАД	Пошћенски			
	Крај	1921	Колашин	1944
СИМУНОВИЋ Т. ТОНКА	Пошћенски			
	Крај	1923	Кучи	1944
СМОЛОВИЋ П. МИЛЕВА	Слатина	1925	Поља	
			Колашинска	1942
СРДАНОВИЋ М. АЛЕКСА	Буковица	1897	Пљевља	1941
СРДАНОВИЋ Ј. ИЛИЈА	Косорићи	1914	Жабљак	1942
СРДАНОВИЋ Ј. СОЛУМИЈА	Косорићи	1923	Бугојно	1942
СРДАНОВИЋ Ж. ЈАГОШ	Косорићи	1922	Миљевина	1943
СТАНИЋ Р. МИТАР	Шавник	1912	Пљевља	1941
СТАНИЋ П. ИЛИЈА	Баре	1915	Дувно	1942
СТАНКОВИЋ В. МИЛКА	Мокро	1923	Вијељина	1944
СТАНКОВИЋ В. ВАСИЛИЈЕ	Мокро	1921	Пештер	1944
СТЕВОВИЋ В. МИЈАЈИЛО	Подгора	1911	Сутјеска	1943
СТЕВОВИЋ Ђ. ЗОРКА	Подгора	1922	Жабљак	1943
СТЕВОВИЋ В. ПЕКО	Борје	1909	Жабљак	1944
СТИЈЕПОВИЋ М. МИЛОВАН	Комарница	1909	Сињајевина	1942
СТИЈЕПОВИЋ Ж. СТЕВО	Мотички Гај	1892	Пишче	1943
СТИЈЕПОВИЋ Ј. ЉУБО	Јаворје	1918	Загарач	1944
СТИЈЕПОВИЋ Ј. МАРКО	Јаворје	1926	Цетиње	1944
СТОЈАНОВИЋ Ј. ЈОВАН	Косорићи	1901	Мештревац	1944
СТОЈАНОВИЋ С. МАРКО	Буковица	1920	Томашево	1944
СТРУЊАШ В. МОМЧИЛО	Боровац	1915	Поља	
			Колашинска	1942
СТРУЊАШ В. МОМЧИЛО	Тимар	1924	Поља	
			Колашинска	1942
СТРУЊАШ М. РАДОМИР	Тимар	1914	Вилића	
			Гумно	1943
СТРУЊАШ М. ЉУБОМИР	Тимар	1926	Ибанград	1944
СТРУЊАШ Н. ПАВИЋ	Тимар	1903	Вјетреник	1944
СТРУЊАШ Р. БЛАЖО	Тимар	1927	Вјетреник	1944
СТРУЊАШ М. БРАНКО	Тимар	1926	Бијело	
			Поље	1944
СУБОТИЋ Ђ. МИЛКА	Рисан	1920	Босна	1942
СУКНОВИЋ Г. СЛАВКО	Јасен	1925	Мојковац	1944

СУКНОВИЋ П. СТОЈАН	Јасен	1923	Мојковац	1944
ТАДИЋ П. РАДОЈЕ	Смријечно	1917	Горње Поље	1942
ТАДИЋ М. ЈОВАН	Смријечно	1912	Борач	1942
ТАДИЋ Д. ЂОРЂЕ	Смријечно	1920	Борач	1942
ТАДИЋ Т. ВУК	Смријечно	1902	Прача	1942
ТАДИЋ Ј. ЂУКАН	Смријечно	1918	Равно	1942
ТАДИЋ О. МИХАЈЛО	Брезна	1909	Брезна	1942
ТАДИЋ В. СРЂАН	Брезна	1924	Сутјеска	1942
ТАДИЋ В. РАДЕ	Смријечно	1920	Горње Поље	1942
ТАДИЋ А. МИЛИЈА	Брезна	1914	Биоче	1942
ТАДИЋ Ш. ТАДИЈА	Смријечно	1915	Горње Поље	1942
ТАДИЋ Ш. РАДОМИР	Смријечно	1918	Пљевља	1944
ТАДИЋ Ђ. БЛАГОЈЕ	Смријечно	1920	Горње Поље	1942
ТАДИЋ Ђ. ОБРЕН	Смријечно	1919	Матешево	1942
ТАДИЋ О. ЉУБИЦА	Смријечно	1894	Смријечно	1942
ТАДИЋ Ј. ЂУРКО	Смријечно	1918	Вјетреник	1944
ТАДИЋ О. ПЕТАР	Смријечно	1916	Пелев	
			Бријег	1944
ТАДИЋ Љ. ПАЈО	Смријечно	1923	Далмација	1944
ТАДИЋ О. АРСЕНИЈЕ	Брезна	1927	Краљево	1944
ТАУШАН М. БРАНКО	Жабљак	1921	Комарница	1942
ТЕРЗИЋ Л. ВЕЉКО	Космет	1905	Восна	1942
ТЕШОВИЋ М. РАДИСАВ	Годијељи	1914	Никшић	1944
ТИЈАНИЋ В. РАДЕ	Стабна	1897	Борач	1942
ТИЈАНИЋ С. МОМЧИЛО	Ковачи	1920	Јаворак	1942
ТИЈАНИЋ С. ВУКАШИН	Ковачи	1924	Кучи	1944
ТМУШИЋ М. ЧЕДОМИР	Новаковићи	1912	Поља	
			Колашинска	1942
ТМУШИЋ М. ЉУБОМИР	Новаковићи	1916	Жабљак	1942
ТОДОРОВИЋ Н. ВОЈИН	Малинско	1918	Воан	1942
ТОДОРОВИЋ Ј. НЕЂЕЉКО	Брезна	1885	Брезна	1942
ТОДОРОВИЋ Ј. КРСТО	Брезна	1895	Брезна	1942
ТОДОРОВИЋ Н. СТЕВАН	Малинско	1922	Бијело	
			Поље	1944
ТОМИЋ Н. ВЕЉКО	Провалија	1907	Пљевља	1941
ТОМИЋ У. МОМЧИЛО	Провалија	1916	Пљевља	1941
ТОМИЋ В. АРСЕНИЈЕ	Тимар	1909	Пљевља	1941
ТОМИЋ М. МИЛАН	Тимар	1924	Пљевља	1941
ТОМИЋ Н. НИКО	Тимар	1911	Пљевља	1941
ТОМИЋ С. РИСТО	Превииш	1903	Шавник	1941
ТОМИЋ Ж. МИЛОШ	Превииш	1910	Пљевља	1941
ТОМИЋ Б. ГРУЈИЦА	Тимар	1920	Ливно	1942
ТОМИЋ Ј. ДРАГУТИН	Провалија	1916	Поља	
			Колашинска	1942
ТОМИЋ В. МИЛИСАВ	Превииш	1904	Сињајевина	1942
ТОМИЋ С. ЈАГОШ	Превииш	1888	Колашин	1942
ТОМИЋ М. ГОЈКО	Тимар	1910	Сутјеска	1942
ТОМИЋ М. ВОЈИСЛАВ	Тимар	1922	Морача	1942

ТОМИЋ Т. ВУКО	Тимар	1920	Сињајевина	1943
ТОМИЋ Т. ВЕЉКО	Буковица	1910	Пива	1943
ТОМИЋ О. МОМИР	Провалија	1927	Андријевица	1944
ТОМИЋ Н. ИВО	Тимар	1914	Иванград	1944
			Бијело	
ТОМИЋ В. ЈЕЛЕНА	Тимар	1922	Поље	1944
ТОМИЋ Ф. БОЖИДАР	Буковица	1928	Цегиње	1944
ТОНЧИЋ Р. ДУШАН	Црна Гора	1918	Рогатица	1942
ТОНЧИЋ М. ВОЈИН	Црна Гора	1900	Жабљак	1942
ТОПАЛОВИЋ Т. ЗОРА	Србија	1916	Куршумлија	1942
ТОПАЛОВИЋ Ј. ТОДОР	Плужине	1912	Куршумлија	1942
ТОПАЛОВИЋ Ј. ВУКОСАВ	Плужине	1907	Сутјеска	1943
ТРЕБЈЕШАНИН П. РАДИВОЈЕ	Сироџац	1907	Колашин	1942
ТРИПКОВИЋ Ђ. ДАНИЛО	Пишче	1922	Сутјеска	1943
ТРИПКОВИЋ Ј. ЈОВО	Пишче	1918	Лим	1943
ТРИПКОВИЋ Р. МОМЧИЛО	Пишче	1926	Крново	1944
ТРИПКОВИЋ Ј. МИЛАДИН	Пишче	1916	Никшић	1944
ТРИПКОВИЋ В. МИЛИКА	Пишче	1922	Даниловград	1944
ТУФЕГЦИЋ Д. МИЛОСАВ	Ковачи	1920	Уздомир	1944
ТУФЕГЦИЋ А. ГАЈО	Стабна	1908	Србија	1944
ЂАЛАСАН С. ГЛИГОР	Брљево	1920	Студена	1942
ЂАЛАСАН С. МИЛОШ	Мратиње	1921	Борач	1942
ЂАЛАСАН М. МИХАИЛО	Мратиње	1920	Бродарево	1943
ЂАЛАСАН Г. МИЉАН	Мратиње	1912	Мратиње	1944
ЂАЛАСАН Н. ЂОРЂЕ	Мратиње	1910	Ђурево	1944
ЂЕРАНИЋ В. СТЕВАН	Дужи	1926	Морача	1942
ЂЕТКОВИЋ М. МИЛИНКО	Подгора	1905	Подгора	1945
ЂЕТКОВИЋ М. ЈОВАН	Подгора	1911	Подгора	1945
ЂЕТКОВИЋ М. БОШКО	Подгора	1923	Вировитица	1945
ЂИРОВИЋ Ђ. МИРАШ	Тушина	1927	Сутјеска	1943
ЂИРОВИЋ Г. МОМЧИЛО	Тушина	1923	Беране	1944
ЂОРОВИЋ Н. ГОЈКО	Буковица	1920	Пљевља	1941
ЂОРОВИЋ М. ЧЕДОМИР	Буковица	1920	Пљевља	1941
ЂОРОВИЋ П. ТОМИЦА	Буковица	1902	Вранеш	1942
ЂОРОВИЋ Д. ЈОВАН	Буковица	1910	Волујак	1942
ЂОРОВИЋ Д. САВА	Пошћење	1910	Сињајевина	1942
ЂОРОВИЋ Р. БОГДАН	Буковица	1926	Сутјеска	1943
ЂОРОВИЋ Ј. РАДМИЛА	Лесковац	1914	Колашин	1943
ЂОСОВИЋ Н. ВЕЛИМИР	Нинковићи	1927	Спуж	1944
ЂУК П. МИЛОСАВ	Орах	1912	Беране	1944
ЂУК Т. ДИМИТРИЈЕ	Орах	1924	Грахово	1944
ЂУРЧИЋ М. МИЛОСАВ	Жеично	1926	Бијело	
			Поље	1944
УСОВИЋ Ђ. ВЕЉКО	Врела	1907	Пашина	
			Вода	1944
ФИЛИПОВИЋ Л. КАРО	Градац	1924	Сињајевина	1942
			Поља	
ЦЕРОВИЋ Н. МИЛЕ	Тушина	1925	Колашинска	1942

ЦЕРОВИЋ Ј. АНКА	Тушина	1924	Шнит	1942
ЦЕРОВИЋ Р. ДРАГИША	Тушина	1923	Воан	1942
ЦЕРОВИЋ М. ВОЈИСЛАВ	Никшић	1910	Сутјеска	1943
ЦЕРОВИЋ М. СТОЈАН	Тушина	1888	Калиновик	1943
ЦЕРОВИЋ Р. РОСАНДА	Тушина	1928	Сутјеска	1943
ЦЕРОВИЋ В. РАДОСАВ	Тушина	1895	Тушина	1943
ЦЕРОВИЋ М. САВО	Тушина	1900	Сутјеска	1943
ЦЕРОВИЋ Р. ТОМИСЛАВ	Тушина	1830	Сутјеска	1943
ЦЕРОВИЋ М. МОМИР	Тушина	1923	Бродарево	1943
ЦЕРОВИЋ Ј. ЈОВАН	Тушина	1913	Вучево	1943
ЦЕРОВИЋ М. МАТО	Тушина	1920	Мојковац	1944
ЦЕРОВИЋ Р. МИЛОШ	Тушина	1919	Загарац	1944
ЦЕРОВИЋ М. ДРАГИЊА	Тушина	1920	Тушина	1944
ЦИЦМИЛ Т. ЛУКА	Столац	1900	Гацко	1941
ЦИЦМИЛ Ђ. ЛАЗАР	Боричије	1920	Крстац	1943
ЦИЦМИЛ М. ВОЈИН	Пишче	1915	Јабланица	1943
ЦИЦМИЛ Ј. АНТОНИЈЕ	Шарићи	1920	Спњајевина	1943
ЦИЦМИЛ Л. ДАНИЛО	Пишче	1923	Италија	1944
ЦИЦМИЛ Л. РАДИВОЈЕ	Пишче	1921	Доњи Ушћи	1944
ЦИЦМИЛ Г. ПЕЈО	Столац	1912	Јаворак	1944
ЦИЦМИЛ Ј. ВИДАК	Столац	1921	Санцак	1944
ЦИЦМИЛ С. СТОЈАН	Столац	1917	Беране	1944
ЦИЦМИЛ С. МИЛИВОЈЕ	Столац	1927	Бродарево	1944
ЦИЦМИЛ Н. ЖИВКО	Столац	1924	Равно	1944
ЦИЦМИЛ Т. ЈАНКО	Столац	1914	Зидани Мост	1945
ЦИЦМИЛ Ј. ДАНИЛО	Столац	1926	Шумадија	1944
ЧВОРОВИЋ М. ЛУКА	Ускоци	1909	Пљевља	1941
ЧВОРОВИЋ Ђ. БРАНКО	Ускоци	1923	Бугојно	1942
ЧВОРОВИЋ С. РАДОСАВ	Мокро	1922	Пива	1943
ЧВОРОВИЋ М. ВОЈИСЛАВ	Мокро	1923	Градачка Пољана	1944
ЧВОРОВИЋ Р. НИКО	Мокро	1921	Трново	1945
ЧУПИЋ Н. МИЛОСАВ	Буковица	1922	Беране	1944
ЧУПИЋ С. МИЛАДИН	Меруља	1929	Ивица	1944
ЧУПИЋ Н. ВОЈИН	Добра Села	1912	Сарајево	1945
ЧУРОВИЋ С. КОВИЉКА	Тушина	1926	Сутјеска	1943
ЧУРОВИЋ М. РАДОМИР	Тушина	1910	Јабланица	1943
ЧУРОВИЋ В. СВЕТОЗАР	Буковица	1920	Бијело Поље	1944
ЧУРОВИЋ Б. МИРЧЕТА	Тушина	1924	Лијева Ријека	1944
ЧУРОВИЋ М. РАТКО	Тушина	1923	Ваљево	1944
ЧУРОВИЋ Т. РАДОЈЕ	Тушина	1928	Вјетреник	1944
ЧУРОВИЋ Ж. ГОЈКО	Тушина	1912	Вјетреник	1944
ЏАБАСАН Ј. ГОЈКО	Тепца	1921	Сутјеска	1943
ЏАБАСАН Ј. МИЛОШ	Тепца	1914	Загреб	1944
ЏАКОВИЋ А. ЈАГОШ	Брајковићи	1923	Даниловград	1944

ШАРАЦ В. КРСТО	Недајно	1893	Црна Гора	1943
ШАРАЦ К. МАРКО	Недајно	1921	Србија	1944
ШАРАЦ К. РАШО	Недајно	1923	Сушица	1943
ШАРОВИЋ М. ВАСИЛИЈЕ	Мотички Гај	1918	Вардиште	1944
ШАРОВИЋ Р. НИКОЛА	Жабљак	1923	Срем	1944
ШАРОВИЋ Ч. МИХАИЛО	Комарница	1907	Комарница	1945
ШАУЛИЋ В. МИРКО	Јунча До	1925	Пљевља	1941
ШАШОВИЋ В. МИЛОСЛАВ	Лице	1919	Луково	1942
ШЕЋКОВИЋ Н. МИЛИВОЈЕ	Струг	1902	Пљевља	1941
ШЕЋКОВИЋ Д. ВЛАЖО	Струг	1920	Боан	1942
ШИВАЛИЋ М. НИКОЛА	Питомине	1926	Поља	
			Колашинска	1942
ШИВАЛИЋ М. СИМЕУН	Питомине	1905	Питомине	1943
ШИВАЛИЋ М. ТУРО	Питомине	1906	Трешњевик	1944
ШИВАЛИЋ М. ЉУВО	Питомине	1922	Никшић	1944
ШИВАЛИЋ М. РАДОМИР	Питомине	1925	Гусиње	1944
ШИМУН Ј. СТЕВАН	Врљево	1920	Краљево	1944
ШИПЧИЋ Ш. ДУШАН	Боричје	1921	Језера	1944
ШЉИВАНЧАНИН Н. ВЛАДО	Шљиванско	1920	Пештер	1944
ШЉИВАНЧАНИН				
М. МИЛОВАН	Шљиванско	1909	Никшић	1944
ШЉИВАНЧАНИН	Шљиванско	1906	Бијело	
В. МИЛИВОЈЕ			Поље	1944
ШЉИВАНЧАНИН С. МИЛОШ	Шљиванско	1920	Срем	1945
ШОЛОВИЋ Ј. МИЛКА	Буковица	1918	Сутјеска	1944
ШОЛОВИЋ Ј. ИСАИЛО	Буковица	1923	Београд	1943
ШОЛОВИЋ Ј. МОМЧИЛО	Буковица	1914	Никшић	1944
ШЋЕПАНОВИЋ М. МИЛИСАВ	Вијела	1912	Бугојно	1944
ШЋЕПАНОВИЋ М. ЈОКО	Вијела	1904	Жабљак	1942
ШЋЕПАНОВИЋ М. МИЛОВАН	Вијела	1912	Добри До	1944
ШЋЕПАНОВИЋ М. МОМИР	Вијела	1922	Сандак	1944
ШУМИЋ И. ОБРЕН	Јасен	1898	Гацко	1944
ШУШИЋ М. ФИЛИП	Буковица	1923	Кучи	1942
ШУШИЋ С. ВЕЛИМИР	Мљетичак	1926	Чајнице	1944

1012:409
410
418

100

238

ИМЕНА ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА

СА ПОДРУЧЈА ДУРМИТОРСКОГ НОП ОДРЕДА, ОД КОЈИХ ЈЕ НАЈВЕЋИ ДЕО ПОБИЈЕН НА ЗВЕРСКИ НАЧИН У ПЕЊОЈ НЕПРИЈАТЕЉСКОЈ ОФАНЗИВИ

АБАЗОВИЋ С. ВАСИЛИЈЕ	Пошћење	1890	Мэкро	1943
АБАЗОВИЋ С. ЈОКА	Пошћење	1877	Пошћење	1943
АВДИЋ М. БЕЋИР	Бријег	1875	Бријег	1943
АВДИЋ Б. АЛИД	Бријег	1924	Бријег	1943
АНЂЕЛИЋ Ђ. МИТАР	Суводо	1889	Суводо	1944
АНЂЕЛИЋ Р. МИДО	Суводо	1906	Мрчајевац	1944
АНЂЕЛИЋ М. МИЛЕНА	Суводо	1909	Његовуђа	1944
АНЂЕЛИЋ М. СТОЈА	Суводо	1880	Његовуђа	1944
АНЂЕЛИЋ Р. МИЛИЈАНА	Суводо	1925	Његовуђа	1944
АНЂЕЛИЋ М. ДЕСА	Суводо	1941	Његовуђа	1944
АНЂЕЛИЋ М. МИЛОСАВ	Суводо	1882	Његовуђа	1944
АНЂЕЛИЋ О. СПАСЕНИЈА	Луково	1873	Његовуђа	1944
АНЂЕЛИЋ П. АНИЦА	Суводо	1904	Суводо	1944
АНЂЕЛИЋ Р. РУЖИЦА	Суводо	1924	Суводо	1944
АНЂЕЛИЋ Р. ВИНКА	Суводо	1927	Мрчајевац	1944
АНЂЕЛИЋ П. МАРА	Суводо	1919	Суводо	1944
АНЂЕЛИЋ М. МИТАР	Суводо	1908	Врела	1944
АНЂЕЛИЋ Р. ПЕТАР	Суводо	1887	Језера	1944
АНЂЕЛИЋ М. МИЛЕНКО	Суводо	1909	Суводо	1944
АНЂЕЛИЋ М. МИЛИЦА	Суводо	1905	Суводо	1944
АНЂЕЛИЋ М. РОСА	Суводо	1943	Његовуђа	1944
АПРЦОВИЋ Ј. МИЛУША	Боричије	1888	Миљковац	1943
АПРЦОВИЋ С. ОБРЕНИЈА	Миљковац	1890	Миљковац	1943
АПРЦОВИЋ П. ЈОВАН	Миљковац	1916	Миљковац	1943
АПРЦОВИЋ В. ЈОВАНА	Борковићи	1878	Миљковац	1943
АЦИЋ С. ДАРИНКА	Сарајево	1916	Плужине	1943
АЦИЋ Б. ГРОЗДАНА	Плужине	1938	Плужине	1943
АЦИЋ Б. ВУЛЕ	Плужине	1939	Плужине	1943
АЦИЋ Б. НЕНАД	Плужине	1943	Плужине	1943
АЦИЋ П. КРСТО	Плужине	1885	Плужине	1943
АЦИЋ Ј. СТОЈА	Мратиње	1900	Плужине	1943

АЦИЋ К. ЈАГЛИКА	Плужине	1926	Плужине	1943
АЦИЋ К. МИЛОРАД	Плужине	1933	Плужине	1943
АЦИЋ К. МОМЧИЛО	Плужине	1935	Плужине	1943
АЦИЋ К. ДУШАН	Плужине	1937	Плужине	1943
АЦИЋ М. СТАНА	Плужине	1909	Плужине	1943
АЦИЋ Ј. ЉУБИЦА	Плужине	1927	Плужине	1943
АЦИЋ Ј. ЉУБИНКА	Плужине	1943	Плужине	1943
АЦИЋ Л. МИРО	Милошевићи	1892	Брљево	1943
АЦИЋ М. ПЕРО	Милошевићи	1930	Брљево	1943
АЦИЋ О. СПАСОЈЕ	Милошевићи	1894	Равно	1943
АЦИЋ М. РАДОЈЕ	Милошевићи	1920	Сарајево	1942
АЦИЋ П. САВА	Брљево	1882	Брљево	1943
АЦИЋ А. МАТИЈЕ	Лисина	1870	Лисина	1943
АЦИЋ Ј. ОЛГА	Орах	1903	Лисина	1943
АЦИЋ Ј. ДОБРИЦА		1850	Лисина	1943
АЦИЋ П. МИЛЕ	Лисина	1891	Пивски Манастир	1943
АЦИЋ С. ВЕЉКО	Лисина	1923	Пивски Манастир	1943
АЦИЋ М. БОЖИДАР	Лисина	1923	Пивски Манастир	1943
АЦИЋ Ш. ЈОВАН	Пишче		Пишче	1943
АЦИЋ Ж. ЛУКА	Горанско	1910	Сељани	1943
АЦИЋ С. МИТАР	Горанско	1902	Сељани	1943
АЦИЋ С. БУРБА	Борковићи	1865	Сељани	1943
АЦИЋ Л. АНИЦА	Кокорина	1850	Горанско	1943
АБИМОВИЋ М. МУЈО	Лисина	1933	Лисина	1943
АШАНИН Ј. СТАНКО	Баре	1927	Сињајевина	1944
БАБИЋ Ђ. РАДЕ	Црквичко Поље	1907	Црквичко Поље	1943
БАБИЋ Ђ. ПЕТАР	Црквичко Поље	1911	Црквичко Поље	1943
БАДЊАР С. РИСТО	Тепца	1879	Тепца	1944
БАЈАГИЋ Б. МИЛОРАД	Стубица	1927	Стубица	1943
БАЈАГИЋ Н. ПЕРО	Јеринићи	1912	Јеринићи	1943
БАЈАГИЋ Ж. РАДЕ	Стубица	1860	Пољана	1943
БАЈАГИЋ Ђ. САВА	Стубица	1883	Пољана	1943
БАЈОВИЋ Л. НИКОЛА	Дубровско	1880	Дубровско	1943
БАЈОВИЋ Н. ЛУКА	Дубровско	1928	Рудо Поље	1942
БАЈОВИЋ Ђ. РАДУЛ	Безује	1895	Безује	1943
БАЈОВИЋ Н. САВИЦА	Пјешивачки До	1910	Безује	1943
БАЈОВИЋ Д. РОСАНДА	Безује	1936	Безује	1943
БАЛАНЦИЋ П. ФИЛИП	Унач	1876	Унач	1943
БАЛАНЦИЋ М. ДАВИД	Унач	1931	Унач	1943
БАЛАНЦИЋ В. МИЛОЈКА		1893	Унач	1943
БАЛАНЦИЋ МИЛУША	Трса	1875	Плужине	1943
БАЛАНЦИЋ Ш. МИЛОШ	Плужине	1914	Плужине	1943
БАЛАНЦИЋ Ш. КОСА	Плужине	1904	Плужине	1943

БАКРАЧ М. ГАВРИЛО	Горанско	1876	Гѳранско	1943
БАКРАЧ М. МИЛИЦА	Горанско	1927	Горанско	1943
БАРАНИН Н. РАДОСАВ	Питомине	1892	Отока	1943
БАШОВИЋ Ђ. ЈОВАН	Пошћење	1870	Придворица	1943
БАШОВИЋ С. ВОЈИН	Пошћење	1874	Мокро	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МИЛОСАВА	Голија	1865	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ВИДОСАВА	Горанско	1911	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЂУКАН	Буковац	1937	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. СТАНА	Буковац	1900	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЂУЛА	Буковац	1939	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИРКО	Буковац	1941	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈЕЛИЦА	Дужи	1900	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ЈОКО	Буковац	1928	Миљковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВИДОСАВА	Буковац	1929	Миљковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ЈУЛКА	Буковац	1939	Миљковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ДАРИНКА	Буковац	1936	Миљковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ЊЕГОСАВА	Буковац	1938	Миљковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Д. РИСТИВОЈЕ	Буковац	1906	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛОШ	Буковац	1934	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛУТИН	Буковац	1939	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. ВАСО	Буковац	1868	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. МИЛОВАН	Буковац	1903	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МАРИНКО	Буковац	1932	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. КОСТАДИН	Буковац	1930	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. РАДУЛ	Буковац	1888	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МАТИЈЕ	Буковац	1898	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛИВОЈЕ	Буковац	1936	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈЕЛЕНА	Буковац	1906	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ЈОКА	Буковац	1936	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. МИЛЕНКА	Буковац	1910	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МИЛИЦА	Буковац	1885	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. ОМИЉЕН	Буковац	1938	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. ОМИЉЕНКА	Буковац	1936	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. СТЕВАН	Буковац	1928	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ДРАГОЉУВ	Буковац	1933	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. БОГОЉУВ	Буковац	1936	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. МИЛАН	Буковац	1895	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. РАДИВОЈЕ	Буковац	1920	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ВЕЉКО	Буковац	1925	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ВОЈИСЛАВ	Буковац	1927	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛИЦА	Дубљевићи	1891	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛУША	Буковац	1930	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛКА	Буковац	1934	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. МИЛИКА	Буковац	1882	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈЕЛИЦА	Лисина	1886	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ДУЊА	Дубровско	1907	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. КОМЛЕН	Буковац	1930	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МАРИНКО	Буковац	1933	Буковац	1943

БЛАГОЈЕВИЋ М. ЖИВКО	Буковац	1942	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ОБРАД	Буковац	1942	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ЗАГОРКА	Рудинице	1910	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВАСИЛИЈА	Рудинице	1928	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ЖИВКО	Рудинице	1930	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. РАЈКО	Рудинице	1937	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. РАДМИЛА	Рудинице	1939	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. ЂУРО	Буковац	1889	Миљковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. НИКОЛА	Буковац	1919	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. МИЛИЈАНА	Буковац	1925	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВИДАК	Буковац	1914	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ЊЕГОСАВА	Вијела	1893	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ГАВРИЛО	Буковац	1868	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. МИЛОВАН	Буковац	1892	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. МИЛИЦА	Прага	1870	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. ВЕЛИКА	Буковац	1898	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ВОСИЉКА	Буковац	1928	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. НОВО	Буковац	1934	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ПЕЈО	Буковац	1876	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ГОЈКО	Буковац	1911	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. ВАСИЉ	Буковац	1939	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. КОВИЉКА	Буковац	1937	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. ЗЕКО	Буковац	1940	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. РАДОЈЕ	Буковац	1906	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. СТЕВАН	Буковац	1918	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МИЉА	Буковац	1875	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Б. ЈЕЛИСАВКА	Буковац	1939	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. ВАСИЛИЈА	Забрђе	1885	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. ЂУКАН	Буковац	1933	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. КРЕЧКО	Буковац	1870	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ К. БЛАЖО	Буковац	1890	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Б. САВА	Орах	1900	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Б. ДРАГУТИН	Буковац	1933	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. МОМИР	Буковац	1937	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Б. МИОДРАГ	Буковац	1935	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Б. МИЛАНКА	Буковац	1933	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. ДУЊА	Буковац	1916	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. РАДЕНКО	Буковац	1938	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. МИЛЕНКА	Буковац	1940	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ВАСКО	Буковац	1890	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. КРСТИЊА	Брезна	1895	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. ДИМИТРИЈЕ	Брезна	1896	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Д. ЉУВОМИР	Брезна	1926	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Д. СТАНИЦА	Унач	1890	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Д. КОСТАДИН	Буковац	1931	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. МИЛКА	Ворковићи	1913	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈОВАН	Буковац	1892	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ВЕСЕЛИН	Буковац	1927	Буковац	1943

БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈАКОВ	Буковац	1865	Буковац	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ПЕЈКА	Буковац	1900	Руднице	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. НОВО	Буковац	1932	Руднице	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. МАРКО	Буковац	1934	Руднице	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. МИЛОРАД	Буковац	1935	Руднице	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВОЈИСЛАВ	Буковац	1938	Руднице	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. КОМЛЕН	Буковац	1939	Руднице	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВУКОСАВА	Бојковац	1941	Руднице	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. СТАНКО	Дуба	1879	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. ВИДА	Унач	1886	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. МИХАИЛО	Дуба	1910	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. НАТАЛИЈА	Миљковац	1918	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈОВАН	Дуба	1939	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. СЛОВОДАН	Дуба	1941	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. АНТОНИЈЕ	Дуба	1872	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. ЉУБИЦА	Брезна	1894	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. ПЕТАР	Дуба	1932	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. МИЛЕВА	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МИРО	Дуба	1903	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. СТОЈА	Дуба	1908	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛАН	Дуба	1929	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛИВОЈЕ	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ВОЈИСЛАВ	Дуба	1932	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ВИНКА	Дуба	1934	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. САВА	Пишче	1894	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. МИРЧЕТА	Дуба	1915	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МИЛОРАД	Дуба	1931	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ВУКОСАВА	Дуба	1928	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МАРИЈА	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ЈЕЛИСАВКА	Дуба	1933	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ВЕЉКО	Дуба	1923	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ВИТОМИР	Дуба	1941	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. ЈОВАНА	Брљево	1909	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. ДАНИЦА	Дуба	1928	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. УРОШ	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. МИЛУН	Дуба	1938	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Т. НИКОЛА	Дуба	1886	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. СТАНА	Дуба	1901	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. РАДОШ	Дуба	1922	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. БУКАН	Дуба	1931	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. БУЛА	Дуба	1925	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. СТАНОЈКА	Дуба	1927	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. ДОВРИЦА	Дуба	1897	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. БОГДАН	Дуба	1897	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. ЗАГОРКА	Дуба	1924	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. МИЛУША	Дуба	1920	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. ТОМА	Дуба	1853	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Т. ЈЕША	Дуба	1876	Дола	1943

БЛАГОЈЕВИЋ Т. ОБРЕН	Дуба	1892	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. СТОЈА	Дуба	1906	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. РАДОМИР	Дуба	1921	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. ЛУКА	Дуба	1924	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. МИЛЕВА	Дуба	1926	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. ПЕТАР	Дуба	1928	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. ЈОВАНА	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. СТАНКО	Дуба	1915	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. БОСА	Дуба	1931	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. САВКА	Дуба	1934	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. КРСТИЊА	Дуба	1937	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ В. САВА	Дуба	1889	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. МИТРА	Бајово Поље	1900	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. КРСТО	Дуба	1927	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. КОСТАДИН	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. РАДМИЛА	Дуба	1931	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ И. НИКОЛА	Дуба	1891	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. ПЊЕПАНИЈА	Кутња Њива	1904	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Т. ЦАНА	Дуба	1919	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Т. ЗЛАТИЈА	Дуба	1939	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Т. СЛОБОДАН	Дуба	1941	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Б. НЕДЕЉКО	Дуба	1887	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Н. СТАНИЦА	Дубровско	1901	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. СИМЕУН	Дуба	1891	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. ДАНИЦА	Трса	1906	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ПАНТО	Дуба	1908	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. БОЖАНА	Дуба	1904	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВУКОСАВ	Дуба	1934	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ДРАГИША	Дуба	1926	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВУКОМАН	Дуба	1928	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. САВЕТА	Дуба	1929	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Г. ЦВИЈА	Дуба	1851	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. МИТРА	Голија	1896	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. СИМАНА		1876	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ОБРАД	Дуба	1903	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ ИВАНА		1914	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. ИЛИЈА	Дуба	1932	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. МАРИЈА	Дуба	1934	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. НАСТА	Дуба	1936	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ О. ДАРИНКА	Дуба	1939	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. САВО	Дуба	1906	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. БРЕНА		1910	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ С. МИЛОСАВ	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. КОМЉЕН	Дуба	1932	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. САВА	Дуба	1934	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. РУМИЦА	Дуба	1937	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ А. ЂЕТКО	Дуба	1894	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. СОФИЈА	Дуба	1910	Дола	1943

БЛАГОЈЕВИЋ Ж. ОБРЕН	Брезна	1943	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. АНИЦА	Брезна	1935	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. МИЛАДИН	Брезна	1933	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ВЕЛИМИР	Брезна	1940	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ЈЕЛА	Брезна	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈАГОДА	Дужи	1885	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЖАРКО	Брезна	1894	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. МИЛИЦА	Брезна	1901	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. СТАНИЦА	Брезна	1937	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. ВУКО	Брезна	1940	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ЈОВАН	Брезна	1909	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. МИЛЕНА	Брезна	1912	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. РУЖИЦА	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ ЈЕЛА	Дуба	1932	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ ЈЕЛЕНА	Дуба	1934	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ђ. РАДОМИР	Дуба	1936	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ К. РАДУША	Дуба	1938	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ К. СТАНА	Дуба	1906	Бајово Поље	1943
БЛАГОЈЕВИЋ К. ВИДОСАВА	Дуба	1930	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ К. МИЛОСАВА	Дуба	1936	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. БОЈАНА		1912	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. МАРА	Дуба	1936	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Р. ЈАЊА	Дуба	1938	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. ИВАНА	Дуба	1886	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ЈАЊА	Дуба	1908	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВЛАЈКА	Дуба	1920	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. ВОЈИСЛАВ	Дуба	1921	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. СЕНКА	Дуба	1923	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ П. АНКА	Дуба	1926	Дола	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. ГОЈКО	Брезна	1935	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ М. РУЖА	Брезна	1865	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ј. НИКО	Брезна	1937	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. ДЕСАНКА	Брезна	1941	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. ЂУЛА	Брезна	1939	Потприсоје	1943
БЛАГОЈЕВИЋ Ж. ОБРАД	Брезна	1860	Потприсоје	1943
ВЛЕЧИЋ В. ВИДАК	Сељани	1890	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ М. КОСТАДИН	Сељани	1883	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ П. МИЛОВАН	Сељани	1865	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ И. ЈЕВТО	Сељани	1883	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ Ј. БОЖО	Сељани	1889	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ Р. СПАСОЈЕ	Сељани	1903	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ Р. УРОШ	Сељани	1883	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ Р. СИМАТ	Сељани	1886	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ М. СТАНА	Забрђе	1860	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ С. МИЈОЉКА	Лисина	1902	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ К. СПАСЕНИЈА	Сељани	1934	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ П. ВУКАШИН	Сељани	1914	Сељани	1943
ВЛЕЧИЋ С. ПЕТАР	Сељани	1926	Сељани	1943

БЛЕЧИЋ И. ЂОРЂИЈЕ	Сељани	1875	Брезна	1943
БЕСЕЛЕМА С. ВУЛЕ	Сељани	1890	Сељани	1943
БЕСЕЛЕМА С. САВА	Горанско	1860	Сељани	1943
БОГДАНОВИЋ Т. РИСТА	Борицје	1890	Пишче	1943
БОГДАНОВИЋ Т. ЈАКОВ	Пишче	1870	Војиновићи	1943
БОГДАНОВИЋ П. ОБРАД	Пишче	1897	Војиновићи	1943
БОГДАНОВИЋ Л. РИСТО	Пишче	1868	Војиновићи	1943
БОГДАНОВИЋ Б. СТАНА	Војати	1895	Војиновићи	1943
БОЖОВИЋ М. НЕНАД	Подгора	1886	Подгора	1943
— БОЖОВИЋ М. МИЛЕВА	Дубровско	1939	Дубровско	1943
— БОЖОВИЋ М. ПАВЛЕ	Дубровско	1930	Дубровско	1944
БОЖОВИЋ З. ЈОВАН	Дубровско	1925	Дубровско	1944
БОЈАТ ИВАН	Црквичко Поље	1880	Црквичко Поље	1944
БОЈАТ Т. БОЈО	Бријег	1875	Бријег	1943
БОЈАТ Н. ИВАН	Бријег	1890	Бријег	1943
БОЈАТ В. ПЕРО	Бријег	1885	Бријег	1943
БОЈАТ С. ЂОРЂИЈЕ	Војати	1888	Војати	1943
БОЈАТ Н. МИРКО	Војати	1890	Војати	1943
БОЈАТ Ј. АНТО	Војати	1865	Војати	1943
БОЈАТ М. РАДИВОЈЕ	Војати	1932	Војати	1943
БОЈАТ М. ЈЕЛИЦА	Војати	1934	Војати	1943
БОЈАТ М. ВОЈИСЛАВ	Војати	1935	Војати	1943
БОЈОВИЋ И. АНДРИЈА	Зминица	1912	Зминица	1943
БОЈОВИЋ М. ВУКОМАН	Богомоља	1902	Богомоља	1944
БОЈОВИЋ Д. МИХАИЛО	Зминица	1883	Никшић	1944
БОШЊАК Н. РАДУЛ	Безује	1910	Комарница	1941
БОШЊАК В. ОБРАД	Безује	1907	Продановац	1944
БОШЊАК М. НЕЂЕЉКО	Безује	1870	Катин До	1943
— БОШЊАК Т. ПЕТРУША	Комарница	1882	Безује	1943
ВАРЕЗИЋ Б. СПАСОЈЕ	Смријечно	1929	Голија	1943
ВАСОВИЋ Л. ЛУКА	Брљево	1890	Брљево	1943
ВАСОВИЋ Л. ЛУКА	Брљево	1927	Брљево	1943
ВАСОВИЋ Л. ВУЧИЋ	Брљево	1885	Брљево	1943
ВАСОВИЋ В. БРЕНА	Брљево	1895	Брљево	1943
ВАСОВИЋ М. ЈЕЛИЦА	Брљево	1942	Брљево	1943
ВАСОВИЋ Ј. ТРИВКО	Брљево	1872	Брљево	1943
ВАСОВИЋ Т. САВА	Ковачи	1880	Брљево	1943
ВАСОВИЋ Т. ВИДА	Брљево	1928	Брљево	1943
ВАСОВИЋ М. СТОЈА	Брљево	1893	Брљево	1943
ВАСОВИЋ Ж. МИЛАН	Брљево	1885	Брљево	1943
ВАСОВИЋ М. ДОКА	Брљево	1900	Брљево	1943
ВАСОВИЋ М. РУЖИЦА	Брљево	1934	Брљево	1943
ВАСОВИЋ М. САВЕТА	Брљево	1937	Брљево	1943
ВАСОВИЋ М. АНДРИЈА	Брљево	1943	Брљево	1943
— ВЕМИЋ Т. ПЕТРАНА	Буковица	1928	Ивица	1943
— ВЕМИЋ М. МИЛУША	Буковица	1924	Ивица	1943
— ВЕМИЋ Н. МИЛИСАВ	Буковица	1861	Буковица	1943

ВЕМИЋ С. МИЛИЦА	Зуква	1869	Буковица	1943
ВЕРУН М. РАДЕ	Вучево	1879	Вучево	1943
ВЕРУН Р. ЉУВИЦА	Вучево	1934		1943
ВЕРУН Н. СТАНА	Вучево	1923		1943
ВЕРУН Н. СТОЈА	Вучево	1942		1943
- ВИЛОТИЈЕВИЋ М. КИЋУН	Дужи	1890	Балача	1943
- ВИЛОТИЈЕВИЋ Ж. МИЛОШ	Дужи	1883	Берково Брдо	1943
- ВИЛОТИЈЕВИЋ Г. ПЋЕПАН	Дужи	1888	Балача	1943
- ВИЛОТИЈЕВИЋ М. ВУКОТА	Дужи	1890	Берково Брдо	1943
- ВЛАХОВИЋ М. НЕЂЕЉКО	Тимар	1900	Слатина	1944
ВОЈВОДИЋ Р. ПЕРО	Кнежевићи	1898	Кнежевићи	1943
ВОЈВОДИЋ Р. ТОДОР	Кнежевићи	1895	Кнежевићи	1943
ВОЈВОДИЋ О. МАРИЈА	Кнежевићи		Кнежевићи	1943
ВОЈИНОВИЋ М. ЈОВАНА	Алуга	1878	Жабљак	1944
ВОЈИНОВИЋ М. МИЛЕВА	Војиновићи	1910	Војиновићи	1944
ВОЈИНОВИЋ Р. ЛАЗАР	Војиновићи		Војиновићи	1943
ВРАЧАР В. ЈЕША	Безује	1939	Огуљеница	1943
ВРАЧАР В. КОВИЉКА	Безује	1941	Огуљеница	1943
ВРАЧАР Ј. ЗОРКА	Недајно	1906	Безује	1944
ВРАЧАР Ј. ЈЕЛИСАВКА	Безује	1924	Безује	1944
ВРАЧАР Ј. ЧЕДО	Безује	1934	Безује	1944
ВРАЧАР Ј. МАРГИТА	Безује	1928	Безује	1944
ВРАЧАР Ј. КРУНА	Безује	1935	Безује	1944
ВРАЧАР Ј. РАДОМИР	Безује	1937	Безује	1944
- ВРАЧАР И. МАРА	Бијела	1885	Безује	1944
ВРАЧАР М. МИЛИВОЈЕ	Безује	1892	Брезна	1944
ВРАЧАР Р. МАКСИМ	Брезна	1873	Брезна	1943
- ВРАЧАР М. СТОЈА	Грабовица	1880	Брезна	1943
ВРАЧАР В. ВЕРУША	Жупа Никшићка	1880	Брезна	1943
ВРАЧАР К. МИЛОСАВА	Брезна	1915	Брезна	1943
ВРАЧАР С. РАЈКО	Брезна	1895	Брезна	1943
ВРАЧАР Р. СОЛУМИЈА	Јасеново Поље	1899	Брезна	1943
ВРАЧАР Р. МЛАЂЕН	Брезна	1933	Брезна	1943
ВРАЧАР Р. РАДОИЦА	Брезна	1935	Брезна	1943
ВРАЧАР Р. ДРАГИЦА	Брезна	1932	Брезна	1943
ВРАЧАР Р. САВЕТА	Брезна	1938	Брезна	1943
ВРАЧАР Р. ЉЕПОСАВА	Брезна	1914	Брезна	1943
ВРАЧАР Р. САВА	Шарићи		Шарићи	1943
ВРАЧАР С. МИРО	Шарићи		Шарићи	1943
ВРАЧАР С. РАДОЈЕ	Шарићи		Шарићи	1943
ВРАЧАР П. МИЛАДИН	Шарићи		Шарићи	1943
ВРАЧАР М. ЈАЊА	Шарићи		Шарићи	1943
ВРАНИЋ В. МАРКО	Жеично		Јеринићи	1943
- ВУЈИНОВИЋ Ј. СТЕВАН	Пошћење	1904	Придворица	1944
ВУКОВИЋ Л. ПЕТАР	Бријег	1890	Бријег	1943

ГОЈКОВИЋ Д. НОВАК	Мратинье	1876	Плужине	1943
ГОЈКОВИЋ С. ИВАН	Плужине	1903	Плужине	1943
ГОЈКОВИЋ М. МИЛИЦА	Столац	1901	Плужине	1943
ГОЈКОВИЋ И. НОВАК	Плужине	1939	Плужине	1943
ГОЈКОВИЋ Ј. МАРИЦА	Мратинье	1898	Плужине	1943
ГОЈКОВИЋ И. ВИДА		1875	Плужине	1943
ГОЛОВИЋ П. СТАНУША	Пошћење	1915	Пошћење	1943
ГОЛОВИЋ Ф. МИЛАДИН	Пошћење	1878	Пошћење	1943
ГОЛОВИЋ Љ. ВИДОЈЕ	Пошћење	1942	Никшић	1943
ГОЛУБОВИЋ Ј. ДОБРИЦА	Лисина	1853	Лисина	1943
ГОЛУБОВИЋ М. АНДРИЈА	Дубровско	1935	Дубровско	1943
ГОЛУБОВИЋ Д. ЈОВАНКА	Дубровско	1933	Дубровско	1943
ГРБОВИЋ М. ТОНКА	Зманица	1885	Меруља	1942
ГРБОВИЋ Ј. ЈЕВРЕМ	Брезна	1938	Брезна	1943
ГРГУР Ђ. УГЉО	Равно	1910	Зуква	1943
ГРЕДИЋ К. МИЛЕ	Пулићи	1930	Кулићи	1943
	Црквичко			
ГРУВИЋ Т. МИТАР	Поље	1902	Кулићи	1943
	Црквичко			
ГРУВИЋ С. ВАСИЛИЈЕ	Поље	1897	Кулићи	1943
ГУЗИНА С. ШТЕПАН	Градац	1867	Градац	1943
ГУЗИНА Ђ. ВИЛОТИЈЕ	Градац	1869	Градац	1943
ГУЗИНА С. БУКАН	Градац	1888	Градац	1943
ГУЗИНА Г. РАДИВОЈЕ	Градац	1883	Градац	1943
ГУЗИНА Ђ. МИЛИВОЈЕ	Градац	1926	Градац	1943
ГУЗИНА М. МИХАИЛО	Градац	1924	Градац	1943
ГУЗИНА Р. МОМИР	Градац	1925	Градац	1943
ГУЗИНА О. МИЛИКА	Градац	1881	Градац	1941
ГУТОВИЋ М. НОВИЦА	Рудинице	1888	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ Н. КОСТАДИН	Рудинице	1925	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ Н. САВА	Рудинице	1927	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ Н. ВИДА	Рудинице	1901	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ Н. ДАРИНКА	Рудинице	1925	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ Н. РАДОЈКА	Рудинице	1931	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ Л. ОБРАД	Рудинице	1889	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ О. МИЛИНКО	Рудинице	1924	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ О. ВУКОТА	Рудинице	1926	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ О. РОСАНДА	Рудинице	1938	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ О. ГОСПАВА	Рудинице	1895	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ О. БОСИЉКА	Рудинице	1930	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ Л. ПАВА	Струг	1860	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ М. ВИДОЈЕ	Рудинице	1928	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ М. ГОРДАНА	Рудинице	1932	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ М. ПЕРО	Рудинице	1934	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ М. ВИДОСАВА	Рудинице	1936	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ М. СТАНА	Рудинице	1938	Рудинице	1943
ГУТОВИЋ И. ЈЕВРОСИМ	Рудинице	1878	Рудинице	1943
ДАВИДОВИЋ М. САВА	Милошевићи	1890	Бијела	1943

ДАКИЋ Ж. ВАСИЛИЈЕ	Црна Гора	1890	Црна Гора	1943
ДАКИЋ М. ФИЛИП	Црна Гора	1890	Црна Гора	1944
ДАМЈАНОВИЋ М. РАДОЈЕ	Рудинице	1896	Рудинице	1943
ДАМЈАНОВИЋ М. МИЛОСАВА	Селјани	1890	Рудинице	1943
ДАМЈАНОВИЋ Р. НЕЂЕЉКО	Рудинице	1925	Рудинице	1943
ДАМЈАНОВИЋ Р. ЈАГОШ	Рудинице	1927	Рудинице	1943
ДАМЈАНОВИЋ Р. РУЖА	Рудинице	1929	Рудинице	1943
ДАМЈАНОВИЋ Р. РАДОЊА	Рудинице	1931	Рудинице	1943
ДАМЈАНОВИЋ Г. ЈЕРЕМИЈЕ	Рудинице	1880	Рудинице	1943
ДАМЈАНОВИЋ М. ЈАКША	Рудинице	1890	Буковац	1943
ДАМЈАНОВИЋ Ј. МАРА	Буковац	1899	Буковац	1943
ДАНИЛОВИЋ В. МИХАИЛО	Шумановац	1889	Лучевача	1944
ДАНИЛОВИЋ Б. МИЛОСАВ	Јунча До	1899	Палеж	1943
ДАНИЛОВИЋ Ј. САВЕТА	Кнежевићи	1910	Јунча До	1944
ДАНИЛОВИЋ Ј. СИМЕУН	Јунча До	1894	Земун	1944
ДАНИЛОВИЋ В. МИЛОВАН	Шумановац	1894	Никшић	1944
ДВОЖАК К. ЗОРКА	Суводо	1902	Суводо	1944
ДЕДЕИЋ Ђ. РАДЕ	Жабљак	1941	Жабљак	1942
ДЕЛИЋ Т. БУЗА	Борковићи	1926	Борковићи	1943
ДЕЛИЋ М. МИЛОВАН	Комарница	1890	Бољ	1943
ДОБРИЛОВИЋ М. ЈЕВТО	Пишче	1888	Земун	1943
ДОБРИЛОВИЋ Р. ПЕТАР	Горанско	1889	Горанско	1941
ДОБРИЛОВИЋ Ж. ВИДОСАВА	Пишче	1909	Пишче	1943
ДОБРИЛОВИЋ С. МИЛУТИН	Пишче	1907	Пишче	1943
ДОБРИЛОВИЋ И. КРУНА	Пишче	1885	Пишче	1943
ДОНДИЋ И. ЈАКОВ	Војиновићи	1882	Војиновићи	1943
ДОНДИЋ С. МАРА	Војиновићи		Војиновићи	1943
ДРИНЧИЋ Ј. ДРАГУНА	Рудо Поље	1924	Рудо Поље	1943
ДУВЉЕВИЋ С. БОЛЕ	Дубљевићи	1900	Дубљевићи	1943
ДУВЉЕВИЋ И. ДУШАН	Дубљевићи	1922	Дубљевићи	1943
ДУРУТОВИЋ М. СЕНКА	Брезна	1924	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ М. СТАМЕНА	Брезна	1926	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ М. ЂАНА	Плужине	1882	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ С. ЈЕЛИЦА	Рудинице	1902	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ Ј. ВАСИЛИЈЕ	Брезна	1903	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ М. ОТАШ	Брезна	1891	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ М. ДАРИНКА	Брезна	1931	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ М. ЗОРКА	Превиш	1899	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ С. ЈЕВРЕМ	Брезна	1905	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ Ж. ДУШАН	Брезна	1875	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ С. БЕЊКО	Брезна	1882	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ И. БЛАГОЈЕ	Брезна	1885	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ А. СТАНОЈЕ	Брезна	1880	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ С. НИКОЛА	Брезна	1902	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ С. САРА	Брезна	1875	Брезна	1943
ДУРУТОВИЋ Р. ТОДО	Брезна	1888	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ Т. МИЛИЦА	Озринићи	1863	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ Ј. ДИМИТРИЈЕ	Брезна	1878	Потприсоје	1943

ДУРУТОВИЋ Д. ЉУВО	Брезна	1911	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ Д. МИЛЕВА		1912	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ Д. ДАРИНКА	Тушина	1892	Потприсоје	1943
ДУРУТОВИЋ М. МАРА	Брезна	1914	Потприсоје	1943
БАПИЋ А. РУЖА	Забрђе	1898	Стабна	1943
БАПИЋ А. БОРИСЛАВ	Стабна	1935	Стабна	1943
БАПИЋ А. ОЛГА	Стабна	1940	Стабна	1943
БАПИЋ П. ВАСИЉ	Милошевићи	1868	Милошевићи	1943
БАПИЋ П. МИЛАН	Милошевићи	1876	Милошевићи	1943
БАПИЋ М. МИЛИЦА	Милошевићи	1875	Милошевићи	1943
БАПИЋ М. ВУКОСАВА	Милошевићи	1925	Милошевићи	1943
БАПИЋ Ђ. ЉУВИЦА	Милошевићи	1930	Милошевићи	1943
БАПИЋ Р. ЈЕЛКА	Милошевићи	1929	Милошевићи	1943
БАЧИЋ М. ЉУВИЦА	Рудинице	1930	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. ДРАГИЦА	Рудинице	1932	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. МИЛИЦА	Безује	1882	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. МИЛКА	Рудинице	1930	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. СИМАНА	Рудинице	1934	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. РАДУША	Рудинице	1936	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. МИЛЕВА	Рудинице	1899	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. БРЕНА	Рудинице	1931	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. ТОДОРА	Лисина	1878	Рудинице	1943
БАЧИЋ Ј. МИЛОШ	Рудинице	1898	Рудинице	1943
БАЧИЋ Ј. КОСТА	Рудинице	1915	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. СТАНА	Милошевићи	1900	Рудинице	1943
БАЧИЋ М. МИЛИЦА	Рудинице	1928	Рудинице	1943
БЕРКОВИЋ Ј. ЈОВАН	Чардак	1870	Развршје	1943
БЕРКОВИЋ П. СИМО	Чардак	1873	Развршје	1943
БИКАНОВИЋ Г. МАЛИЦА	Бијела	1880	Шавник	1943
БИКАНОВИЋ М. МИЛЕНКО	Брезна		Брезна	1943
БИКАНОВИЋ Ђ. ВЕЛИКА	Рудинице	1937	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Ђ. ВИНКА	Рудинице	1939	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Ђ. САВЕТА	Рудинице	1941	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ М. ШВЕПАН	Рудинице	1888	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Ш. ЈЕЛА	Рудинице	1924	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Ш. СВЕТОЗАР	Рудинице	1932	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Ш. ВУДИМИР	Рудинице	1935	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Ш. МИЛИЦА	Рудинице	1937	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ С. МАЛИЦА	Рудинице	1906	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ М. МИТРА	Рудинице	1912	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ М. РАДИСЛАВКА	Рудинице	1939	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ С. СТАНА	Борковићи	1875	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Д. МАРИЈА	Борковићи	1900	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Д. ОБРАД	Рудинице	1932	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Д. ТАДИЈА	Рудинице	1934	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Д. СИМЕУН	Рудинице	1936	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Д. САВЕТА	Рудинице	1938	Рудинице	1943
БИКАНОВИЋ Д. КОВИЉКА	Рудинице	1940	Рудинице	1943

БИКАНОВИЋ М. МИЛЕНКА	Борковићи	1905	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ М. МИЛУТИН	Руднице	1938	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ М. ИСАИЛО	Руднице	1936	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ Ј. РАДУЛ	Руднице	1909	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ Ј. БРЕНА	Руднице	1860	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ А. ДУЊА	Недајно	1905	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ Р. БОЈАНА	Миљковац	1911	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ Р. ОБРАД	Руднице	1943	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ П. МИЛОРАД	Руднице	1930	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ П. ЖИВАНА	Руднице	1900	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ П. ДУШАНКА	Руднице	1932	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ С. МИЛАН	Руднице	1887	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ М. ВЕЉКО	Руднице	1924	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ М. ВИДОСАВА	Дубровско	1895	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ М. ПЕЈКА	Руднице	1932	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ П. САВА	Руднице	1908	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ С. МИЛИЦА	Дубљевићи	1901	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ С. ДАРИНКА	Руднице	1933	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ С. РАЈКО	Руднице	1935	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ С. СЕНКА	Руднице	1937	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ С. ЗЛАТАНА	Руднице	1939	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ С. БОЖАНА	Голија	1909	Руднице	1943
БИКАНОВИЋ Ђ. ЛЕНКА	Руднице	1935	Руднице	1943
БОБИЋ А. МИЛОШ	Милошевићи	1900	Брљево	1943
БОБИЋ М. МИЛИЦА	Милошевићи	1914	Брљево	1943
БОБИЋ М. ЉЕПОСАВА	Милошевићи	1924	Брљево	1943
БОБИЋ М. БОЖО	Милошевићи	1939	Брљево	1943
БОБИЋ М. МИЛАН	Милошевићи	1941	Брљево	1943
БОБИЋ М. ЈАГЛИКА	Милошевићи	1910	Брљево	1943
БОБИЋ М. ДАНИЦА	Милошевићи	1941	Брљево	1943
БОБИЋ К. КРУНА	Милошевићи	1900	Брљево	1943
БОБИЋ П. САВА	Милошевићи	1910	Брљево	1943
БОБИЋ К. САВО	Милошевићи	1895	Брљево	1943
БОБИЋ Т. НИКОЛА	Милошевићи	1887	Брљево	1943
БОБИЋ Р. ЈЕЛА	Бубањ	1880	Брљево	1943
	Црквичко		Црквичко	
БУКИЋ С. ЈОВАНА	Поље	1892	Поље	1943
БУКНИЋ Г. ЈАКОВ	Добра Села	1896	Градац	1943
БУРБИЋ С. ЛУКА	Комарница	1878	Београд	1943
БУРБИЋ И. ЈАГОШ	Комарница	1904	Косовска	
			Митровица	1943
БУРБИЋ Н. ДАНИЦА	Рудо Поље	1924	Рудо Поље	1943
БУРКОВИЋ К. ЈОЛЕ	Брезна	1875	Брезна	1943
БУРКОВИЋ П. ВЛАДО	Брезна	1899	Брезна	1943
БУРКОВИЋ К. ЖИВАНА	Брезна	1900	Брезна	1943
БУРКОВИЋ С. ВУКОСАВА	Буковац	1880	Потприсоје	1943

ЖАРКОВИЋ Р. ВУКОМАН	Недајно	1890	Црквичко Поље	1943
ЖИВКОВИЋ П. ДУШАН	Јеринићи		Јеринићи	1943
ЖИВКОВИЋ И. СЕКУЛ	Жеично		Јеринићи	1943
ЖИВКОВИЋ С. ЗАГОРКА	Жеично		Јеринићи	1943
ЖИВКОВИЋ Р. ДРАГО	Жеично		Јеринићи	1943
ЖИВКОВИЋ Р. ТРИПКО	Слатина	1886	Слатина	1944
ЖИВКОВИЋ А. ИЛИЈА	Крња Јела	1876	Крња Јела	1944
ЖИЖИЋ Р. БЛАЖО	Милошевићи	1894	Цетиње	1943
ЖИЖИЋ Г. МИРУНА	Бијела	1895	Милошевићи	1941
ЖИЖИЋ Д. КРСТИЊА	Трубјела	1915	Милошевићи	1943
ЖИЖИЋ М. ЈЕЛИКА	Ровца	1896	Крушевице	1941
ЖУГИЋ С. ЈЕЛЕНА	Ковчица	1900	Рамово	
			Ждријело	1943
ЖУЦИЋ Т. МИЋА	Баре Жугић	1832	Тара	1942
ЖУЛОВИЋ К. ЈОВАН	Стубица	1875	Стубица	1943
ЖУЛОВИЋ А. МИХАИЛО	Стубица	1922	Стубица	1943
ЗАРУБИЦА Ф. УРОШ	Провалија	1910	Грабовица	1943
ЗЕКОВИЋ М. МИЛАДИН	Боан	1884	Понор	1944
ЗЕКОВИЋ Ј. НАОД	Баре	1889	Жабљак	1944
ЗОРИЋ Д. ПЕТАР	Јунча До	1892	Никшић	1943
ЗУКАНОВИЋ С. БЕГИЈА	Бријег	1920	Бријег	1943
ЗУКОВИЋ М. АНЂЕЛИЈА	Поља			
	Колашинска	1875	Алуга	1944
ЗУКОВИЋ П. МАРИЈА	Алуга	1939	Алуга	1944
ЈАКИЋ В. СТАНИЈА	Добра Села	1878	Добра Села	1943
ЈАКИЋ З. САВА	Добра Села	1866	Добра Села	1943
ЈАКИЋ Ј. КРСТО	Добра Села	1896	Градац	1943
ЈАКИЋ М. МИЛИЦА	Добра Села	1934	Добра Села	1943
ЈАКИЋ С. АНЂА	Добра Села	1898	Добра Села	1943
ЈАКИЋ П. ОБРАД	Шавник	1885	Шавник	1944
ЈАКИЋ Н. МИРКО	Добра Села	1876	Добра Села	1943
ЈАКИЋ М. РЕЉА	Добра Села	1935	Сутјеска	1943
ЈАРЕДИЋ В. СТАНКО	Рудинице	1898	Рудинице	1943
ЈАРЕДИЋ С. ПАВА	Рудинице	1900	Рудинице	1943
ЈАРЕДИЋ С. ОБРАД	Рудинице	1924	Рудинице	1943
ЈАРЕДИЋ С. РАДОЊА	Рудинице	1932	Рудинице	1943
ЈАРЕДИЋ С. ОБРЕН	Рудинице	1935	Рудинице	1943
ЈАРЕДИЋ С. СТАНИЦА	Рудинице	1930	Рудинице	1943
ЈАРЕДИЋ С. МИЛЕНА	Рудинице	1928	Рудинице	1943
ЈАУКОВИЋ П. МИЛАДИН	Придворица	1889	Шавник	1943
ЈАУКОВИЋ М. ПЕЈКА	Провалија	1870	Провалија	1943
ЈАУКОВИЋ Р. ЈОКСИМ	Придворица	1875	Војник	1943
ЈАУКОВИЋ Ј. РУЖА	Придворица	1870	Придворица	1943
ЈАУКОВИЋ М. МИЛУША	Придворица	1880	Придворица	1943
ЈАУКОВИЋ (МИЛОВАНА)				
РАДОМИР	Придворица	1908	Војник	1943
ЈЕКНИЋ М. ДРАГИЊА	Крња Јела	1910	Крња Јела	1943

ЈЕЛИЋ Д. ЦМИЉАНА	Варе	1891	Никшић	1944
ЈОВОВИЋ В. ЈЕЛЕНА	Тепца	1900	Челебићи	1944
ЈОВОВИЋ Ј. АНЂА	Орах	1897	Забрђе	1943
ЈОВОВИЋ М. ВУКА	Комани	1888	Забрђе	1943
ЈОВОВИЋ Ј. ИЛИЈА	Бајово Поље	1894	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ В. РАЈКО	Бајово Поље	1924	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ Ђ. ОБРЕН	Бајово Поље	1927	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ Ј. ВИДА	Крушево	1878	Бријег	1943
ЈОВОВИЋ Н. ЂОРЂИЈЕ	Бајово Поље	1874	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ Р. БАЈО	Бајово Поље	1901	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ Ш. ГАЛЕ	Бајово Поље	1874	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ Ј. МИТАР	Бајово Поље	1872	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ Н. МИЛОСАВА	Бајово Поље	1924	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ М. НЕВЕЉКО	Бајово Поље	1885	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ А. НЕВЕЉКО	Бајово Поље	1891	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ В. МИЛИНКО	Бајово Поље	1912	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ Н. ЈОВО	Бајово Поље	1930	Потприсоје	1943
ЈОВОВИЋ В. ВУКНА	Миљковац	1874	Бајово Поље	1943
ЈОВОВИЋ В. СТОЈА	Руднице	1896	Миљковац	1943
ЈОВОВИЋ Ђ. МАТИЈЕ	Бајово Поље	1903	Јабланица	1943
ЈОВИЋЕВИЋ П. САВА	Бајово Поље	1905	Бајово Поље	1943
ЈОВИЋЕВИЋ С. ЈЕЛИСАВКА	Бајово Поље	1940	Бајово Поље	1943
ЈОВИЋЕВИЋ В. МИЛУША	Бајово Поље	1922	Бајово Поље	1943
ЈОВИЋЕВИЋ В. МИЛЕНА	Бајово Поље	1939	Бајово Поље	1943
ЈОВИЋЕВИЋ В. ДЕСАНКА	Бајово Поље	1941	Бајово Поље	1943
ЈОВИЋЕВИЋ С. СТАМЕНА	Бајово Поље	1942	Бајово Поље	1943
ЈОВИЋЕВИЋ П. ИКОНИЈА	Руднице	1874	Бајово Поље	1943
ЈОКАНОВИЋ Г. МАРА	Трса		Трса	1943
ЈОКАНОВИЋ Л. МИРКО	Трса		Трса	1943
ЈОКАНОВИЋ М. ЖИВКО	Трса		Трса	1943
КАВЕЦИЋ Р. МИЛИЦА	Јаворје	1928	Добри До	1943
КАНДИЋ Б. БРЕНА	Вучево	1908	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. ГОСПАВА	Стабна	1930	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. МИЛОЈКА	Стабна	1933	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. ЦАНА	Стабна	1938	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. БОЖАНА	Стабна	1938	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. ЛУКА	Стабна	1941	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. МИЛКА	Стабна	1939	Стабна	1943
КАНДИЋ Б. ЈУЛКА	Стабна	1935	Стабна	1943
КАНДИЋ В. ГЛИГОР	Стабна	1940	Стабна	1943
КАНДИЋ В. ЈОВАН	Стабна	1940	Стабна	1943
КАНДИЋ М. МИЛОСАВА	Седлари	1893	Стабна	1943
КАНДИЋ М. КОСА	Стабна	1931	Стабна	1943
КАНДИЋ Т. ЉУБИЦА	Голија	1903	Стабна	1943
КАНДИЋ Т. МИЛЕВА	Стабна	1929	Стабна	1943
КАНДИЋ Т. ЉЕПОСАВА	Стабна	1935	Стабна	1943
КАНДИЋ Т. ВИНКА	Стабна	1935	Стабна	1943
КАНДИЋ Т. СТАНИСЛАВА	Стабна	1938	Стабна	1943

КАНДИЋ Т. НЕШКО	Стабна	1940	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. ДУЊА	Смријечно	1888	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. МИЛУТИН	Стабна	1913	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. ЈЕЛЕНА	Стабна	1938	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. КРСТИЊА	Стабна	1890	Стабна	1943
КАНДИЋ Ј. БОЈО	Стабна	1842	Стабна	1943
КАНДИЋ Б. АНТОНИЈЕ	Стабна	1892	Стабна	1943
КАНДИЋ О. КРСТИЊА	Голија	1895	Стабна	1943
КАНДИЋ А. АНЂА	Брљево	1895	Стабна	1943
КАНДИЋ Ж. ЈАЊА	Стабна	1898	Стабна	1943
КАНДИЋ А. РАДОЈИЦА	Стабна	1940	Стабна	1943
КАНДИЋ А. ГРУЈИЦА	Стабна	1940	Стабна	1943
КАНДИЋ А. ДЕСАНКА	Стабна	1933	Стабна	1943
КАНДИЋ А. НОВКА	Стабна	1935	Стабна	1943
КАНДИЋ В. МАКСИМ	Стабна	1876	Стабна	1943
КАНДИЋ М. МИТРА	Боричје	1885	Стабна	1943
КАНДИЋ В. ДАРИНКА	Стабна	1915	Стабна	1943
КАНДИЋ В. СМИЉКА	Стабна	1941	Стабна	1943
КАНДИЋ Ђ. САВА	Равно	1878	Стабна	1943
КАНДИЋ Ј. НЕЂЕЉКО	Стабна	1889	Стабна	1943
КАНДИЋ Ј. СТОЈА	Забрђе	1868	Стабна	1943
КАНДИЋ Р. РУЖА	Горанско	1902	Стабна	1943
КАНДИЋ Н. СОФИЈА	Стабна	1925	Стабна	1943
КАРАБАСИЛ Ш. ЈОВАН	Црквичко Поље	1870	Поље	1943
КАРАБАСИЛ Ш. РАДОСАВ	Црквичко Поље	1875	Поље	1943
КАРАБАСИЛ Ј. НЕЂЕЉКО	Црквичко Поље	1898	Поље	1943
КАРАБАСИЛ М. МИЛЕВА	Црквичко Поље	1895	Поље	1943
КАРАБАСИЛ М. РУЖА	Црквичко Поље	1893	Поље	1943
КАРАБАСИЛ П. МИКОСАВА	Црквичко Поље	1926	Поље	1943
— КАРАЦИЋ М. ИЛИЈА	Петњица	1878	Петњица	1943
— КАРАЦИЋ Ђ. ШУЈО	Петњица	1878	Петњица	1943
— КАРАЦИЋ В. ВЕЉКО	Петњица		Петњица	1943
— КАРАЦИЋ Ј. РАДОМИР	Палеж	1912	Палеж	1943
— КАРАЦИЋ Б. НИКОЛА	Палеж	1912	Палеж	1943
КАРАЦИЋ Б. МИРКО	Палеж	1906	Палеж	1943
КАРАЦИЋ Б. МИТАР	Палеж	1889	Палеж	1943
КАРАЦИЋ Ј. ГАВРО	Палеж	1889	Палеж	1943
КАРАЦИЋ Б. ПЕРКО	Палеж	1887	Палеж	1943
КАРАЦИЋ Ђ. МЛАЂЕН	Палеж	1889	Палеж	1943
КАРАЦИЋ М. ДИМИТРИЈЕ	Палеж	1912	Палеж	1943
— КАРАЦИЋ М. АНЂА	Добра Села	1905	Палеж	1943
КАРАЦИЋ М. НОВАК	Палеж	1908	Палеж	1943
КАРАЦИЋ Б. МИЛАДИН	Ковчица	1906	Мрчевац	1943
КАРАЦИЋ Б. МИЛЕНКА	Ковчица	1920	Бистрица	1943
КАРАЦИЋ С. ЈОКО	Палеж	1872	Жабљак	1944
— КАРАЦИЋ Ј. ВЕРУША	Тушиња	1889	Жабљак	1944
— КАРАЦИЋ Д. СТАНКА	Годијељи	1918	Жабљак	1944
— КАСАЛИЦА С. ГРУЈИЦА	Комарница	1888	Бољ	1943

КАСАЛИЦА М. СТАНКО	Комарница	1886	Комарница	1943
КАСАЛИЦА Ј. МИЛИСАВ	Вирак	1870	Студена	1942
КАСАЛИЦА В. РАДОСАВ	Комарница	1871	Призрен	1943
КАСАЛИЦА М. КРСТИЊА	Вирак	1923	Добри До	1943
КЕЦОЈЕВИЋ П. ЂЕРОСИМ	Боричје	1885	Теоч До	1943
КЕЦОЈЕВИЋ Н. БЛАГОЈЕ	Боричје	1900	Никшић	1943
КНЕЖЕВИЋ В. РАДИВОЈЕ	Кнежевићи	1912	Кнежевићи	1943
КНЕЖЕВИЋ М. МИЛИВОЈЕ	Кнежевићи	1916	Кнежевићи	1943
КНЕЖЕВИЋ Ј. ГРУЈИЦА	Кнежевићи	1918	Кнежевићи	1943
КНЕЖЕВИЋ В. НЕЂЕЉКО	Кнежевићи	1898	Кнежевићи	1943
КНЕЖЕВИЋ В. МИЛЕ	Кнежевићи	1890	Кнежевићи	1943
КНЕЖЕВИЋ М. ПЕТАР	Кнежевићи	1922	Кнежевићи	1943
КНЕЖЕВИЋ К. ЈАНКО	Кнежевићи	1905	Земун	1943
	Ковачка			
КОВАЧЕВИЋ М. МОМИР	Долина	1936	Буквић	1943
	Ковачка			
КОВАЧЕВИЋ М. НИКОЛА	Дољна	1938	Буквић	1943
КОВАЧЕВИЋ М. ЈАКОВ	Добра Села	1897	Превиш	1944
КОВАЧЕВИЋ М. МИЛИЦА	Добра Села	1909	Добра Села	1943
КОПРИВИЦА М. ВАСИЛИЈА	Тепца	1905	Сушица	1943
КОСТИЋ В. РАДИВОЈЕ	Жеично	1920	Јеринићи	1943
КОТЛИЦА П. МИЛОВАН	Тимар	1880	Тимар	1943
КРИВАЋЕВИЋ В. ИЛИЈА	Крш	1873	Ђедово Поље	1944
КРСМАНОВИЋ В. ДУЊА	Слатина	1889	Слатина	1944
КРСМАНОВИЋ М. МИЉАН	Слатина	1890	Слатина	1944
КРСМАНОВИЋ Ј. МОМЧИЛО	Слатина	1926	Слатина	1944
КРСМАНОВИЋ С. РАДОЈЕ	Слатина	1929	Слатина	1944
КРСМАНОВИЋ С. МАРА	Слатина	1906	Сињајевина	1944
КРСМАНОВИЋ П. СТАНУША	Слатина	1905	Мљетичак	1944
КРСМАНОВИЋ Ј. МАНОЈЛО	Слатина	1928	Слатина	1944
КРСТАЈИЋ Ј. ЈЕЛЕНА	Пошћенски		Пошћенски	
	Крај	1909	Крај	1943
КРУНИЋ Ј. РИСТО	Бријег	1896	Бријег	1943
КРУНИЋ Ј. НЕЂЕЉКО	Бријег	1890	Бријег	1943
КРУНИЋ О. МОМЧИЛО	Унач	1932	Црквичко	
			Поље	1943
КРУНИЋ С. РАДОВАН	Унач	1886	Унач	1943
КРУНИЋ Н. НИКОЛА	Унач	1901	Унач	1943
КРУНИЋ В. ЈОША	Унач	1901	Унач	1943
КРУНИЋ М. АЛЕКСА	Унач	1878	Унач	1943
КРШИКАПА Ј. МИЛАН	Баре	1910	Сињајевина	1944
КУЈУНЦИЋ Т. ЗДРАВКО	Превиш	1928	Превиш	1943
КУЈУНЦИЋ Т. ИЛИЈА	Превиш	1930	Превиш	1944
КУЈУНЦИЋ М. ЂОРЂИЈЕ	Превиш	1886	Превиш	1944
ЛАЗАРЕВИЋ Б. ЈОВАН	Годијељи	1876	Београд	1943
ЛАЗАРЕВИЋ М. МИЛОСАВ	Годијељи	1916	Подгорица	1943
ЛАЗОВИЋ М. ЈОЛЕ	Кутња Њива	1870	Берково	
			Брдо	1943

ЛАЗОВИЋ М. ИЛИЈА	Кутња Њива	1910	Берково Брдо	1943
ЛАЗОВИЋ М. МИЛУТ	Кутња Њива	1878	Берково Брдо	1943
ЛАУШЕВИЋ Б. СТАНКА	Жабљак	1890	Жабљак	1944
ЛЕЧИЋ ЛАЗАР	Борковићи	1870	Николин До	1943
ЛИКИЋ Т. МИРКО	Бријег	1895	Бријег	1943
ЛИКИЋ М. МИЛИЈА	Бријег	1906	Бријег	1943
ЛИКИЋ П. СТАНИЦА	Дубљевићи	1902	Бријег	1943
ЛУБУРИЋ П. НОВКА	Плужине	1885	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ К. САРА	Плужине	1911	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ Н. МОМИР	Плужине	1937	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ Н. ДАНИЦА	Плужине	1939	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ Н. МИЛОШ	Плужине	1941	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ Ј. МИЛЕВА	Плужине	1910	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ М. ЉУБИЦА	Плужине	1927	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ М. ВИДОСАВА	Плужине	1930	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ М. ДАНИЛО	Плужине	1932	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ М. ЈОВАН	Плужине	1934	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ М. МАТИЈЕ	Плужине	1936	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ М. ОБРАД	Плужине	1938	Плужине	1943
ЛУБУРИЋ М. РАДМИЛА	Плужине	1940	Плужине	1943
ЛУЧИЋ М. ВУЧИЋ	Горанско	1956	Горанско	1943
ЛУЧИЋ М. МИТРА	Самобор	1900	Горанско	1943
ЛУЧИЋ В. БУРКО	Горанско	1888	Поношевац	1941
ЛУЧИЋ П. АНДРИЈА	Горанско	1870	Сељани	1943
ЛУЧИЋ П. БОКО	Горанско	1874	Сељани	1943
ЉЕШЕВИЋ Т. МИЛОСАВА	Брљево	1900	Брљево	1943
ЉЕШЕВИЋ И. ТИМОТИЈЕ	Брљево	1876	Мратиње	1943
ЉЕШЕВИЋ М. АЋИМ	Брљево	1903	Брљево	1943
ЉЕШЕВИЋ М. МАРИЦА	Брљево	1942	Брљево	1943
МАЗИЋ Т. УРОШ	Недајно	1912	Сушица	1943
МАЗИЋ Ш. ЈОВАНА	Недајно	1890	Сушица	1943
МАЗИЋ М. ПЕТРА	Недајно	1890	Сушица	1943
МАЛОВИЋ Ј. САВА	Плужине	1917	Плужине	1943
МАЛОВИЋ Ј. НИКОЛА	Плужине	1920	Плужине	1943
МАЛОВИЋ Ђ. АНИЦА	Плужине	1938	Плужине	1943
МАЛОВИЋ С. НОВИЦА	Дужи	1872	Балача	1943
МАЛОВИЋ М. МИЛИЦА	Мотички Гај	1908	Студена	1943
МАНДИЋ П. БЛАГОЈЕ	Дужи	1890	Берково Брдо	1943
МАНДИЋ П. ЈОВАН	Дужи	1895	Берково Брдо	1943
МАНДИЋ Д. МИЛОВАН	Дужи	1905	Берково Брдо	1943
МАНДИЋ М. ОБРАД	Дужи	1890	Берково Брдо	1943
МАЏАР С. ВУЧКО	Плужине	1882	Плужине	1943

МАЦАР В. РАДОЈЕ	Плужине	1927	Плужине	1943
МАЦАР М. БУРБИЈА	Плужине	1870	Плужине	1943
МАЦАР М. СИМАНА	Плужине	1870	Плужине	1943
— МЕМЕДОВИЋ М. АНТО	Дужи	1878	Катин До	1943
— МИКИЋ М. РАДИСАВ	Сировац	1912	Јешишка	1942
— МИЛАШИНОВИЋ Б. ЖИВАНА	Пречиш	1882	Пречиш	1943
— МИЛАШИНОВИЋ М. СРЕТЕН	Пречиш	1923	Јасеновац	1943
МИЛИЋ С. ЛАБУДА	Пљевља	1892	Жабљак	1944
МИЛИЋЕВИЋ Ј. ЛАЗАР	Нинковићи	1875	Љуте Косе	1943
МИЛИЋЕВИЋ И. ЈОВАН	Нинковићи	1893	Будва	1944
МИЛИЧИЋ П. МАРИЦА	Петница	1878	Унач	1943
МИЛИЧИЋ М. МИЈАТ	Унач	1887	Унач	1943
МИЛИЧИЋ Ж. РУЖИЦА	Унач	1942	Унач	1943
МИРКОВИЋ Ј. МИТРА	Црквичко Поље	1883	Унач	1943
МИРКОВИЋ М. СТАНОЈКА		1897	Унач	1943
— МИТРОВИЋ С. ДАНИЦА	Милошевићи	1919	Брљево	1943
— МИТРОВИЋ Н. ПЕРО	Градац	1892	Градац	1943
— МИТРОВИЋ П. ДРАГИША	Градац	1922	Градац	1943
— МИТРОВИЋ П. ИВАН	Градац	1925	Градац	1943
МИТРИЋ И. ТОШО	Црквичко Поље	1897	Црквичко Поље	1943
МИТРИЋ Н. ПЕТАР	Барни До	1885	Барни До	1943
МИТРИЋ МИЛОШ	Мратиње		Вучево	1943
МИТРИЋ В. НЕЂЕЉКО	Барни До	1898	Барни До	1943
МИЋАНОВИЋ М. ЊЕГОСАВА	Горанско	1924	Горанско	1943
МИЋАНОВИЋ И. МИЛИНКО	Боричје	1883	Боричје	1943
МУМИН В. ПАВА	Црна Гора	1890	Црна Гора	1943
МУМИН Г. МИЛИЦА	Црна Гора	1900	Црна Гора	1943
МУМИНОВИЋ В. МИРО	Крушево	1913	Вучево	1943
МУМИНОВИЋ М. НОВО	Вучево	1939	Вучево	1943
МУМИНОВИЋ М. РОСА	Вучево	1941	Вучево	1943
МУМИНОВИЋ Ј. ГОЈКО	Вучево	1936	Вучево	1943
МУМИНОВИЋ Ј. РАДЕНКО	Вучево	1938	Вучево	1943
МУМИНОВИЋ В. МИЛЕВА	Мратиње	1910	Вучево	1943
МУМИНОВИЋ С. ЖАРКО	Крушево	1934	Вучево	1943
НЕДИЋ Л. АНТОНИЈЕ	Борковићи	1873	Борковићи	1943
НЕДИЋ А. НОВИЦА	Борковићи	1900	Борковићи	1943
НЕДИЋ Н. ПЕЈКА	Мратиње	1909	Борковићи	1943
НЕДИЋ М. ДУШАН	Брезна	1900	Брезна	1943
НЕДИЋ НАДИЛО	Брезна	1910	Брезна	1943
— НЕНЕЗИЋ Р. РАДЕ	Бијела	1909	Шавник	1944
НЕШОВИЋ ДРАГИ	Беране	1918	Шавник	1943
— НИКИТОВИЋ П. РАДЕ	Комарница	1890	Жабљак	1942
— НИКИТОВИЋ Ђ. КАНА	Комарница	1886	Никшић	1943
НИКОВИЋ Р. ВИШЊА	Никовићи		Никовићи	1943
НИКОЛИЋ Н. ОБРАД	Рудинице	1850	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ О. НЕЂЕЉКО	Рудинице	1888	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Н. РАДИВОЈЕ	Рудинице	1927	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Н. МИЛИЦА	Рудинице	1895	Рудинице	1943

НИКОЛИЋ Н. БЛАЖО	Рудинице	1929	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Н. ДАРИНКА	Рудинице	1930	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Н. ДАНИЦА	Рудинице	1933	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Б. МИЛЕТА	Рудинице	1895	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ М. РИСТО	Рудинице	1925	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ М. РУЖА	Мратиње	1900	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Р. ЗАГОРКА	Забрђе	1926	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Н. МАТЕО	Рудинице	1885	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Р. АНЕТА	Борковићи	1918	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Р. ЗЛАТАНА	Рудинице	1938	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Р. МИЛКА	Рудинице	1940	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ М. ЈОВАНА	Мратиње	1899	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ М. ДОБРИВОЈЕ	Рудинице	1933	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ М. МИРОЈЕ	Рудинице	1935	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Г. БОШКО	Рудинице	1868	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Б. ЂОРЂИЈЕ	Рудинице	1914	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Ђ. КРУНА	Рудинице	1913	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Ђ. ГАЈО	Рудинице	1933	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Ђ. БРАНКО	Рудинице	1935	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ Ђ. МИЉАНА	Рудинице	1937	Рудинице	1943
НИКОЛИЋ М. ЈЕЛИЦА	Рудинице	1895	Рудинице	1943
НИНОШЕВИЋ К. МИЛИЦА	Брљево	1885	Плужине	1943
НИНОШЕВИЋ Ј. САРА	Плужине	1906	Плужине	1943
НИНОШЕВИЋ Т. ОЛГА	Плужине	1938	Плужине	1943
НИНОШЕВИЋ Т. МИЛЕВА	Плужине	1937	Плужине	1943
НИНОШЕВИЋ Т. СВЕТОЗАР	Плужине	1940	Плужине	1943
НИНОШЕВИЋ Т. РАТКО	Плужине	1939	Плужине	1943
НИШИЋ Ј. УРОШ	Црквичко Поље	1884	Црквичко Поље	1943
НОВОСЕЛ В. МИЛАДИН	Босача	1890	Босача	1943
НОВОСЕЛ Б. МИЛИСАВ	Босача	1908	Босача	1943
НОВОСЕЛ М. СТАНКО	Босача	1930	Босача	1943
ОБРАДОВИЋ М. МИЛОШ	Тепца	1928	Тепца	1944
ОБРАДОВИЋ Љ. КОВИЉКА	Прошћење	1916	Ђуровац	1944
ОГЊЕНОВИЋ ОБРАД	Мратиње	1864	Мратиње	1943
ОГЊЕНОВИЋ О. СИНЂА	Милошевићи	1865	Мратиње	1943
ОГЊЕНОВИЋ Л. СТОЈАН	Барни До	1862	Барни До	1943
ОГЊЕНОВИЋ М. АНЂА	Барни До	1850	Барни До	1943
ОГЊЕНОВИЋ М. БОЖО	Бојати	1881	Бојати	1943
ОГЊЕНОВИЋ П. ОГЊЕН	Бојати	1870	Бојати	1943
ОСМАЈИЋ Л. ОБРАД	Милошевићи	1874	Брљево	1943
ОСМАЈИЋ Л. ЈЕВТО	Милошевићи	1887	Брљево	1943
ОСМАЈИЋ Ј. МИЛОШ	Милошевићи	1890	Брљево	1943
ОСМАЈИЋ Н. ШЋЕПАН	Милошевићи	1885	Брљево	1943
ОСМАЈИЋ Ш. ЈЕЛА	Милошевићи	1895	Брљево	1943
ОСТОЈИЋ С. ЈОВО	Врела	1901	Ђаковица	1941
ОСТОЈИЋ С. РАДОВАН	Врела	1888	Немачка	1944
ОСТОЈИЋ Р. СМИЉА	Врела	1925	Земун	1942

ОСТОЈИЋ Р. СТАНОЈКА	Врела	1927	Земун	1942
- ПАВИЋЕВИЋ С. ЈОВАНА	Дужи	1888	Дужи	1943
- ПАВИЋЕВИЋ М. РАДЕ	Дужи	1875	Дужи	1943
- ПАВИЋЕВИЋ С. КРСТО	Дужи	1911	Балача	1943
ПАВЛОВИЋ М. ДРАГО	Смољан	1930	Смољан	1943
- ПАЛИЈА М. МАРИЦА	Добра Села	1889	Добра Села	1943
- ПАЛИЈА Д. ТЕОДОР	Добра Села	1928	Градац	1944
ПАНТОВИЋ О. МИРО	Безује	1914	Црвене Плоче	1943
ПАНТОВИЋ Н. ЂЕТКО	Безује	1928	Црвене Плоче	1943
ПАРАУШИЋ М. НЕЂЕЉКО	Пошћане	1875	Придворица	1943
- ПАРАУШИЋ Н. СТАНИЦА	Скок	1886	Придворица	1943
- ПАРАУШИЋ Р. ПАВА	Скок	1882	Скок	1943
- ПАРАУШИЋ Ђ. МИЛИЦА	Скок	1880	Скок	1943
ПЕЈОВИЋ М. ПЕЈО	Миљковац	1893	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ П. СВЕТОЗАР	Миљковац	1934	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ П. ЉУБИЦА	Миљковац	1932	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ П. МИЛИЦА	Миљковац	1939	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Ђ. ЂУРКО	Миљковац	1905	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Л. РАДОВАН	Миљковац	1890	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ М. ВАСА	Забрђе	1895	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ А. МИЛУТИН	Миљковац	1893	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ М. НОВКА	Дубљевићи	1891	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ П. ВОЈИСЛАВ	Миљковац	1932	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ М. ОБРЕН	Миљковац	1900	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ В. ЈЕЛА	Миљковац	1887	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ С. ТИМОТИЈЕ	Миљковац	1903	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Т. ОЛГА	Миљковац	1933	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Т. ВЛАДИМИР	Миљковац	1932	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Т. ДРАГО	Миљковац	1930	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Т. МИЛИЦА	Миљковац	1934	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Т. КОВИЉКА	Миљковац	1934	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Т. МАРГЕТА	Миљковац	1938	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Т. СТАНИЦА	Трса	1908	Миљковац	1943
ПЕЈОВИЋ Р. ЉУБИЦА	Црквичко Поље	1913	Миљковац	1943
- ПЕЈОВИЋ М. ЈАНКО	Миљковац	1875	Миљковац	1943
- ПЕКИЋ П. МАКСИМ	Превиш	1888	Превиш	1943
- ПЕКИЋ Л. ЉУВО	Превиш	1929	Превиш	1944
- ПЕКИЋ С. ЂОРЂИЈЕ	Шавник	1886	Шавник	1943
- ПЕКОВИЋ И. АНИЦА	Дубровско	1860	Дубровско	1943
- ПЕКОВИЋ Ж. АНДРИЈА	Дубровско	1889	Цетиње	1943
- ПЕКОВИЋ И. ТОМА	Дубровско	1862	Дужи	1943
- ПЕРУНОВИЋ Ф. МИЛАН	Шавник	1880	Шавник	1943
- ПЕТКОВИЋ П. ЛУКА	Кутња Њива	1927	Берково Брдо	1943
- ПЕТКОВИЋ П. ДУШАН	Кутња Њива	1925	Берково Брдо	1943

ПЕТКОВИЋ Т. ЈОВИЦА	Кутња Њива	1878	Шавник	1943
ПЕТРУШИЋ М. МИЛОВАН	Струг	1928	Струг	1944
ПИПОВИЋ В. БОЖО	Палеж	1900	Палеж	1943
ПИЋУРИЋ К. СПАСОЈЕ	Дубровско	1860	Дубровско	1943
ПИЋУРИЋ А. МАРИЦА	Дубровско	1863	Дубровско	1943
ПИЋУРИЋ К. ЖИВКО	Дубровско	1863	Дубровско	1943
ПИЋУРИЋ М. ЈЕЛЕНА	Дубровско	1887	Дубровско	1943
ПИЋУРИЋ Р. ВУКОСАВА	Дубровско	1860	Дубровско	1943
ПЈЕШЧИЋ В. МАРКО	Равно	1884	Будањ	1943
ПЈЕШЧИЋ В. ТРИШО	Равно	1880	Равно	1943
ПЈЕШЧИЋ В. СИМО	Равно	1895	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ В. САВА	Равно	1900	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ Ј. ЛАЗАР	Равно	1900	Билећа	1943
ПЈЕШЧИЋ М. ВЛАДИМИР	Равно	1926	Равно	1943
ПЈЕШЧИЋ С. ЛАЗАР	Равно	1924	Равно	1943
ПЈЕШЧИЋ М. ЉУБО	Равно	1922	Равно	1943
ПЈЕШЧИЋ В. БЛАГОЈЕ	Равно	1894	Равно	1943
ПЈЕШЧИЋ О. БОЖО	Равно	1920	Равно	1943
ПЈЕШЧИЋ С. ПЕТАР	Равно	1885	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ З. МАТИЈА	Равно	1900	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ С. ЋУРЂА	Безује	1900	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ Т. ТОНКА	Барни До	1884	Равно	1943
ПЈЕШЧИЋ В. ЈЕГДА	Липник	1879	Стабна	1943
ПЈЕШЧИЋ В. ЋУКА	Криводо	1923	Автовац	1943
ПЈЕШЧИЋ Б. АНЂА	Криводо	1900	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ Б. МИТРА	Криводо	1880	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ К. БОЈАНА	Борковићи	1903	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ М. СТАНОЈКА	Безује	1907	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ К. МИЛИНКО	Криводо	1929	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ М. МИЛОМИР	Криводо	1934	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ К. БОСИЉКА	Криводо	1937	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ М. ВАСИЛИЈА	Криводо	1940	Брљево	1943
ПЈЕШЧИЋ М. МИЛИЦА	Криводо	1940	Брљево	1943
ПОЛЕКСИЋ М. РАТКО	Дубљевићи	1940	Дубљевићи	1943
ПОЛЕКСИЋ М. ВИДА	Дубљевићи	1942	Дубљевићи	1943
ПОЛЕКСИЋ Ђ. ДИМИТРИЈЕ	Мокро	1868	Војник	1943
ПОЛЕКСИЋ Н. СТАНИСЛАВА	Мокро	1940	Војник	1943
ПОЛЕКСИЋ В. САРА	Мокро	1943	Војник	1943
ПОПОВИЋ Р. МИТАР	Црквичко Поље	1870	Поље	1943
ПОПОВИЋ З. ВУКАШИН	Црквичко Поље	1873	Поље	1943
ПОПОВИЋ Ј. ДРАГИЊА	Црквичко Поље	1935	Стабна	1943
ПОПОВИЋ З. ЈОВО	Рудинице	1900	Рудинице	1943
ПОПОВИЋ Ј. ЂАНА	Брезна	1901	Рудинице	1943
ПОПОВИЋ Ј. ПУНИША	Рудинице	1933	Рудинице	1943
ПОПОВИЋ Ј. ЗАРИЈЕ	Рудинице	1935	Рудинице	1943
ПОПОВИЋ Ј. ЈОВАНКА	Рудинице	1931	Рудинице	1943
ПОПОВИЋ Н. БЛАГОЈЕ	Нинковићи	1886	Цетиње	1943
ПОПОВИЋ М. МИЛОСАВ	Тепца	1924	Штулац	1943

ПОПОВИЋ И. ЂОРЂЕ	Крш	1902	Бедово Поље	1944
ПОПОВИЋ С. СТЕВАН	Крш	1890	Бедово Поље	1944
ПРОДАН Н. РАДОЈИЦА	Стабна	1940	Стабна	1943
ПРОДАН П. МАРКО	Стабна	1888	Стабна	1943
ПРОДАН М. ВУКОСАВА	Смријечно	1901	Стабна	1943
ПРОДАН М. МИЛКА	Стабна	1938	Стабна	1943
ПРОДАН М. МИЛЕВА	Стабна	1940	Стабна	1943
ПРОДАН П. АНА	Стабна	1903	Стабна	1943
ПРОДАН П. ДАРИНКА	Стабна	1937	Стабна	1943
ПРОДАН П. ДАНИЦА	Стабна	1941	Стабна	1943
ПРОДАН П. ИЛИЈА	Стабна	1939	Стабна	1943
ПРОДАН Н. ЈАЊА	Пољана	1916	Стабна	1943
ПРОДАН Н. ВЕСЕЛИН	Стабна	1935	Стабна	1943
ПРОДАН Н. ТОМАШ	Стабна	1937	Стабна	1943
РАЦИЋ К. РАДЕ	Мратиње	1935	Мратиње	1943
РАДОВИЋ К. ДРАГИША	Бијела	1898	Никшић	1943
РАДОВИЋ В. ЈУТ	Мратиње	1930	Мратиње	1943
РАДОВИЋ Ј. ЈОВО	Борковићи	1874	Крушево	1943
РАДОВИЋ Ј. БЛАЖО	Борковићи	1935	Брезна	1943
РАДОВИЋ Ј. ТОМО	Борковићи	1912	Борковићи	1943
РАДОВИЋ О. ЛАЗАР	Мратиње	1883	Мратиње	1943
РАДОВИЋ Ж. ВИДОЈЕ	Мратиње	1884	Мратиње	1943
РАДОВИЋ И. ВАСИЛИЈЕ	Мратиње	1933	Мратиње	1943
РАДОВИЋ Т. ЛУКА	Црквичко Поље	1900	Црквичко Поље	1943
РАДОВИЋ В. БЛАЖО	Црквичко Поље	1922	Црквичко Поље	1943
РАДОИЧИЋ М. МИТАР	Стабна	1898	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ М. ДРАГИЦА	Стабна	1935	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ М. ЗАГОРКА	Стабна	1939	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ Г. ВИДОСАВА	Стабна	1889	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ Г. СОФИЈА	Стабна	1940	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ К. ПАВЛЕ	Стабна	1888	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ П. САВА	Стабна	1898	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ П. ГРУЈИЦА	Стабна	1938	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ П. БОСИЉКА	Стабна	1940	Стабна	1943
РАДОИЧИЋ П. ВОЈАНА	Стабна	1935	Стабна	1943
РАДОЈЕВИЋ Р. ЂОРЂИЈЕ	Брезна	1881	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Р. БЛАГОЈЕ	Брезна	1887	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ М. МИЛОСАВ	Брезна	1924	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ С. РАДОЈИЦА	Брезна	1886	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ С. МАКСИМ	Брезна	1879	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ С. ЂУРО	Брезна	1883	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Ђ. САВЕТА	Брезна	1890	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Ђ. ДАРИНКА	Брезна	1920	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Ђ. СТАМЕНА	Брезна	1922	Брезна	1943

РАДОЈЕВИЋ Ђ. ЈОВАНКА	Брезна	1927	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ М. НЕДЕЉКО	Брезна	1893	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Н. ЉУВОМИР	Брезна	1924	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Н. СТАНУША	Брезна	1898	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ С. МИТАР	Брезна	1881	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ М. РАДИСАВ	Брезна	1906	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ М. СПАСЕНИЈА	Брезна	1925	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Р. ЗОРКА	Дужи	1918	Брезна	1943
РАДОЈЕВИЋ Р. ЧЕДОМИР	Брезна	1936	Мојковац	1945
РАДОЈЕВИЋ Н. СТАНКО	Брезна	1870	Брезна	1943
РАДУЛОВИЋ Л. НОВИЦА	Пошћење	1885	Краљева Гора	1944
РАИЧЕВИЋ Б. РАЈКО	Бабићи	1905	Бабићи	1943
РАЈКОВИЋ Т. ЉУБО	Бијела	1922	Кравица	1943
РАКЕТИЋ М. ЈОКА	Добра Села	1876	Добра Села	1943
РАОНИЋ Т. РАДЕ	Његовућа	1880	Никшић	1941
РУЖИЋ Н. МИЛЕВА	Милошевићи	1927	Милошевићи	1943
РУЖИЋ С. ЛАЛЕ	Милошевићи	1886	Брљево	1943
РУЖИЋ Л. ВАСА	Милошевићи	1888	Брљево	1943
РУЖИЋ Л. МИЛОЈКА	Милошевићи	1927	Брљево	1943
РУЖИЋ Л. СТЕВАН	Милошевићи	1870	Брљево	1943
САВИЋ Ј. МИОЉКА	Његовућа	1906	Његовућа	1944
САВИЋ О. СЕНКА	Његовућа	1934	Његовућа	1944
САВИЋ С. МАНОЈЛО	Д. Села	1923	Градац	1943
СЕКУЛОВИЋ Ж. БОЖО	Сељани	1850	Сељани	1943
СЕКУЛОВИЋ С. ШПИРО	Сељани	1889	Сељани	1943
СЕКУЛОВИЋ Б. БУРБА	Безује	1875	Сељани	1943
СЕКУЛОВИЋ И. СИМАНА	Сељани	1879	Сељани	1943
СЕКУЛОВИЋ М. РАДОЈИЦА	Сељани	1926	Сељани	1943
СЕРАТЛИЋ М. БОГИЋ	Буковица	1875	Буковица	1943
СЕРАТЛИЋ Ј. ЈЕЛЕНА	Превиш	1900	Превиш	1943
СЕРАТЛИЋ Ђ. САВА	Мокро	1888	Превиш	1943
СЕРАТЛИЋ С. АНЂЕЛИЈА	Провалија	1925	Провалија	1942
СИМИЋЕВИЋ М. МИЛУН	Алуга	1892	Никшић	1941
СИМИЋЕВИЋ М. ДРАГОЈЕ	Алуга	1928	Гомиле	1943
СИМИЋЕВИЋ М. ДАНИЛО	Алуга	1932	Гомиле	1943
СИМИЋЕВИЋ В. ЈАГРА	Зауглина	1864	Његовућа	1944
СИМИЋЕВИЋ М. ЈАКОВ	Алуга	1910	Никшић	1941
СИМИЋЕВИЋ М. МИЛОСАВ	Алуга	1903	Његовућа	1944
СИМИЋЕВИЋ Ј. МИЛОВАН	Алуга	1864	Његовућа	1944
СИМИЋЕВИЋ Ј. МИЛОШ	Алуга	1872	Његовућа	1944
СИМИЋЕВИЋ М. СЕНКА	Алуга	1925	Његовућа	1944
СИМУНОВИЋ Л. БУРО	Стубица	1890	Стубица	1943
СОЧИЦА Ј. ЈОКО	Плужине	1883	Милошевићи	1943
СОЧИЦА Г. МАРИЦА	Безује	1888	Милошевићи	1943
СОЧИЦА Ј. ИВО	Плужине	1908	Брљево	1943
СОЧИЦА С. ВУКОСАВА	Плужине	1912	Брљево	1943
СОЧИЦА И. МАРИЈА	Милошевићи	1937	Брљево	1943

СОЧИЦА И. РАТКО	Милошевићи	1936	Брљево	1943
СОЧИЦА И. ЈОКО	Милошевићи	1940	Брљево	1943
СОЧИЦА И РАДЕ	Милошевићи	1938	Брљево	1943
СОЧИЦА Т. ЦВИЈЕТА	Муљаче	1914	Плужине	1943
СОЧИЦА Р. АНЂА	Плужине	1935	Плужине	1943
СОЧИЦА Р. БОСИЉКА	Плужине	1937	Плужине	1943
СОЧИЦА Р. СТЕВАН	Плужине	1940	Плужине	1943
СОЧИЦА С. ТОМАНА	Пишче	1890	Пишче	1943
СОЧИЦА Л. МУЈО	Горанско	1877	Никшић	1941
СТАНИЋ М. МИЛЕВА	Мотички Гај	1908	Комарска Пољана	1943
СТАНКОВИЋ С. МИЛОШ	Мокро	1875	Мокро	1943
СТЕВОВИЋ М. ПЕТАР	Борје	1905	Борје	1944
СТЕВОВИЋ В. МИЛЕВА	Буковица	1917	Борје	1944
СТИЈЕПОВИЋ И. ВЕЉО	Мотички Гај	1919	Међед	1943
СТИЈЕПОВИЋ М. ЈОВАНА	Шашовићи	1915	Јаворје	1943
СТИЈЕПОВИЋ Р. ВЛАДИМИР	Комарница	1894	Драгишница	1943
СУКНОВИЋ В. ДАНИЛО	Јасен	1932	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. КОСА	Јасен	1935	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. МИЛЕВА	Јасен	1938	Јасен	1943
СУКНОВИЋ П. БОЖАНА	Ковачи	1897	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Р. МИЉАНА	Барни До	1920	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Р. МИЛИВОЈЕ	Јасен	1938	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Р. МИЛЕНКА	Јасен	1940	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. ТОША	Јасен	1893	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. ЛУЦИЈА		1883	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. ГОЈКО	Јасен	1903	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Г. МИЛИЦА	Јасен	1898	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Г. МИЛКА	Јасен	1930	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Г. МИЛЕВА	Јасен	1929	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Г. ЛУЦИЈА	Јасен	1933	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Г. БРАНКО	Јасен	1935	Јасен	1943
СУКНОВИЋ М. ЈОВАНА	Јасен	1895	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Н. ИГЊАТ	Јасен	1888	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Ш. СРДАН	Јасен	1898	Јасен	1943
СУКНОВИЋ С. ЖИВАНА		1903	Јасен	1943
СУКНОВИЋ С. ВИНКА	Јасен	1930	Јасен	1943
СУКНОВИЋ С. ДАНИЦА	Јасен	1933	Јасен	1943
СУКНОВИЋ С. ТРИПКО	Јасен	1935	Јасен	1943
СУКНОВИЋ С. ВЕЉКО	Јасен	1938	Јасен	1943
СУКНОВИЋ Ш. БОГДАН	Јасен	1898	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. СТАНА	Јасен	1898	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. ЈОВАН	Јасен	1932	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. САВА	Јасен	1930	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. МИЈОЉКА		1903	Јасен	1943
СУКНОВИЋ В. МИЛКА	Јасен	1930	Јасен	1943
ТАДИЋ Ш. РАДОСАВ	Смријечно	1909	Пресјека	1943
ТАДИЋ М. СТОЈА	Брезна	1865	Брезна	1943

ТАДИЋ П. ПЕТАР	Смријечно	1906	Хрватска	1944
ТАДИЋ М. МАЊО	Смријечно	1923	Смријечно	1943
ТАУШАН Б. ЈАКОВ	Превиш	1890	Градац	1943
ТАУШАН Д. МИЛКА	Буковица	1923	Жабљак	1944
ТИЈАНИЋ М. МАРА	Дондићи	1898	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ М. ЗОРКА	Стабна	1937	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ М. РОСА	Стабна	1938	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Ј. ВИНКА	Стабна	1935	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Ј. МИЛУН	Стабна	1940	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ М. МИТРА	Стабна	1908	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ М. НАТАЛИЈА	Стабна	1937	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ М. ЊЕГОСАВА	Стабна	1939	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ М. СТАНИША	Стабна	1873	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Ђ. МАРА	Бањани	1843	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Д. ЈУЛКА	Стабна	1933	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Д. ДУШАНКА	Стабна	1935	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Д. БЛАГОТА	Стабна	1937	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Д. ВИНКА	Стабна	1939	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ С. СТАНКА	Стабна	1903	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Н. ПЕТРУША	Стабна	1895	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ М. РАДОМИР	Стабна	1936	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ СОКА	Стабна	1933	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ С. ВИШЊА	Стабна	1892	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Т. МИЛОСАВА	Орах	1910	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Т. ШВЕПАНИЈА	Ковачи	1925	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Т. ВУКОСАВА	Ковачи	1932	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Т. ЈЕЛА	Ковачи	1940	Стабна	1943
ТИЈАНИЋ Т. ВИТОМИР	Ковачи	1935	Стабна	1943
ТОДОРОВИЋ СОФИЈА		1916	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ МИТАР	Брезна	1940	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ СТАНА	Брезна	1941	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ В. ЂУРКО	Брезна	1868	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ М. МИЛИЦА	Јасеново Поље	1901	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ М. ЛУКА	Брезна	1941	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ С. РОСА	Брезна	1938	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ С. САВЕТА	Брезна	1936	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ С. НОВО	Брезна	1939	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ С. МИЛЕВА		1900	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ В. ГЛИГОР	Брезна	1878	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ Г. ОБРЕН	Брезна	1912	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ Г. РАДОЈЕ	Брезна	1914	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ Г. ЈАГЛИКА	Брезна	1922	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ Г. БОСИЉКА	Брезна	1925	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ Г. ЉУБИЦА	Забрђе	1882	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ Д. ГАВРИЛО	Брезна	1870	Брезна	1943
ТОДОРОВИЋ Г. ИЛИНКА	Голија	1879	Брезна	1943
ТОМИЋ Р. ВЕЛИМИР	Превиш	1885	Превиш	1943
ТОМИЋ В. ВИДОСАВА	Превиш	1885	Превиш	1943

- ТОМИЋ С. ВАСИЛИЈЕ	Превиш	1885	Превиш	1942
- ТОМИЋ Љ. МИЛУША	Превиш	1935	Превиш	1942
- ТОМИЋ Н. ДАРИНКА	Превиш	1900	Превиш	1942
- ТОМИЋ М. ЈОВАН	Превиш	1937	Превиш	1942
- ТОМИЋ М. МИЛОШ	Превиш	1939	Превиш	1942
- ТОМИЋ М. САВЕТА	Превиш	1928	Превиш	1942
- ТОМИЋ Т. ЖАРКО	Превиш	1868	Превиш	1942
- ТОМИЋ Р. РАДОМАН	Превиш	1925	Превиш	1942
- ТОМИЋ Ј. СРЕТЕН	Шавник	1925	Шавник	1942
ТОМИЋ Ф. ЖАРКО	Тимар	1888	Тимар	1944
- ТОМИЋ Р. ТОМА	Тимар	1894	Сињајевина	1942
ТОНЧИЋ Т. ВУКАШИН-АЉО	Црна Гора	1290	Никшић	1944
ТОНЧИЋ Н. ЗЕКО	Црна Гора	1922	Црна Гора	1942
ТРИПКОВИЋ И. ЂЕРОСИМ	Пишче	1882	Пишче	1942
- ТРИПКОВИЋ П. КРСТИЊА	Комарница	1891	Пишче	1942
ТУФЕГИЋ Г. ЉУВИЦА	Стабна	1903	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Г. МИЛОСАВА	Стабна	1931	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Г. ТОМАНА	Стабна	1933	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Г. МИХАИЛО	Стабна	1935	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Г. ЖИВКО	Стабна	1930	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ М. ВИДА	Миљковац	1898	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Т. МИЋА	Стабна	1865	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ М. ГОСПАВА	Зуква	1898	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ П. КРСТИЊА	Казанци	1918	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Р. МИЛЕВА	Стабна	1910	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Р. РОСА	Стабна	1934	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Р. СТЕВАН	Стабна	1937	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Р. РАВИЈОЈЛА	Стабна	1939	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Р. КОСА	Стабна	1941	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Т. САВА	Стабна	1908	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Т. МИЛИЈАНА	Стабна	1929	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Т. МИЛЕВА	Стабна	1931	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Т. БОЖИДАР	Стабна	1933	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Т. ВИНКА	Стабна	1935	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ Т. КОВИЉКА	Стабна	1937	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ П. БРЕНА	Пишче	1918	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ П. МЛАЂЕН	Стабна	1937	Стабна	1942
ТУФЕГИЋ П. МИЛИВОЈЕ	Стабна	1942	Стабна	1942
ЂАЛАСАН К. ТОДОР	Брљево	1875	Брљево	1942
ЂАЛАСАН ТОМА	Мратиње		Мратиње	1942
ЂАЛАСАН Т. МИЛИЦА	Брљево	1889	Брљево	1942
ЂАЛАСАН С. БЛАГОЈЕ	Брљево	1886	Брљево	1942
ЂАЛАСАН М. МАЛИША	Брљево	1880	Брљево	1942
ЂАЛАСАН М. КОСТА	Брљево	1898	Брљево	1942
ЂАЛАСАН М. МИЛЕ	Мратиње	1892	Мратиње	1942
ЂАЛАСАН Ј. ВЛАДО	Мратиње	1923	Мратиње	1942
ЂАЛАСАН П. ТОМО	Мратиње	1895	Мратиње	1942
ЂАЛАСАН РАДИВОЈЕ	Мратиње	1926	Мратиње	1942

ЂАЛАСАН Ј. ЈАГОШ	Мратиње	1930	Мратиње	1943
ЂАЛАСАН В. КРСТО	Мратиње	1909	Мратиње	1943
ЂАЛАСАН С. НИКОЛА	Мратиње	1904	Мратиње	1943
ЂАЛАСАН Л. ШВЕПАН	Барни До	1865	Мратиње	1943
ЂАЛАСАН И. СЛАВКО	Вучево	1935	Мратиње	1943
ЂАЛАСАН И. БРАНКО	Вучево	1937	Мратиње	1943
ЂАТОВИЋ Ј. САВА	Тимар	1893	Сињајевина	1942
ЂЕРАНИЋ Н. МИЛАН	Дубровско	1939	Дубровско	1943
ЂЕРАНИЋ Н. ДРАГОМИР	Дубровско	1937	Дубровско	1943
ЂЕРАНИЋ Р. ОБРЕН	Дуоровско	1879	Дуоровско	1943
ЂЕРАНИЋ Љ. ЉУБИЦА	Дубровско	1933	Дубровско	1943
ЂЕРАНИЋ Д. ЉУБО	Дубровско	1913	Дубровско	1943
ЂОРОВИЋ В. МИХАИЛО	Пошћење	1880	Мокро	1943
ЂОРОВИЋ В. НЕЂЕЉКО	Пошћење	1880	Мокро	1943
ЂОРОВИЋ Д. РАДУЛЕ	Пошћење	1880	Мокро	1943
ЂОРОВИЋ Т. МИТАР	Равно	1883	Равно	1943
ЂОРОВИЋ П. ВУКАШИН	Равно	1931	Равно	1943
ЂУРЧИЋ П. БОЖО	Жеично		Јеринићи	1943
ЂУРЧИЋ М. БЕГО	Жеично		Јеринићи	1943
УШЋУМЛИЋ Н. ТОДОР	Бријег	1870	Бријег	1943
УШЋУМЛИЋ Н. НИКОЛА	Бријег	1875	Бријег	1943
ХАМИДОВИЋ М. САЛКО	Бријег	1904	Бријег	1943
ХОЋИЋ О. МУШАН	Бријег	1880	Бријег	1943
ХОЋИЋ О. АЉО	Бријег	1900	Бријег	1943
ХОЋИЋ М. САЛКО	Бријег	1904	Бријег	1943
ХОЋИЋ М. БЕЋИР	Бријег	1925	Бријег	1943
ЦИЦМИЛ М. ПЕТАР	Пишче	1942	Планиница	1943
ЦИЦМИЛ П. ТОМАНА	Рудинице	1875	Бријег	1943
ЦИЦМИЛ П. ОСТОЈА	Бојати		Бојати	1943
ЦИЦМИЛ О. ПЕТАР	Бојати		Бојати	1943
ЦИЦМИЛ П. МИЛОСАВ	Бојати		Бојати	1943
ЦИЦМИЛ Ј. ДИМИТРИЈЕ	Боричје	1888	Крстац	1943
ЧАВИЋ С. ВАСИЛИЈЕ	Пишче		Бојати	1943
ЧВОРОВИЋ В. СТЕВАН	Мокро	1872	Војник	1943
ЧУРОВИЋ Ј. ВАСО	Тушина	1918	Немачка	1944
ЧУРОВИЋ М. МИЛУН	Тушина		Албанија	1944
ЏАБАСАН Ј. ОБРАД	Тепца	1909	Радован	1943
ЏАКОВИЋ В. МИЛАН	Ђед. Гора	1908	Ђед. Гора	1944
ШАМШАЛ М. МИЛИЋ	Питомине	1883	Развршје	1943
ШАРОВИЋ Ј. МИЛИЈАНА	Комарница	1927	Драгишница	1943
ШАРОВИЋ В. МИЛОШ	Пржине	1875	Орах	1943
ШАРАЦ О. ЈОВАНА		1915	Недајно	1943
ШАРАЦ П. САВА	Недајно	1900	Сушица	1943
ШАРЧЕВИЋ М. ДАНИЛО	Превиш	1922	Превиш	1944
ШАРЧЕВИЋ И. ЉУБИЦА	Добра Села	1888	Добра Села	1943
ШАРЧЕВИЋ Т. МИЋО	Добра Села	1882	Добра Села	1943
ШИБАЛИЋ М. ШПИРО	Жабљак	1902	Развршје	1943
ШИБАЛИЋ В. ДРАГИША	Питомине		Питомине	1943

ШИМУН О. ИЛИЈА	Мратиње	1873	Мратиње	1943
ШИМУН И. МАРА		1865	Мратиње	1943
ШИМУН МИЛУТИН	Мратиње		Мратиње	1943
ШИМУН В. ЛУКА	Брљево	1895	Брљево	1943
ШИПЧИЋ В. ЂОРЂИЈЕ	Црна Гора	1907	Црна Гора	1943
ШПАЊЕВИЋ Ђ. БОЖО	Палеж	1903	Палеж	1943
ШТЕПАНОВИЋ С. НИКОЛА	Боровац	1910	Боровац	1943
ШУМИЋ П. САВА	Јасен	1903	Јасен	1943
ШУМИЋ П. СТОЈА	Јасен	1908	Јасен	1943
ШУМИЋ Т. МИЛОШ	Јасен	1910	Јасен	1943
ШУМИЋ К. ИГЊАТ	Јасен	1888	Јасен	1943
ШУМИЋ И. ПАВА	Јасен	1900	Јасен	1943
ШУМИЋ И. ЈЕЛА	Јасен	1931	Јасен	1943
ШУЋУР П. МИЛОСАВ	Рудинице	1900	Рудинице	1943
ШУЋУР М. МИЈОЉКА	Рудинице	1904	Рудинице	1943
ШУЋУР М. ОБРЕН	Рудинице	1929	Рудинице	1943
ШУЋУР М. САВО	Рудинице	1931	Рудинице	1943
ШУЋУР П. РАДИСАВ	Рудинице	1915	Рудинице	1943
ШУШИЋ О. СИМЕУН	Мљетичак	1867	Градац	1943

БОРБА ЗА ОДБРАНУ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ	— — — —	128
Улога овога краја	— — — — — — — — — —	128
Сињајевина	— — — — — — — — — —	131
Формирање ударних батаљона	— — — — — — — — — —	145
Повлачење са Сињајевине	— — — — — — — — — —	151
Последње борбе за одбрану слободне територије	— — — — — — — — — —	162
Смештај и евакуација болница	— — — — — — — — — —	169
ПЕРИОД ЧЕТНИЧКЕ ВЛАСТИ	— — — — — — — — — —	180
Распоред партијских кадрова и формирање група за илегални рад	— — — — — — — — — —	180
Организовање четничке власти	— — — — — — — — — —	182
Помоћ избегличке владе четницима	— — — — — — — — — —	188
Рад илегалних позадинских група	— — — — — — — — — —	190
Оружане акције позадинских група	— — — — — — — — — —	199
ПОНОВО СЛОБОДНА ТЕРИТОРИЈА	— — — — — — — — — —	207
Долазак бригада НОВЈ и обнова народне власти и партијских организација	— — — — — — — — — —	207
Битка на Сутјесци и њене последице на дурмиторско подручје	— — — — — — — — — —	211
Масакр неборачког становништва	— — — — — — — — — —	218
ПОНОВНО ПРИБИРАЊЕ СНАГА И НАСТАВАК БОРБЕ	— — — — — — — — — —	233
Договори на згариштима	— — — — — — — — — —	233
Капитулација Италије и долазак 2. ударног корпуса	— — — — — — — — — —	237
Ликвидација четничких група	— — — — — — — — — —	240
Шеста непријатељска офанзива и одбрана слободне територије	— — — — — — — — — —	245
Расформирање Дурмиторског одреда	— — — — — — — — — —	249
Ситуација у току 1944. године	— — — — — — — — — —	252
Одбрана слободне територије и њених база	— — — — — — — — — —	252
Аеродроми и евакуација рањеника	— — — — — — — — — —	255
Завршне борбе на дурмиторском подручју	— — — — — — — — — —	263
ПРИЛОГ: СПИСАК ПАЛИХ БОРАЦА ДУРМИТОРСКОГ НОП ОДРЕДА И ЖРТАВА ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА СА ДУРМИТОРСКОГ ПОДРУЧЈА	— — — — — — — — — —	271

ОБРАД ЦИЦМИЛ
ДУРМИТОРСКИ НОП ОДРЕД

Стручни редактор
Живојин Љубинковић

*

Лектор
Вељко Алексић

*

Технички уредник
Андро Стругар

*

Коректори
Гордана Роси
Биљана Борђевић

Штампање завршено фебруара 1966.

Тираж 3.000

Штампа: Штампарија „Будућност“, Нови Сад